

Laozi (Lao Tzu) i Zhuangzi

(Chuang Tzu) założyciele taoizmu

Konfucjanizm i taoizm (taoizm) to dwie najbardziej wpływowe filozofie w Chinach. Obie miały swoje korzenie w późniejszej dynastii Zhou (Chou) w epoce Stu Szkół Filozoficznych. Środowisko polityczne i społeczne, które zainspirowało Stu Szkół, to upadek monarchii Zhou i powstanie potężnych państw, które walczyły ze sobą o prawo do rządzenia Chinami, a także postęp gospodarczy i zmiany społeczne, które zakłóciły tradycyjny porządek społeczny. Wszyscy filozofowie zgodzili się, że Chiny zgubiły swoją drogę, czyli dao. Podczas gdy konfucjaniści byli tradycjonalistami, którzy interpretowali starożytne teksty tak, aby pasowały do ich poglądów na filozofię polityczną i moralność, taoiści byli buntownikami przeciwko więzom dekadentckiego społeczeństwa; głosili wyrzeczenie się świata i powrót do prymitywnej prostoty, która była dla nich złotym wiekiem. Podczas gdy dla Konfucjusza ustalono ustaloną datę i dość dokładną biografię, nic nie jest pewne w odniesieniu do późniejszych twierdzeń taoistycznych dotyczących ich założyciela Laoziego. Podobno żył w VI wieku p.n.e., pochodził z południowego stanu zwanego Zhu (Ch'u) i pracował jako archiwista na dworze Zhou. Później zdecydował się opuścić Chiny i został zatrzymany na zachodniej granicy; strażnicy nie pozwolili mu odejść, dopóki nie spisał swojej filozofii. Powstałe w ten sposób dzieło, liczące 5000 słów, nosi nazwę Laozi (Lao Tzu) lub Daodejing (Tao-te Ching), co oznacza „Kanon Drogi i Cnoty” i od którego wywodzi się nazwa taoizm. Następnie udał się na zachód, dotarł do Indii i nawrócił Gautamę Buddę, założyciela buddyzmu, na swoją filozofię. Jednak Laozi oznacza po chińsku „stary mistrz”, co wskazuje, że założyciel taoizmu nie miał nawet nazwiska, chociaż jego zwolennicy w późniejszych wiekach nadali mu takie nazwisko, Li. Niezależnie od tego, czy istniał, czy nie, w Chinach w epoce Stu Szkół żyli pustelnicy i samotnicy, a wśród nich byli oczywiście taoiści. Szkoła ta jest również nazywana „Naukami Żółtego Cesarza i Laozi” (Żółty Cesarz jest mitycznym założycielem narodu chińskiego) lub „Naukami Laozi i Zhuangzi”. Zhuangzi oznacza mistrza Zhuanga. Nazywał się Zhou i żył w latach 369-286 p.n.e. Był postacią historyczną, przez pewien czas był urzędnikiem niższego szczebla, ale przez większość czasu żył jako samotnik. Zhuangzi był drugą najważniejszą postacią taoizmu i był współczesny Mencjuszowi, drugiemu mędrcom konfucjanizmu. On i jego zwolennicy pozostawili po sobie prozę pracy o nazwie Zhuangzi (Chuang Tzu). Laozi, czyli Daodejing, zawiera filozofię życia i rządzenia. Został przeczytany i zdziwiony przez chińskich czytelników, a w tłumaczeniach przez czytelników na całym świecie, ponieważ można do niego podchodzić na różnych poziomach i dawać różne interpretacje. Jest to po części proza, po części poezja, jednocześnie enigmatyczna i głęboka. Otwiera się tak:

Tao [Droga], o której można opowiedzieć

Czy nie wieczne Dao;

Imię, które można nazwać

Czyż nie wieczne imię,

Bezimienny, jest źródłem Nieba i Ziemi

Nazwalny, jest matką wszystkich rzeczy.

Powstrzymaj się od wywyższania godnych,

Aby lud nie knuł spisków i nie spierał się;

Powstrzymaj się od cenienia rzadkich dóbr,

Aby ludzie nie kradli;

Powstrzymaj się od pokazywania przedmiotów pożądania,

Aby serca ludzi nie były zaniepokojone

Dlatego mędrzec rządzi swoim ludem w ten sposób:

On opróżnia ich umysły,

I napełnia ich brzuchy;

Oślabia ich ambicje

I wzmacnia ich kości.

Innymi słowy, idealny władca i rząd nie ingerują w życie ludzi i nie prowadzą ich do złotego wieku prymitywnej prostoty przez niedziałanie. To cywilizacja zepsuła ludzkość od jej wczesnego stanu niewinności. Mędrzec praktykuje niedziałanie, porzuca światowe ambicje i prowadzi proste życie w zgodzie z naturą. Laozi krytykowali również czyniących dobro (takich jak konfucjaniści) w ten sposób: „On [władca] zawsze stara się, aby ludzie byli niewinni wiedzy i pragnień, a ci, którzy wiedzą, nie dopuszczali się wścibstwa. Nie robiąc nic, co przeszkadza w czymkolwiek, nic nie pozostaje nieuregulowane”. Zhuangzi to książka pełna humoru i fantazji, która błaga o pewnego rodzaju duchową wolność dla ludzi, aby mogli wznieść się ponad indywidualizm i częściowe zrozumienie. Tylko wtedy człowiek może osiągnąć pełne szczęście, które jest poza zmianą i wolnością zarówno od życia, jak i śmierci. Jeden fragment z jego książki ilustruje jego punkt widzenia. Kiedy zmarła żona Zhuangziego, jego przyjaciel Huizi (Hui Tzu) przyszedł złożyć kondolencje. Znalazienie go śpiewającego Huizi poczuł się urażony i zganiał go za lekceważące zachowanie. Zhuangzi odpowiedział: „Źle mnie oceniasz. Kiedy umarła, byłem w rozpacz, jak każdy człowiek może być. Ale wkrótce zastanawiając się nad tym, co się stało, powiedziałem sobie, że po śmierci nie spotyka nas żaden dziwny nowy los. . . . Bo nie tylko przyroda, ale i istota człowieka ma swoje pory roku, swoją sekwencję wiosny i jesieni, lata i zimy. Jeśli ktoś jest zmęczony i poszedł się położyć, nie gonimy go krzykiem i wrzaskiem. Ta, którą straciłem, położyła się na chwilę spać. . . w Wielkiej Sali Wewnętrznej. Włamanie się do jej spoczynku z hałasem lamentu pokazałoby tylko, że nic nie wiem o Suwerennym Prawie Natury. Dlatego przestałem optakiwać”.

Legalizm

Legalizm w języku chińskim nazywa się fajia (fa-chia), co oznacza „szkołę prawa”. Nie jest to stricte filozofia, ale zbiór amoralnych i cynicznych zasad, których celem jest całkowita kontrola i dyscyplina społeczeństwa w interesie potężnego państwa, które odnosi sukcesy w wojnie. Rozwinął się pod koniec ery Walczących Królestw (403-222 p.n.e.), w czasach dynastii Qin (Ch'in), i jest uznawany za przyczynę udanego dążenia do zjednoczenia Chin. Pierwszym przywódcą legalistów był Gungsun Yang (Kungsun Yang), lepiej znany jako Shang Yang lub Lord Shang (zm. 330 p.n.e.). Napisał Księgę Lorda Shanga, w której kładł nacisk na rządy prawa, nadając szkole jej nazwę. Lord Shang został głównym ministrem stanu Qin. Sprzeciwił się porządkowi feudalnemu jako anachronicznemu i zastąpił go scentralizowanym rządem, w którym oficerowie wojskowi i cywilni byli awansowani na podstawie zasług. Promowano i gloryfikowano rolnictwo i wojnę, ponieważ te zajęcia czyniły państwo bogatym i silnym, podczas gdy muzykę, literaturę i historię potępiano jako bezużyteczne i zatruwające umysł. Prawa ustanowione przez człowieka, a nie prawa boskie czy moralne, obejmowały wszystkie, surowo karząc ludzi za nieposłuszeństwo i sownie nagradzając tych, którzy dobrze służyli państwu; nikt nie był zwolniony. Gdy system był już w pełni sprawny, państwo miało działać bez zarzutu, a władca mógł bez przeszkód cieszyć się życiem w pałacu. Dwoma innymi przywódcami legalistów byli Han Fei (zm. 233 p.n.e.) i Li Si (Li Ssu, zm. 208 p.n.e.). Obaj studiowali pod kierunkiem heterodoksyjnego konfucjańskiego filozofa

Xunziego (Hsun Tzu), a następnie służyli państwu Qin. Han Fei napisał książkę nazwaną jego imieniem i podobnie jak książka Lorda Shanga, była to instrukcja obsługi rządu w stylu legistycznym, która kładła nacisk na władzę, techniki administracyjne i prawo. Han Fei stracił władzę z rąk swojego szkolnego kolegi i rywala Li Si i został zmuszony do zażycia trucizny w więzieniu. Li został głównym ministrem Qin i kierował jego ostatecznym dążeniem do najwyższej władzy pod rządami pierwszego cesarza. On także zginął w więzieniu z rąk swojego wroga politycznego; dwa lata później imperium Qin upadło, a zdyskredytowana i znieawidzona szkoła legalistów miała zostać odrzucona na zawsze. Legalizm kładł nacisk na użycie bezwzględnej siły w celu stworzenia wszechpotężnego państwa opartego na bezstronnych i surowych prawach, które mogłyby samoutrwalać się w nieskończoność. Manipulowano nagrodami i karami, aby ludzie służyli interesom państwa. Wszystko było uregulowane, łącznie z myślą, dlatego główny minister Li Si opowiadał się za paleniem ksiąg i zabijaniem setek konfucjańskich uczonych po zjednoczeniu Qin i przeprowadzał je. Lord Shang, Han Fei i Li Si opracowali i wdrożyli idee i techniki legalistów, które umożliwiły Qin pokonanie rywali, zjednoczenie Chin i na krótko narzucenie totalitarnych rządów.

legioniści

Legioniści byli żołnierzami Republiki i Cesarstwa Rzymskiego, którzy wspólnie tworzyli grupy liczące od 1000 do 6000 ludzi zwane legionami. Legioniści są powszechnie uważani za jednych z najskuteczniejszych żołnierzy starożytnego świata. Legioniści odnieśli zdumiewające zwycięstwa nad Grekami, Kartagińczykami i dziesiątkami plemion barbarzyńskich, często w obliczu znacznie liczniejszych armii. W legionach rzymskich służyło pięć różnych rodzajów legionistów: lekka piechota, kawaleria i trzy rodzaje legionistów, ciężka piechota. Członkowie lekkiej piechoty, czyli welitów, byli uzbrojeni w krótki miecz zwany gladiusem, wiązkę lekkich oszczepów i małą okrągłą tarczę, która zapewniała ograniczoną ochronę. Welici byli zwykle rekrutowani spośród biednych obywateli, których nie było stać na bardziej wyszukaną broń i zbroje. Nie byli zorganizowani w sztywne jednostki; zamiast tego pełnili elastyczną rolę wspierającą, pomagając innym rodzajom legionistów. Kawaleria, czyli ekwici, była najbardziej elitarną i budzącą respekt jednostką legionu rzymskiego i liczyła zwykle około 300 legionistów, niezależnie od wielkości reszty legionu. Byli uzbrojeni w stosunkowo długi miecz zwany spatha, kilka oszczepów, kamizelki kuloodporne, hełm i okrągłą tarczę. Większość ekwitów była zamożnymi obywatelami, których stać było na zakup sprzętu i koni. Ich główną rolą w bitwie była szarża na żołnierzy wroga, zwłaszcza gdy wróg się wycofywał. Wielu bogatych Rzymian stało się ekwitami, aby stworzyć podstawę dla późniejszych karier politycznych. Ciężka piechota pochodziła zwykle z zamożnych obywateli i była podzielona na trzy klasy w zależności od wieku. Najmłodsi ciężkozbrojni legioniści, nastolatki i dwudziestolatki, utworzyli hastati, którzy stanowili pierwszą linię legionu. Druga linia ciężkiej piechoty składała się z mężczyzn w późnych latach dwudziestych i wczesnych trzydziestych, którzy byli znani jako principes lub mężczyźni w „kwiecie wieku”. Byli uzbrojeni w gladius, dwa ciężkie oszczepy, ciężką kamizelkę kuloodporną i dużą półcylindryczną tarczę zwaną scutum. Wreszcie trzecia linia ciężkiej piechoty składała się ze starszych i bardzo doświadczonych legionistów, triarii. Triarii byli na ogół wyposażeni w najcięższe zbroje i nosili długą i ciężką włócznię zamiast oszczepów. Podstawową rolą całej ciężkiej piechoty było bezpośrednie starcie z oddziałami wroga i walka na śmierć i życie. W IV i V wieku p.n.e. ciężkozbrojni legioniści walczyli w oddziałach zwanych manipułami, którymi dowodzili centurioni. Manipuły ustawiono w szachownicę tak, aby manipuły w drugiej linii, principes, zakrywały luki w pierwszej linii hastati. Z kolei manipuły triarii zakrywały luki pomiędzy manipułami principes. Maszerując przez pole bitwy, by walczyć z wrogami, rzymscy legioniści ciężcy najpierw rzucali oszczepami, aby zakłócić linię frontu wroga. Następnie używali swoich tarcz, aby się chronić i uderzać wrogów w walce twarzą w twarz, dżgając ich krótkimi mieczami. Ich celem było wyrwanie dziury w linii frontu wroga, rozbicie formacji wroga i przekonanie wroga do ucieczki w panice. Welici pomagali, rzucając więcej oszczepów we wroga, aby

jeszcze bardziej zakłócić ich linie. Wreszcie, gdy wróg się załamał, rzymscy ekwicy ścigali ich i próbowali zadać dodatkowe straty. Koszt utrzymania dużej liczby elitarnych żołnierzy był ogromny. W rezultacie legionieści zniknęli jako klasa żołnierzy w piątym wieku n.e. gdy załamała się infrastruktura polityczna i gospodarcza potrzebna do ich utrzymania.

Leonidas

(zm. 480 p.n.e.) król i wódz

Kiedy do Sparty dotarła wiadomość, że Persowie po raz drugi w ciągu 10 lat posuwają się do centrum Grecji, tylko król Leonidas i jego starannie wybrana grupa 300 osób zostali wysłani, aby ich powstrzymać. Było to święto Karnei, a Spartanie nie byli skłonni przeciwstawić się ich ukrytym izolacjonistycznym tendencjom, angażując więcej środków. Leonidas zebrał po drodze kilku greckich rekrutów, zmusił do przyłączenia się do niego około 1100 Beotów, a następnie pomaszerował na strategiczną przełęcz zwaną Termopilami. Tutaj ostatecznie około 7000 żołnierzy zostało zwolnionych, gdy Persowie ich oskrzydłili. Leonidas odmówił odwrotu i utrzymywał się na przełęczy przez prawie trzy dni, prawdopodobnie w sierpniu 480 r. p.n.e. Głównym historykiem tej bitwy jest Herodot, który pomija wiele sprzecznych szczegółów znanych od innych współczesnych pisarzy i współczesnych archeologów. Inne drogi umożliwiłyby Persom posuwanie się naprzód, ale z jakiegoś powodu wybrali Termopile jako główny atak. Być może perscy generałowie spodziewali się, że Grecy ulegną zastraszeniu, ponieważ czekali trzy dni przed atakiem na Termopile. Przez pierwsze dwa dni Leonidas i jego ludzie znakomicie bronią przełęczy. Trzeciego dnia walk miejscowi doradzają Persom alternatywny i niestrzeżony szlak przez wyżyny z widokiem na przełęcz. Po całonocnym marszu elitarnych sił perskich zwanych Nieśmiertelnymi, Leonidas i jego żołnierze stanęli w obliczu ataku od tyłu wraz z frontalnym atakiem znacznie przewyższających perskich regularnych żołnierzy. Pomimo zacieklego spartańskiego oporu, który zabił dwóch perskich książąt, Leonidas i jego 300 zostało wyrzniętych do ostatniego człowieka. Większość ich współpracowników i sojuszników również została ścięta, z wyjątkiem kilku Tebańczyków, o których mówi się, że się poddali. Upływ czasu tylko zwiększył reputację Leonidasa. Persowie okaleczyli ciało Leonidasa, ale 40 lat później Spartanie twierdzili, że odzyskali zwłoki. Podczas uroczystego ponownego pochówku w V wieku p.n.e. sanktuarium bohatera zostało założone dla Leonidasa w Sparcie. Gdzieś na polu bitwy wzniesiono pomnik, który zapowiadał przyszłym pokoleniom chwałę Leonidasa i jego 300: „Nieznamy, powiedz Spartanom, że tu leżymy, będąc posłuszni ich słowom”. Słynny wiersz liryczny głosi: „Słynny był ich majątek i sprawiedliwy ich los. Ich grobem jest ołtarz; zamiast lamentów mają pamięć, zamiast litości chwałę. Ich całun nie dotknie ani rozkład, ani zwycięstwo czasu, ponieważ byli dzielnymi ludźmi, a ich cmentarz przyjął chwałę Grecji jako swojego mieszkańca. Świadczy o tym Leonidas, król Sparty, który pozostawił po sobie wielki pomnik męstwa i wiecznej chwały”. Ostatecznie dzielna akcja Leonidasa opłaciła się. Prawdopodobnie wierzył, że może wytrzymać ze swoją małą grupą, biorąc pod uwagę jego początkowy sukces pod Termopilami. Ukradkowe ruchy perskich Nieśmiertelnych całkowicie go zaskoczyły. Jednak zatrzymanie Persów przez dwa dni prawdopodobnie sprawiło, że bitwa pod Artemizjum była konieczna, starcie morskie, które Grecy wygrali. Leonidas dał Atenom czas na ewakuację, więc grecka marynarka wojenna zwyciężyła.

Leon Wielki

(ok. 400-461 n.e.) papież i teolog

Leon I, wybrany na papieża w 440 r. n.e., jest jednym z dwóch papieży, którzy zasłużyli na przydomek „wielki”, drugim był Grzegorz Wielki. Niewiele wiadomo o jego wczesnym życiu. Po raz pierwszy pojawia się z całą pewnością w zapisach historycznych jako zajmujący ważne stanowisko archidiacona za papieża Celestyna (422–432). Kiedy w latach 429–431 wybuchł spór między Cyrylem

Aleksandryjskim a Nestoriuszem, to Leon w imieniu papieża Celestyna zwerbował Jana Kasjana do napisania przeciwko błędom Nestoriusza. Z kolei Kasjan uczcił później Leona, nazywając go „ozdobą kościoła rzymskiego i boskiej posługi”. Mamy też własne świadectwo Leona, które Cyryl Aleksandryjski napisał do niego w 431 roku, aby uzyskać jego poparcie w sporze dotyczącym próby promowania przez Juvenala patriarchatu jerozolimskiego. Za papieża Sykstusa III (432–440) Leon kontynuował swoją posługę jako archidiakon, wspierając papieża w jego wysiłkach przeciwko pelagianinowi Julianowi z Eclanum. Podczas pobytu w Galii z misją dyplomatyczną w 440 roku Leon dowiedział się o swoim wyborze na następcę Sykstusa III i wrócił do Rzymu na koronację. Miał bardzo silne przekonanie, że każdy papież jest bezpośrednim następcą Piotra – i działał jako Piotr dla dobra Kościoła. To głębokie przekonanie o własnej roli Piotra w Kościele naznaczyło wszystko, czego dokonał w ciągu 21 lat swojego panowania. Leo można przypisać trzy główne osiągnięcia. Po pierwsze, był skutecznym nauczycielem wiary chrześcijańskiej. Krótkie homilie Leona (w sumie 96) ujawniają zarówno jego umiejętności oratorskie, jak i teologiczną wnikliwość. On był nie był spekulatywnym teologiem, jak Augustyn z Hippony, ale miał niezwykłą zdolność elokwentnej syntezy podstaw wiary chrześcijańskiej. Jego homilie wygłaszane są głównie w święta roku kościelnego i łączą w sobie głębokie prawdy doktryny chrześcijańskiej z praktycznym ukierunkowaniem na codzienne życie chrześcijańskie. Leon niósł także szczególne brzemie dla ubogich; jego przepowiadanie naznaczone jest konsekwentną prośbą o jałmużnę i dzieła miłosierdzia. Drugim godnym uwagi osiągnięciem Leona jest bycie pastorem zachodniego kościoła łacińskiego. Jego listy pokazują, jak aktywnie zajmował się rozwiązywaniem sporów, mianowaniem biskupów i oferowaniem mądrości duszpasterskiej w wielu kryzysach swoich czasów. Być może jego najśłynniejsza interwencja miała miejsce w 452 roku, kiedy udał się z Rzymu do Mantui, by stawić czoła Attyli, Hunowi, który pustoszył całe północne Włochy. W jakiś sposób Leon przekonał Attilę, aby zaprzestał zbliżania się do Rzymu i wycofał się. Kilka lat później, w 455 roku, stanął przed przywódcą Wandalów, Gajerykiem, poza murami miejskimi Rzymu i przekonał go, by ograniczył zniszczenie miasta. Leon jest jednak najbardziej znany z roli, jaką odegrał w kształtowaniu doktryny Chrystusa. Był kluczowym graczem w tak zwanej kontrowersji chrystologicznej V wieku. W trakcie debaty w 448 r. między Flawiuszem a mnichem Eutychem, Leon napisał list doktrynalny (znany jako jego Księga) na temat dwóch natur Chrystusa. Początkowo odrzucona, Księga Leona odegrała kluczową rolę na Soborze Chalcedońskim w 451 roku. Leonowi słusznie przypisuje się pomoc w wykuciu doktryny Wcielenia zarówno dla zachodnio-łacińskiego, jak i wschodnio-greckiego Kościoła. Zmarł w 461 r. Dzięki swoim licznym osiągnięciom — teologicznym, duszpasterskim i społecznym — zasłużył na tytuł „wielkiego” i został ogłoszony Doktorem Kościoła Zachodniego przez papieża Benedykta XIV w 1754 r.

Libia

Pierwsze kolonie fenickie powstały na wybrzeżach Afryki Północnej około 1000 roku p.n.e. Pierwotni mieszkańcy Afryki Północnej, którzy przetrwali do dziś w postaci różnych plemion Berberów, zaciekle bronili swojego terytorium i swobód przed dominacją z zewnątrz. Geografia Afryki Północnej ułatwiała przeprowadzanie ataków na zasiedlone terytoria. Ogromne armie plemienne mogły być ukryte na Saharze na południu. Pomimo geograficznych wyzwań dla osadnictwa, istniały również nieodparte bogactwa rolne, które można było zebrać z przybrzeżnych równin i dolin Afryki Północnej. Historia Cesarstwa Rzymskiego i armii rzymskiej potoczyłaby się zupełnie inaczej, gdyby nie spichlerz Rzymu, jakim była starożytna Libia i Afryka Północna. Dostarczała „chleba i cyrków”, zboża i oliwek oraz dzikich zwierząt ludności cesarskiego Rzymu i innych cesarskich miast. Rzymianie definiowali starożytną Libię jako wszystkie ziemie Afryki Północnej na zachód od Egiptu. Dwa tysiące lat temu klimat tego regionu był zupełnie inny. Sahara nie rozciągała się tak daleko na północ, a deszcze były bardziej regularne. Słonie berberyjskie, lwy i małpy człekokształtne przemierzały lasy. Plemiona Libii nie były przypadkowymi, zdeorganizowanymi bandami wojowników. Jednak większość osadnictwa miała miejsce na wybrzeżach, gdzie zboże i inne towary można było łatwo transportować po całym Morzu

Śródziemnym. Rzymianie pokonali Kartaginę w bitwie pod Zamą w 202 roku p.n.e., rozpoczynając nową erę rzymskiej kolonizacji regionu. Na przykład Cezar August nadał bogate tereny rolne w Afryce Północnej emerytowanym żołnierzom i oficerom. Nadanie ziemi weteranom dawało im także bodziec do obrony imperium. W Afryce Północnej na skraju pustyni wzniesiono rozległy system błotnych murów i fortów, aby bronić osadników, a na przybrzeżnych równinach Tunezji i Libii powstały setki nowych rzymskich miast i wiosek. W przypadkach, gdy obrona była zbyt trudna, Terytorium rzymskie, regiony zostały przekazane lokalnym królom-klientom i podpisano paktów pokojowe. Wkrótce wielu Afrykanów zostało zintegrowanych z systemem rzymskim. Kilku cesarzy rzymskich, w tym budzący grozę Septymiusz Sewer, pochodziło z Afryki Północnej. Inni znani rzymscy mieszkańcy Afryki Północnej to Apulejusz, autor pierwszej powieści klasycznej, Złoty osioł, oraz Augustyn z Hippony, intelektualny ojciec Kościoła rzymskokatolickiego. Bizantyńczycy wskrzesili rzymską Afrykę Północną w 533 r. n.e. po inwazji Wandalów w 429 r. Zainspirowani rewolucyjnym przesłaniem islamu Arabowie rozpoczęli szybką inwazję na Afrykę Północną około 641 r. Jednak Arabowie, podobnie jak przed nimi Rzymianie, napotkali zaciepły opór ze strony rdzennych Berberów. Według legendy słynna berberyjska królowa al-Kahina poddała się dopiero po spaleniu lasów i spustoszeniu ziemi. Rzeczywiście, wieki po inwazji arabskiej cykle konfliktów między Berberami a Arabami, zwłaszcza we współczesnej Algierii, trwają do dziś.

Liniowe A i B

Linear B jest najstarszą znaną formą pisma greckiego, która istnieje do dziś. Jest to pismo sylabiczne, które było używane do reprezentowania greckich dźwięków. Zaadaptowany z kretańskiego linearnego A, został prawdopodobnie opracowany dla języka innego niż grecki. Minojczycy i Mykeny używali linearnego B w swoich pałacach co najmniej 400 lat przed greckimi średniowieczami. Różni się on znacznie od alfabetu greckiego, który był oparty na piśmie północno-semickim i rozwinął się po greckich średniowieczach. Archeolodzy dowiedzieli się o istnieniu linearnego B w 1878 roku, kiedy w Knossos znaleziono glinianą tabliczkę. W 1895 roku archeolog Sir Arthur Evans (1851–1941) po zbadaniu znaków znalezionych na pieczęciach podejrzewał, że była to greka. Evans opublikował swoją pracę w tomie zatytułowanym B Cretan Pictographs and Prae-Phoenician Script (1895). W 1900 roku Evans przeprowadził wykopaliska archeologiczne w Knossos, gdzie odkrył archiwum glinianych tabliczek w Linear B, uważane za archiwum pałacu króla Minosa. Pomimo wieloletnich wysiłków Evans nie był w stanie rozszyfrować skryptu Linear B. Był jednak w stanie stwierdzić, że często powtarzające się krótkie znaczniki linii w Linear B były znacznikami słów. Hieroglificzne pismo linearne A nie zostało jeszcze rozszyfrowane. Evans zauważył, że istnieją podobieństwa między odszyfrowanym pismem cypryjskim a pismem linearnym B. W 1939 r. w Pylos w Grecji odkryto kolejne archiwum tabliczek zapisanych pismem linearnym B. Liniowy B był uważany za minojski do 1952 roku, kiedy to odszyfrował go brytyjski archeolog-amator Michael Ventris (1922–56). Z początku Ventris nie wierzył, że językiem reprezentowanym przez pismo jest greka, mimo że wiele z rozszyfrowanych słów było archaicznymi formami greki. W 1951 roku Ventris zwrócił się o pomoc do Johna Chadwicka, znawcy wczesnej greki. Razem byli w stanie definitywnie wykazać, że linearny B był grecki. Większość materiału w Linear B zawiera listy osób, towarów i zwierząt. Sporadyczne użycie ideogramów, takich jak „statyw” i „koń”, dostarczyło ważnej wskazówki do rozszyfrowania linearnego B. Dalsze badania wykazały, że ma on cechy blisko związane z klasycznymi dialektami arkadyjskimi i cypryjskimi.

Liu Bang (Liu Pang)

(247-195 p.n.e.) założyciel chińskiej dynastii

Liu Bang był również znany jako Liu Ji (Liu Chi). Urodził się w 247 p.n.e. pochodził z rodziny rolniczej, był pierwszym plebejuszem, który wstąpił na tron chiński, założył długowieczną dynastię Han (202

p.n.e.-220 n.e.) i zmarł w 195 p.n.e. Jako cesarz był nazywany Gaodi (Kao-ti), co oznacza „wysoki cesarz”; po śmierci nazywano go Han Gaozu (Han Kao-tsu), co oznacza „wysoki protoplasta Han”. Był podziwiany za swoje zdolności, hojność i rady ministrów. Jako pomniejszy urzędnik w 209 roku p.n.e. Liu zbuntował się przeciwko opresyjnej dynastii Qin (Ch'in) i połączył siły z Xiang Yu (Hsiang Yu), czołowym generałem rebeliantów. Uzgodnili, że pierwszym, który wkroczy do obszaru stolicy Qin, będzie król. W 206 p.n.e. Siły Liu wkroczyły do stolicy Qin, Xienyang (Hsien-yang) i otrzymały kapitulację ostatniego monarchy Qin. Był hojny w zwycięstwie, chronił rodzinę królewską Qin i zakazał grabieży. Jednak nie do pogodzenia rywalizacja między Xiang i Liu doprowadziła do wojny między nimi. Znakomite dowództwo Xiang zostało zniweczone przez jego okrucieństwo i arogancję; opuszczony przez sojuszników i żołnierzy, Xiang popełnił samobójstwo w 202 p.n.e. Następnie Liu przyjął tytuł huangdi (huang-ti), czyli cesarza dynastii Han, stając się znanym pod tytułem panowania Gaodi. Na swoją stolicę wybrał Chang'an (Ch'ang-an) ze względu na jego strategiczne położenie (leży w pobliżu stolicy Qin Xienyang). Gaozu był pragmatycznym i humanitarnym władcą. Obniżył podatki, złagodził surowe prawa Qin, ogłosił ogólną amnestię i praktykował oszczędne rządy, aby ludzie mogli dojść do siebie po dziesięcioleciach wojen i wysokich podatków. Utrzymał system rządu centralnego Qin, ale był realistą: podzielił imperium na dwie połowy. Zachodnia część była zorganizowana w 14 prowincji i hrabstw, którymi zarządzali przedstawiciele rządu centralnego, podczas gdy wschodnia część była zorganizowana w 10 królestw rządzonych przez jego niezależnie potężnych sojuszników, nad którymi stopniowo przejmował kontrolę. Największym problemem Gaozu było radzenie sobie z koczownikami zwanymi Xiongnu (Hsiung-nu) wzdłuż jego północnej granicy. Armie Qin pod dowództwem potężnego generała Meng Tian (Meng T'ien) pokonały Xiongnu, łącząc istniejące mury z Wielkim Murem Chińskim. W 209 p.n.e. Xiongnu znalazł się pod władzą o imieniu Maotun (Mao-t'un), który nie tylko prowadził najazdy na terytorium Han, ale także zwiabił niektórych na wpół niezależnych królów pod rządami Gaozu do ucieczki przed nim. W 201 p.n.e. Gaozu poprowadził głównie piechotę liczącą 300 000 ludzi do walki z większą kawalerią Maotuna i ledwo uniknął schwytania. Obie strony podpisały traktat pokojowy na korzyść Xiongnu. Oprócz ustanowienia granicy wzdłuż Wielkiego Muru, Gaozu zgodził się poślubić swoją jedyną córkę z żoną cesarzową Lu z Maotunem i regularnie dawać mu duże ilości jedwabiu, jedzenia i alkoholu. Cesarzowa Lu zawetowała przekazanie córki, a inna dziewczyna z klanu Liu otrzymała rangę księżniczki i została wysłana jako żona Maotuna. W ten sposób rozpoczęło się 60 lat uspokajania Xiongnu, ponieważ rząd dynastii Han uważał, że pokój jest niezbędny do ożywienia gospodarczego Chin. Gaozu zmarł od rany postrzałowej w 195 p.n.e. podczas kampanii, a jego następcą został jego młody syn; w rzeczywistości wdowa po nim o silnej woli, cesarzowa Lu, również pochodzenia pospolitego, miała rządzić przez następne 15 lat.

Lo-Lang

Komandoria Lo-lang była jedną z czterech komturii powstałych w Korei po podboju północnej i środkowej części półwyspu przez chińską dynastię Han w 108 p.n.e. Była najlepiej prosperującą spośród czterech komturii i pozostawała pod chińską kontrolą aż do 313 roku n.e. Kontakty między Chinami a Półwyspem Koreańskim nasiliły się po ustanowieniu w Chinach dynastii Han (202 p.n.e.–220 n.e.). W 194 p.n.e. Chińczyk o imieniu Wei Man (po koreańsku Wiman) uciekł z Chin po nieudanej rewolcie i założył państwo o nazwie Choson w północnej Korei. W 109 p.n.e. pod pretekstem, że następcy Wei Mana ukrywali chińskich uciekinierów, cesarz Wu wysłał wyprawę przeciwko Chosonowi, pokonując go i ustanawiając po 108 r. p.n.e. cztery komandie na półwyspie. Byli to Lo-lang (koreański : Nangnang) na północnym zachodzie, którego stolicą administracyjną było królestwo Choson, niedaleko współczesnego Pjongjangu; Chen-fang (koreański : Chinbon) na południu; Lin-tun (koreański : Imdun) na północnym wschodzie; i Xuan-tou (koreański : Hyondo) na północy. Do 1–2 n.e. pozostały tylko Lo-lang i Xuan-tou, obejmujące 28 hrabstw. Odwrót był motywowany niepokojami tubylców i brakiem strategicznych powodów do utrzymania kontroli w odległych regionach półwyspu. Ale nawet gdy

dynastia Han rozpadała się na początku III wieku n.e., Chińczycy wciąż byli wystarczająco potężni, aby założyć nową komandorię zwaną Tai-fang (koreański: Taebang) w dolinie rzeki Han w środkowo-zachodniej Korei. Lo-lang było przez cztery wieki bogatą przyczółkiem chińskiej cywilizacji. Miał 25 powiatów z 400.000 zarejestrowanych mieszkańców. Wiele grobowców wykopanych w pobliżu Pjongjangu zawierało jedne z najlepszych produktów rzemieślników Han: wiele przedmiotów, takich jak wyroby z laki, wykonano w innych regionach Chin, ale niektóre musiały być produktami lokalnych chińskich imigrantów. Ze względu na swoją dominację kulturową i urok handlu koreańscy przywódcy plemienni na obszarach poza komandoriami składali daniny i otrzymywali patenty na urzędy od rządu Han. Gdy Chiny były podzielone i znajdowały się w stanie wojny domowej pod koniec panowania dynastii Han, komtura Lo-lang upadła w 313 roku n.e. i wkrótce podążył za nim Tai-fang. Lo-lang i inne chińskie komandie w Korei były porównywalne z rzymskimi koloniami w Wielkiej Brytanii. Służyły one przekazywaniu zaawansowanej kultury do krajów okupowanych, jednak skuteczniej w przypadku między Chinami a Koreą niż między Rzymem a Wielką Brytanią. Kiedy chińskie wpływy polityczne w Korei skończyły się w IV wieku n.e., pojawiły się naiwne państwa koreańskie. Chociaż państwa te nie były bezpośrednimi spadkobiercami politycznymi chińskich rządów, niemniej jednak otrzymały wiele ze swoich instytucji i kultury z kontaktów z Chinami za pośrednictwem ich kolonialnych placówek. Co ważne, Korea służyła również jako kanał łączący Chiny z Japonią.

Lu, cesarzowa

(zm. 180 p.n.e.) władca chiński

Imię cesarzowej Lu brzmiało Zhi (Chi). Zarówno ona, jak i jej mąż, Liu Bang (Liu Pang), założyciel dynastii Han w Chinach (202 p.n.e. – 220 n.e.), urodzili się jako plebs. W 195 p.n.e. Liu Bang, znany w historii jako Gaozu (Kao-tsu), co oznacza „wysoki protoplasta”, zmarł od rany postrzałowej w bitwie. Jego najstarszy syn cesarzowej Lu został nowym władcą Huidi (Hui-ti). Huidi rządził jako dorosły, mimo że miał zaledwie 15 lat. Znany był z synowskiej pobożności i szacunku dla nauki. Nakazał zniesienie zakazu sprzedaży książek, jaki wprowadziła poprzednia dynastia Qin (Ch'in). Jednak jego uparta matka, która mściwie zabiła jedną z konkubin swojego męża i kilku pasierbów, zdominowała Huidiego. Jej działania tak go przeraziły, że przez rok był przykuty do łóżka i nigdy więcej nie odważył się rzucić wyzwania matce. Huidi zmarł w 188 roku p.n.e., pozostawiając syna. Ten syn i inny, którego cesarzowa Lu adoptowała jako swojego wnuka, zostali marionetkowymi cesarzami z cesarzową jako regentką. Cesarzowa Lu postępowała zgodnie z polityką rządu swojego męża, która obejmowała pokój z potężnymi koczownikami Xiongnu (Hsiung-nu). W 192 p.n.e. otrzymała ten list od Maotuna (Maot'una), władcy Xiongnu, który brzmiał: „Jestem samotnym owdowiałym władcą, urodzonym wśród bagien i wychowanym na dzikich stepach, w krainie bydła i koni. . . Wasza Wysokość jest także owdowiałym władcą żyjącym w samotności. Oboje jesteśmy pozbawieni przyjemności i brakuje nam sposobu na rozrywkę. Mam nadzieję, że uda nam się wymienić to, co mamy, na to, czego nam brakuje”. To była propozycja małżeństwa w celu połączenia ich dwóch imperiów. Chociaż cesarzowa była wściekła, Chiny były zbyt słabe na wojnę i musiała pokornie odpowiedzieć w ten sposób: „Jestem w podeszłym wieku i słabnie moja witalność. Wypadają mi zarówno włosy, jak i zęby, nie mogę nawet stabilnie chodzić. . . Nie jestem godzien jego [Maotuna] poniżania się. Ale mój kraj nie zrobił nic złego i mam nadzieję, że on [Maotun] go oszczędzi”. Wysłała jednak księżniczkę Han, aby została jego żoną. Cesarzowa Lu powstrzymała się od oficjalnego ogłoszenia się panującą cesarzową, ale wiele jej działań wyglądało na przygotowania do intronizacji mężczyzny z rodziny Lu na cesarza. Mianowała jednego brata kanclerzem, a drugiego naczelnym wodzem, a kilku członków swojej rodziny podniosła do rangi królów i markizów, przyznając im duże lenna. Zachęceni jej polityką członkowie jej rodziny próbowali przejąć władzę, gdy zmarła w 180 roku p.n.e., ale ocaleni członkowie klanu Liu i lojaliści Han udaremnili im to. Syn Gaozu poprowadził marsz na stolicę Chang'an (Ch'ang-an), zdobył miasto i zniszczył klan Lu.

Cesarzowa Lu ustanowiła precedens na większą część ery Han: silne matki i babcie młodych władców przejmujących władzę i wywyższających swoje rodziny. Niektórzy władcy zostaliby zamordowani, gdy dorosną i spróbują odzyskać władzę, inni byli zastraszani, by się zgodzić. Po pierwsze, długowieczna cesarzowa Wang pozwoliła swoim braciom dzielić się władzą, a ostatecznie pozwoliła swojemu siostrzeńcowi Wang Mangowi przejąć tron w 9 roku n.e.

Lukian

(ok. 117 – ok. 180 n.e.) autor, satyryk

Lukian pochodził z miasta Samosata (obecnie Samsat, Turcja) w rzymskiej prowincji Syria. Prawdopodobnie pochodzenia semickiego, poznał język i kulturę grecką jako osoba z zewnątrz. Odbił bardzo krótką praktykę rzeźbiarską u wuja, a następnie rozpoczął poważną edukację, ucząc się języka greckiego i retoryki. Stał się odnoszącym sukcesy mówcą na wykładach, co jest ważniejszą częścią jego kariery niż praca w sądzie. Dotarł aż do Galii (Francja), a Ateny były przez jakiś czas jego domem. W wieku około 40 lat porzucił powołanie jako mówca publiczny, by zająć się filozofią, a raczej pisaniem dialogów, które powierzchownie dotyczyły spraw filozoficznych, ale energicznie nasycali się elementami komediowymi. Spod jego ręki przeszło do nas około 80 prac, niektóre fałszywie. Świadczą one o retorycznym wykształceniu Lukiana, jego rozległej lekturze literatury greckiego świata poprzednich epok oraz świadomości bycia Grekiem przez akulturację. Prace te można podzielić na kilka gatunków. Niektóre z nich to ćwiczenia retoryczne (np. Pochwała muchy, gdzie retor pokazuje swoją umiejętność wychwalania rzeczy niegodnych pochwały); inne to krótkie utwory wprowadzające do dłuższego wykładu. Wiele z nich to dialogi, rzeczywiste lub zgłoszone, w których czasami używa wierszy. Pisał także eseje na różne tematy, swego rodzaju romanse, biografie i jedną lub dwie sztuki teatralne. Drogi Lukianowi był „opis”, osobny podgatunek, a on wykazuje naprawdę niezwykłą umiejętność przedstawienia czytelnikowi obrazu jakiegoś obrazu lub innego przedmiotu. Jednak jest chyba najbardziej znany ze swoich komiksowych dialogów, które uważał za swego rodzaju nowość. Lukian używa w tych pracach różnych postaci, w tym sławnych ludzi z minionych epok, bogów i bogiń często przedstawianych w śmieszny sposób oraz, co najbardziej intrygujące, osobę, czasami nazywaną, czasami nie, która bez wątplenia jest postacią autora. Między innymi z tej trampoliny Lukian był w stanie robić to, co robił najlepiej – wyśmiewać drobne ludzkie idiotyzmy oraz wyjątkową głupotę i łatwowierność rodzaju ludzkiego. Atakowani jego piórem są ci, których uważał za fałszywych proroków, religijnych szarlatanów, przesądnych ludzi i zwolenników pewnego fanatycznego zainteresowania subtelnościami klasycznej dykcji attyckiej. Ta ostatnia grupa jest szczególnie interesująca, ponieważ jako outsider Lukian interesował się właściwym używaniem języka, a mimo to był w stanie dostrzec ekscesy związane z takim zainteresowaniem. Ostatecznie Lukian jest zabawnym sceptykiem, choć niezbyt poważnym myślicielem, i niezwykle trudnym do wpisania w typologię literatów; w pewnym sensie jest *sui generis*. Jak ujął to nieżyjący już pisarz, Lukian był „poważny — w wywoływaniu śmiechu”. Energia jego języka, moc opisu, a zwłaszcza zręczność w wyśmiewaniu ludzkich dziwactw i słabości uczyniły go jednym z najbardziej wpływowych autorów późniejszej literatury zachodniej.

Luoyang (Loyang)

Luoyang było stolicą Chin od ok. 1100 p.n.e. do połowy X wieku n.e. Dynastia Zhou (Chou) początkowo rządziła ze stolicy Hao, położonej u zbiegu rzek Wei i Żółtej. Po pokonaniu ostatniego króla Shang, król Wu z Zhou umieścił trzech swoich braci w stolicy Shang, Yin, aby nadzorowali księcia Shang, któremu dał władzę w tym miejscu. Wu wkrótce zmarł, pozostawiając tron swojemu młodemu synowi pod regencją jego wuja, księcia Zhou. Zazdrośni o potęgę księcia Zhou, jego trzech bracia i księżę Shang zbuntowali się. Księżę Zhou działał zdecydowanie, pokonał rebeliantów, spustoszył Yin, dokonał

egzekucji księcia Shang i jednego z jego braci, a następnie podbił kolejne ziemie na wschodzie. Następnie założył stolicę pomocniczą do zarządzania nowymi podbojami na wschodzie, zwaną później Luoyang, położoną u zbiegu rzek Luo (Lo) i Żółtej w dzisiejszej prowincji Henan (Honan). W 771 p.n.e. koczowniczy najeźdźca zmusił dwór Zhou do ucieczki z Hao do Luoyang, gdzie pozostał do końca dynastii w 256 p.n.e. Znalaziono niewiele pozostałości architektonicznych, które pochodzą ze wschodniego Zhou w okolicach Luoyang; jednak grobowce z tamtej epoki są obfite. Luoyang zostało odbudowane w okresie zachodniej dynastii Han (202 p.n.e.-9 n.e.) jako stolica pomocnicza i powiększone jako stolica główna w okresie wschodniej dynastii Han (25-220 n.e.). Ubity mur ziemny o grubości 50–65 stóp u podstawy otaczał miasto w kształcie kwadratu, poprzecinane 12 bramami; w jego granicach mieszkało około pół miliona ludzi. Z powodu zmiany biegu rzeki Luo część miasta Han leży teraz pod wodą, ale zachowały się znaczące fragmenty murów, ślady ulic i fundamenty pałaców. Na każdym północnym i południowym krańcu miasta znajdował się po jednym pałacu, połączonym krytym przejściem. Oprócz powiększenia miasta cesarz Guangwu (Kuangwu), założyciel wschodniego dynastii Han, w 29 roku n.e. rozpoczął także budowę Tai Xue (T'ai-hsueh), czyli Akademii Cesarskiej. Następnie był kilkakrotnie powiększany, aż pomieścił ponad 30 000 studentów. w 175 n.e. Cesarz Ling zamówił kompletne konfucjańskie klasyki wycięte na kamieniu; płyty zostały zainstalowane w Tai Xue. Prekursorem druku były przetarcia wykonane na papierze (wynalezionym w Chinach w I wieku n.e.) z płyt. Luoyang zostało zniszczone przez rebeliantów pod koniec II wieku n.e. i został zniszczony przez koczowników Xiongnu (Hsiung-nu) w 311 n.e. Turcy Xiongnu zostali zastąpieni przez tungustyckich koczowników zwanych Toba (T'o-pa), którzy rządili północnymi Chinami jako północna dynastia Wei z Datong (Ta-tung), przygranicznego miasta; szybko przeszli na buddyzm i zasymilowali się z kulturą chińską. W 495 Toba przeniósł swoją stolicę z Datong do Luoyang. Poza miastem, na skalistej skarpie nad brzegiem rzeki Luo, w miejscu zwanym Longmen (Lung-men) zaczęto wykopywać świątynie w jaskiniach, aby okazać przywiązanie do buddyzmu. Luoyang stało się drugą stolicą dynastii Tang (618–909 n.e.), która rozbudowała świątynie jaskiniowe Longmen. Większość Tang Luoyang zginęła, z wyjątkiem jaskiń Longmen. Po upadku dynastii Tang Luoyang już nigdy nie będzie stolicą.

literatura mądrościowa

Historycy starożytnego świata uznali, że literatura mądrościowa reprezentuje przejawy kultur i cywilizacji, które polegają na ludzkim doświadczeniu, aby poradzić sobie z tajemnicami i niepewnością życia. Gatunek ten jest wszechobecny w szerokim spektrum narodów w wielu epokach i miejscach. Literatura mądrościowa w Biblii to a gatunek, który pod względem treści i stylu plasuje się gdzieś pomiędzy pismami proroczymi a apokaliptycznymi. Kiedy prorocy biblijni po niewoli babilońskiej byli coraz mniej głośni, nauczyciele mądrości zaczęli promować swoją perspektywę jako przedstawiciele wiary biblijnej. Po nich pojawili się wieki później widzący i mistycy, którzy byli pisarzami apokaliptycznymi. Pod wieloma względami nauczyciele biblijnej mądrości zbiegli się z rozwojem filozofii w greckim świecie intelektualnym, który przerósł mityczne wyjaśnienia stworzenia i życia stworzone przez Homera i Hezjoda. Zarówno biblijna mądrość, jak i filozofia grecka istniały zarówno w okresie od V do IV wieku p.n.e. a później, zwany inaczej okresem perskim. Hebrajczycy czerpali z trzech źródeł literatury dotyczącej mądrości. Po pierwsze, Izrael wydał na przestrzeni wieków przywódców i myślicieli, których osiągnięcia pamiętano, studiowano i naśladowano. W ciągu swojej historii takie postacie jak Salomon, Daniel i Baruch wywarły wrażenie na późniejszych pokoleniach jako nauczyciele mądrości. W ten sposób rozwinęły się tradycje, które były rodzime dla narodu hebrajskiego i wyróżniające się na tle sąsiednich grup etnicznych. W ten sam sposób na znak, wielu innych starożytnych królów i władców miało reputację tych, którzy udzielali mądrości i rozsądnych rad, a w ich społeczeństwach krążyły historie, które miały zwiększyć publiczne zaufanie do ich administracji. Po drugie, charakter rządu i cywilizacji sprzyjał powstawaniu klas wykształconych, które potrafiły organizować ludy i kierować instytucjami społecznymi. Ci ludzie musieli nauczyć się czytać i pisać i

specjalizowali się w przywracaniu stabilności w chaotycznych sytuacjach. To źródło literatury mądrościowej opierało się zatem na skrybach i biurokratach, którzy mieli czas na refleksję i pisanie. Mogli mieć środki na podróżowanie, naukę innych języków i rozważenie umiarkowanych reform. Po trzecie, sąsiednie narody Bliskiego Wschodu również przedstawiły bogatą matrycę biblijnej mądrości. Egipcjanie, Sumerowie i Babilończycy byli najbardziej znani ze swoich nauk mądrościowych. Ich tradycje powstały na długo przed Grekami i Hebrajczykami z V-IV wieku p.n.e. Szkoły skrybów powstały prawdopodobnie w odpowiedzi na zapotrzebowanie rządów Bliskiego Wschodu na zdolnych administratorów. Szkoły takie prowadzili mistrzowie, którzy wywierali wielki wpływ na swoich uczniów. Zjawisko to jest również podobne do edukacji oferowanej przez dostawców sofizmu (i być może Sokratesa, Platona i Arystotelesa) w świecie greckim. Niezmiennie w większości tych środowisk klasy skrybów faworyzowały stabilność i porządek, dlatego literatura mądrościowa w dużej mierze wspierała status quo. W szczególności starożytny Egipt był przez tysiące lat centrum nauki. Jak to często bywa w literaturze mądrościowej, materiały egipskie mają formę rad ojca dla jego synów. Jeden bardzo stary zbiór powiedzeń, Instrukcja wezyra Ptah-hotepa (2400 p.n.e.), ukazuje podobieństwa do biblijnej Księgi Przysłów. Szkoły założone w celu edukowania egipskich urzędników państwowych o ich roli w życiu dworskim są tłem dla fragmentów Instrukcji Amenemopa (1000-600 p.n.e.) oraz fragmentów i adaptacji redaktora Księgi Przysłów. Cywilizacja Sumeru ma przysłowia prawie tak stare jak Egipt. Najwyraźniej miał też szkoły skrybów utworzone przez jego rząd. Redaktorzy sumeryjscy uporządkowali swoje materiały mądrościowe tematycznie, podczas gdy trudno jest znaleźć wątek organizacyjny, który łączyłby większość mądrości biblijnej. Sumeryjskie obserwacje natury również nie moralizują tak bardzo jak pisma hebrajskie. Miasta-państwa Akad i Babilon również stworzyły środowisko dla hebrajskich tradycji biblijnych. Jeden z tematów literatury mądrościowej dotyczy niezasłużonych cierpień, które najstławniej wyraził biblijny bohater, Hiob. Temat ten pojawia się w babilońskim wierszu Będę chwalić Pana Mądrości, którego główny bohater jest często nazywany babilońską Hiobem, a także w innych utworach, takich jak Dialog o ludzkiej nędzy i Dialog pesymizmu. Istnieje kilka innych możliwych wpływów na hebrajską literaturę mądrościową. Po pierwsze, fragmentaryczna księga Aramejczyków, zatytułowana Przysłowia Ahikara, była dobrze znana w starożytnym świecie Bliskiego Wschodu i przetłumaczona na wiele języków. Jednak najwcześniejszy tekst pisany Ahikara pochodzi z okresu perskiego. Następnie jest świat grecki, z późniejszym naciskiem na racjonalizm i naukę. Księgi biblijne, takie jak Syrach, Mądrość Salomona i Koheleta, mogą zdradzać znajomość późnej filozofii greckiej. Motywy mądrości hebrajskiej sugerują, że biblijny Bóg działa poprzez stworzenie, zjawiska naturalne i doświadczenia życiowe. Kontemplacja stworzonego porządku daje perspektywę dla najbardziej dokuczliwych problemów życiowych: śmierci, choroby, ubóstwa. We wczesnej literaturze mądrościowej często pojawia się optymizm, że wszystko ma swój cel i że ten cel można odkryć. Późniejsza literatura mądrościowa wyraża jednak sceptycyzm co do tego, że sama natura dostarczy odpowiedzi. Nawet mądrość ma swoje granice w obliczu tajemnicy cierpienia. Księgi mądrości w Biblii różnią się od innych, ponieważ ich ważność nie zależy od prawa i proroctw — bezpośredniego objawienia. Księgi te obejmują Księgę Przysłów, Hioba, Koheleta, Syracha i Mądrość Salomona (po grecku). Inni kandydaci do tej kategorii to Pieśń nad Pieśniami i określone części Księgi Rodzaju, Psalmów, Księgi Jonasza, Daniela i Barucha (po grecku). W Nowym Testamencie można znaleźć pozory mądrości w wielu mowach Jezusa (Chrystusa) z Nazaretu oraz w praktycznych naukach Listu Jakuba. W rzeczywistości istnieje napięcie między wymiarem mądrości dużej części Nowego Testamentu a apokaliptyczną pilnością Królestwa Bożego w jego głoszeniu. Poza kanonem biblijnym znajdują się późniejsze źródła pseudepigraficzne (np. 4 Ezdrasza, 2 Baruch [syryjski], Ody Salomona), a wielu uważa, że judaizm rabiniczny ma swoje korzenie w tradycjach hebrajskiej literatury mądrościowej. Według Biblii prawdziwa mądrość jest uosobieniem kobiety w różnych pozytywnych rolach kobiecych. Księga Przysłów ukazuje ją szczególnie jako gospodynię, siostrę, żonę i źródło intymnego objawienia o tym, jak biblijny Bóg odnosi się do stworzenia. W niektórych przypadkach służy

jako pośrednik między Bogiem a ludzkością. Wczesne modele tego obrazu można znaleźć w egipskiej koncepcji maat, czyli kosmicznej prawdy lub równowagi, oraz w kananejskiej bogini płodności Aszery, która była symbolizowana jako drzewo życia i która organizowała bankiety w ugaryckich mitach Baala. W Nowym Testamencie aspekty uosobionej mądrości zostały wcielone w przebóstwioną tożsamość Jezusa Chrystusa. Rabiniczni Żydzi mieli tendencję do interpretowania wszelkich personifikacji mądrości w kategoriach halachy, czyli religijnych obowiązków życia codziennego.

Ludy Morza

Pod koniec trzeciego i na początku drugiego tysiąclecia p.n.e. Egipt był nękany serią inwazji. Różne grupy, które Egipcjanie kojarzyli z „północą” i Morzem Śródziemnym, przeprowadzały te najazdy. Najbardziej wyróżniającymi się grupami były Denyen, Ekweš, Lukka, Peleset, Shardana, Shekelesh, Teresh i Weshesh. To z zapisów egipskich te grupy etniczne zostały określone jako ludy morskie. Wszyscy przybyli do Egiptu z regionu Morza Egejskiego lub Cypru, chociaż poszczególne pochodzenie poszczególnych ludów przypisuje się regionom rozciągającym się od Sardynii po Syrię. Głównym źródłem informacji o Ludach Morza są inskrypcje egipskich królów Merenptaha i Ramzesa III, którzy pokonali odpowiednio libijską inwazję, w której część Ludów Morza służyła jako najemnicy (1220 p.n.e.) oraz bezpośredni atak Ludów Morza na Egipt (1186 p.n.e.). Płaskorzeźby w Medinet Habu ilustrują zwycięstwo Ramzesa III nad wszystkimi wrogami, w tym Ludami Morza, w wysoce symbolicznej reprezentacji. W przypadku społeczności filistyńskiej głównymi źródłami są inskrypcje asyryjskie, narracje biblijne i wykopaliska archeologiczne. Z całego basenu Morza Śródziemnego zaproponowano liczne pomniejsze odniesienia związane z ludami morza. W XIII wieku p.n.e. upadły najbardziej wpływowe cywilizacje we wschodniej części Morza Śródziemnego (egipska, hetycka, kultura mykeńska). Ludy Morza, istniejące już jako najeźdźcy, handlarze i piraci w regionie Morza Egejskiego, stały się głównym zagrożeniem dla wybrzeży tych byłych potęg politycznych. Imperia hetyckie i mykeńskie zniknęły zarówno z powodu konfliktów wewnętrznych, jak i najazdów ludów morskich, ale Egipt przetrwał. Wszystkie rekonstrukcje upadku tych mocarstw obejmują ludy morskie, ale zakres, w jakim ci marynarze wpłynęli na rzeczywisty upadek, jest różny, od katastroficznej teorii masowej inwazji połączonej z podbojem militarnym do teorii oportunistycznej z osiedleniem się po powstaniu próżni politycznej. Niektóre ludy morskie, którym udało się skolonizować południowe wybrzeże Azji Mniejszej, przeniosły się wzdłuż wybrzeża Lewantu, tworząc osady rozciągające się od Azji Mniejszej po Egipt. Ustanowione miasta, które próbowały spowolnić lub zatrzymać tę działalność, takie jak Ugarit, mogły zostać opanowane przez tych najeźdźców; jednak większość osad mogła powstać w wyniku infiltracji z innych społeczności. Utalentowani w żeglarskim i walce, wielu Ludów Morza zwróciło się ku służbie najemników. Sam Egipt korzystał z najemników Shardana, tak jak Imperium Hetytów zatrudniało Lukka, kiedy te dwa imperia walczyły ze sobą. Kiedy Libijczycy i Mieszczesz sprzymierzyli się, by zaatakować Egipt, wynajęli Shardana, Shekelesh i Ekweš do ich nieudanej inwazji. Pod własnym dowództwem 34 lata później zmasowane ludy morskie zaatakowały Egipt od strony Morza Śródziemnego statkiem i od swoich społeczności na północnym wschodzie drogą lądową. Wraz z najeźdźcami przybywały całe rodziny z zamiarem zasiedlenia Deltę Nilu w linii z Lewantem. Zamiast tego najeźdźcy zostali zdecydowanie pokonani przez Egipcjan, co skutkowało dużą liczbą zarówno zabitych, jak i schwytanych, co kończy historię ludów morskich. W egipskich inskrypcjach i płaskorzeźbach ludy morza są przedstawiane z unikalnymi cechami i kostiumami odzwierciedlającymi różnorodne kultury, które obecnie są objęte ogólnym terminem ludzi morza. Jednak statki związane z inwazją są wszystkie w swoim rodzaju, z dziobami i rufami ukształtowanymi na kształt stylizowanej ptasiej głowy. Kwadratowe żagle zapewniają napęd, a bocianie gniazdo do obserwacji. Statki przypominają statki z wczesnej fenickiej odmiany handlowej, z wyjątkiem tego, że nie ma wiosł. Wojownicy noszą różne style krótkich kiltów, opasek na szyję i niektórych form zakrywania piersi. Nakrycia głowy są dwojakiego rodzaju: hełmy z rogami i pierzaste „cylindry” z

kołnierzem. Włócznie, miecze i tarcze to standardowa wyświetlana broń. Na egipskim przedstawieniu Ludy Morza są zarówno chaotyczne w ataku przed uporządkowanymi egipskimi łucznikami, jak i pokonane i schwytane, nawet gdy walczą; te przedstawienia są formą egipskiej propagandy. Po pokonaniu ludów morskich przez Ramzesa III, Peleset i ich sojusznicy zostali wypędzeni z właściwego Egiptu na wybrzeże Morza Śródziemnego na północny wschód od granicy egipskiej, gdzie odtąd byli znani jako Filistyni. Ich kultura wojowników zadomowiła się w osiadłym życiu wokół pięciu centralnych miast: Aszdod, Aszkelon, Ekron, Gat i Gaza. Po rozszerzeniu kontroli terytorialnej na zachód, do górzystego kraju, Filistyni zajęli się rolnictwem, skromną produkcją, metalurgią i handlem, dla których ich położenie było idealne. Egipt na południu, miasta fenickie na północy i Morze Śródziemne na zachodzie pozwoliły im stać się centrum handlowym państwa Judy na wschodzie. Miasta pozostawały autonomiczne i niezależne aż do panowania asyryjskiego króla Tiglat-Pilesera III, który w 734 r. p.n.e. najechał Filistynów i podbił region. Powszechnie przyjmuje się, że koniec Filistynów nastąpił wraz ze wchłonięciem tego regionu w 604 r. p.n.e. do imperium neobabilońskiego Nabuchodonozora II. Wykopiska archeologiczne na stanowiskach filistyńskich potwierdzają materialne i religijne powiązania z Morzem Egejskim i Cyprem. Nadal produkowano ceramikę przypominającą naczynia mykeńskie wraz z charakterystycznymi filistyńskimi „kuflami do piwa”, nawet gdy produkowano ceramikę zaadaptowaną z rdzennej ludności. Na stanowiskach pojawiają się również dowody handlu lub migracji związanych z Anatolią i Syrią. Do czasu włączenia miast filistyńskich do imperium nowobabilońskiego kultura została zasymilowana z tradycjami regionalnymi.

Liga Hanzeatycka

Liga Hanzeatycka, czyli Hanza, była stowarzyszeniem niemieckich kupców, a później miast, które dominowało w handlu w północnej Europie od XIII do XV wieku. W tym czasie Hanza liczyła około 75 miast członkowskich i około 100 miast stowarzyszonych. Słowo hanza oznacza stowarzyszenie, ale jednostka zwana Hanzą to znacznie więcej. Jej członkowie byli pośrednikami, zarówno geograficznymi, jak i gospodarczymi. Kontrolowali komunikację między Morzem Bałtyckim a Morzem Północnym, po części dlatego, że ich statki, zwane trybikami (przedstawionymi na pieczęciach wielu miast hanzeatyckich), były znacznie lepsze od wcześniejszych statków. Wykorzystując tę przewagę technologiczną, niemieccy kupcy byli w stanie egzekwować od władców przywileje gospodarcze Bałtyku i Morza Północnego, którzy uzależnili się od swojego handlu. Jednak w miarę wzrostu ich potęgi gospodarczej przyjęli także bardziej aktywną rolę militarną i dyplomatyczną w kształtowaniu polityki północnej Europy. W końcu ujawniła się strukturalna słabość tej luźno zorganizowanej społeczności transnarodowej, o czym świadczy rosnąca rozbieżność interesów miast członkowskich. Kupcy holenderscy, angielscy, hiszpańscy i portugalscy, którzy handlowali nie tylko w całej Europie, ale także na całym świecie, już dawno przyćmili Hanzę, gdy ostatecznie rozwiązała się ona w połowie XVII wieku. Fryzyjczycy, Flamandowie, Skandynawowie (Wikingowie zajmowali się zarówno kupcami, jak i najeźdźcami) oraz ludy słowiańskie i bałtyckie zamieszkujące południowe i wschodnie wybrzeże Bałtyku zdominowały handel dalekosiężny na Morzu Bałtyckim i Północnym przed przybyciem niemieckich kupców. Głównymi ośrodkami handlowymi były Haddeby w Szlezewiku-Holsztynie, Birka w Szwecji, Truso nad Wisłą oraz Szczecin i Jumne nad Odrą. Te centra handlowe zapewniły podwaliny późniejszej Hanzie. W XII wieku Visby na Gotlandii stało się głównym centrum handlowym na Morzu Bałtyckim. Jej kupcy założyli placówkę handlową w ważnym ruskim mieście Nowogród, a cesarz Lotar II (1125–1137) przyznał im szerokie przywileje umożliwiające handel na terenie całego jego królestwa. Wnuk tego cesarza, Henryk Lew, książę Saksonii (1142–1180), również był zainteresowany zarówno rozwojem handlu, jak i przesuwaniem granic swego panowania dalej na wschód. Wraz z Niedźwiedziem Albertem, margrabią brandenburskim (1134–1170), Henryk odegrał ważną rolę w tak zwanym Drang nach Osten, czyli „napadzie na wschód”. Wiązało się to nie tylko z militarnym podbojem i nawróceniem słowiańskich pogan na wschód od Łaby, ale także z kolonizacją podbitych ziem chłopami i mieszczanami

z przeludnionych ziem zachodnich. W realizacji tego projektu pomagali im inni szlachcice, w tym hrabia Adolf II z Holsztynu, który w 1143 roku założył miasto Lubekę u zbiegu rzek Trave i Wakenitz, w niemal największym miejscu przesmyku oddzielającego Bałtyk i Północ. Morza. Rdzenni Słowianie od dawna zdawali sobie sprawę ze strategicznego i gospodarczego znaczenia tego miejsca, którego położone kilka mil w dół rzeki Trave miasto (od którego Adolf wziął nazwę swojego miasta) zostało zniszczone w 1138 r. Henryk Lew skarżył się, że powodzenie miasta było przyczyną porażki, jak relacjonuje kronikarz Helmold. W 1157 roku Henryk zmusił Adolfa do oddania mu miasta, a Henryk obdarzył je rozbudowanymi przywilejami i zachęcał zagranicznych kupców do prowadzenia w nim handlu. W 1180 r. cesarz Fryderyk I Barbarossa (1152–1190) pozbawił Henryka majątku za niepoddanie się jego wyrokowi. Fryderyk I potwierdził przywileje miejskie w 1188 r., a w 1226 r. cesarz Fryderyk II uczynił Lubekę miastem cesarskim, wolnym od jurysdykcji miejscowych panów. Status jedyne miasto cesarskiego na wschód od Łaby, w połączeniu z położeniem geograficznym Lubeki, zwiastował przyszłą świetność miasta, które stanie się stolicą Hanzą, wypierając Visby jako centrum handlu bałtyckiego. Dzięki przywilejom nadawanym Gotlandczykom w Visby mogli handlować niemieccy kupcy, zwłaszcza z Lubeki. Kupcy ci utworzyli stowarzyszenie i zostali uznani przez władze za „kupców z Cesarstwa Rzymskiego odwiedzających Gotlandię”. Wybrali przywódców, którzy mieli przemawiać w ich imieniu i z czasem założyli punkty handlowe, czyli Kontore, w Nowogrodzie, Bergenie, Brugii i Londynie, czterech najważniejszych rynkach w północnej Europie. W XIII wieku za Łabą założono dziesiątki miast na „prawie niemieckim”. Wiele z tych miast to nowe osady, ale było też wiele istniejących wcześniej miast, takich jak Gdańsk i Kraków w Polsce, które zostały zreorganizowane zgodnie z nowym porządkiem społecznym („Stadtluft macht frei”, czyli „miejskie powietrze czyni wolnym”). i przestrzenne (szachownica ulic wokół rynku) ideały swoich miast-matek. W miarę jak coraz więcej kupców z tych nowych miast angażowało się w handel, zaczęli obawiać się przywództwa innych kupców w Kontore i chcieli, aby miasta przejęły przywództwo nad Hanzą. Pod koniec XIII wieku nastąpiła transformacja – to stowarzyszenie kupców stało się ligą miejską. Hanza nie była pierwszą ligą miejską. Inne pojawiły się w cesarstwie w XIII wieku, gdy władza cesarska upadła, a miasta szukały wzajemnej ochrony przed drapieżnymi władcami, piratami i innymi zagrożeniami. Ale te inne ligi okazały się efemeryczne i rozplynęły się, gdy minęło bezpośrednie zagrożenie. Z Lubeką na czele Hanza w XIII i XIV wieku nadal wykazywała swoją potęgę gospodarczą i militarną. Zmusiło to okolicznych władców, w tym królów Norwegii, Danii, Anglii i Francji, do nadawania Hanzie coraz szerszych przywilejów, pozwalających im zmonopolizować handel pomiędzy Morzem Bałtyckim a Morzem Północnym. W 1356 roku w Lubece odbyło się pierwsze Hansetag, czyli walne zgromadzenie wszystkich miast hanzeatyckich. Duński król Waldemar IV narażał ich szlaki handlowe, podbijając ziemie nad Morzem Bałtyckim, w tym Visby. Hanza postanowiła położyć temu kres. W 1362 roku sfinansowali flotę, która miała przeciwstawić się królowi poprzez nałożenie myta na towary, zwanego Pfundzoll. Przedsięwzięcie to zakończyło się jednak porażką Hanzą, a jej przywódca za porażkę został stracony na rynku w Lubece. W 1367 r. zwołał nowy Hansetag, tym razem w Kolonii, gdyż Hanza potrzebowała pomocy Holendrów w pokonaniu Duńczyków. Ta „Konfederacja Kolońska” Hanzą, Holendrów i Szwecji splądrowała Kopenhagę i zmusiła Danię do zaakceptowania pokoju w Stralsundzie w 1370 r. Konfederacja uzyskała prawo do zajęcia wszystkich duńskich fortec strzegących dostępu między Morzem Bałtyckim a Morzem Północnym przez 15 lat jako a także prawo wyboru kolejnego króla. W 1388 roku Hanza zezwoliła na nałożenie embargo na Anglię, Flandrię i Ruś oraz zdobyła przywileje we wszystkich trzech krainach, przejmując kontrolę nad Kontore na tych ziemiach. Okazało się to jednak pyrrusowym zwycięstwem. Koniec XIV wieku to apogeum potęgi Hanzą. Zmonopolizował handel między Morzem Bałtyckim a Morzem Północnym i narzucił swoją wolę ziemiom, na których handlował, za pomocą kombinacji środków wojskowych i gospodarczych. Jednak nawet u szczytu potęgi był to początek upadku Hanzą. Wiele miast śródlądowych i niektóre nadmorskie nie brały udziału w „Konfederacji Kolońskiej”. Wysłanie tam przedstawicieli było kosztowne, a cele poszczególnych miast

nie zawsze pokrywały się z celami sejmiku generalnego. Interesy miast wschodnich i zachodnich oraz miast nadmorskich i śródlądowych nadal się rozchodziły. Następnie, ponieważ Hansetag spotykał się tak rzadko, rada miejska Lubeki pełniła funkcję de facto zwierzchnika Hanzy. Kiedy w 1408 r. wybuchło powstanie przeciwko jej rządowi przez mieszczan lubeckich, pokazało to nie tylko instytucjonalne słabości Hanzy, ale także fakt, że istniały tarcia pomiędzy radami miejskimi a reprezentowanymi przez nie mieszczanami. W organizacji tak amorficznej jak Hanza istniał problem „freeridingu”, czyli kupców z miast nienależących do Hanzy, próbujących upomnieć się o jej przywileje. Oprócz tego wewnętrznego rozdrobnienia Hanza stanęła także przed wyzwaniami zewnętrznymi. Władcy ziem Hanzy dążyli do rozwijania swojej suwerenności poprzez ograniczanie przywilejów Hanzy lub zmuszanie miast do wycofania się z ligi. W 1442 roku margrabia brandenburski zmusił Berlin-Cölln do wycofania się. Również kupcy angielscy, holenderscy i południowoniemieccy zaczęli przejmować większy udział w handlu północnoeuropejskim. Przez cały XVI wiek Hanza nadal podupadała, a w pierwszej połowie XVII wieku wojna trzydziestoletnia (1618–1648) zdziesiątkowała Europę Środkową w stopniu niespotykanym od czasów Czarnej Śmierci. Dwie dekady po pokoju westfalskim (1648), uznawanym przez wielu teoretyków politycznych za początek nowoczesnego systemu państwowego, stowarzyszenie zwołało swój ostatni Hansetag. Rozmiar potęgi gospodarczej i politycznej Hanzy skłonił niektórych historyków i teoretyków politycznych do porównań do Wspólnoty Europejskiej, poprzedniczki Unii Europejskiej. Badacze ci sugerują, że ponieważ ustrój transnarodowy, taki jak Hanza, stwarzał poważne wyzwania dla wyłaniających się suwerennych terytorialnie państw późnego średniowiecza, można znaleźć przydatne przykłady przyszłości suwerennego państwa w świecie, w którym organizacje ponadnarodowe po raz kolejny rzucają wyzwanie jego zwierzchnictwu. Przez prawie cztery stulecia Hanza była głównym czynnikiem gospodarczym, politycznym i społecznym kształtującym Europę – ułatwiała wymianę nie tylko towarów, ale także ludzi i idei. Dziesiątki zachowanych średniowiecznych rynków w miastach na wybrzeżu Bałtyku, od Tallina w Estonii, przez Gdańsk w Polsce, po Lubekę w Niemczech, świadczą o wielkości Hanzy w czasach jej świetności.

Lalibela

(zm. 1207) Król Etiopii

Kiedy w XI wieku imperium Aksumitów, uważane za założone przez syna króla Salomona i królową Saby, upadło, władzę przejęła dynastia Zagwe. Zagwe nie pochodzenia salomońskiego przenieśli stolicę Etiopii z Axum do Roha (dzisiejsza Lalibela, około 600 km na północ od Addis Abeby). Król Lalibela był najstynniejszym z monarchów Zagwe. Większość jego życia owiana jest mitami. Jego imię oznacza „pszczoły uznają jego suwerenność” nawiązując do legendy głoszącej, że po jego narodzinach otoczyły go pszczoły reprezentujące żołnierzy, aby chronić monarchę i służyć mu. Król Lalibela (1167–1207) był pobożnym chrześcijaninem; jego poddani wierzyli, że udał się do Jerozolimy, a także został przeniesiony przez aniołów do niebios. Lalibela starał się stworzyć nową Jerozolimę w swojej stolicy, przez którą przepływa niewielka rzeczka zwana Jordanem. W ciągu 25 lat Lalibela zbudowała 11 kościołów wykutych w litej skale. Kościoły połączone są labiryntem tuneli i podziemnych ścieżek, usianych jaskiniami używanymi przez mnichów. Beit Giorgis, nazwany na cześć świętego Jerzego, patrona Etiopii, został wyrzeźbiony pod poziomem gruntu. Ma 12 metrów wysokości, na planie krzyża, przykryty dachem ozdobionym rzeźbionymi krzyżami. W kościele Beit Maryam pochowany jest król Lalibela, podczas gdy inny, Beit Medhane Alem, uważany jest za jeden z największych kościołów monolitycznych na świecie. Podobnie jak architektura gotycka w średniowiecznej Europie, pomniki te stanowią połączenie wiary religijnej i władzy politycznej. Dynastia Zagwe upadła w 1270 r., kiedy została obalona przez spadkobiercę salomońskiej linii władców Etiopii.

Łazar I

(zm. 1389) władca serbski

Co najmniej od XIX wieku Serbowie upamiętniają porażkę i śmierć Łazara I w bitwie o Kosowo w (1389 r.) jako wydarzenie o centralnym znaczeniu w historii narodu. Klęska wojsk Łazara zadana przez armię osmańskiego sułtana Murada I jest często wykorzystywana do upamiętnienia końca niepodległej, średniowiecznej Serbii i początku panowania tureckiego. Popularne pieśni i wiersze datowane na XVI wiek lub wcześniej opowiadają o męczeństwie Łazara, którego według tradycji w noc poprzedzającą bitwę odwiedził anioł i dał mu wybór między królestwem niebieskim a ziemskim. Wybierając to pierwsze, został następnie zdradzony przez rywalizującego księcia potajemnie sprzymierzonego z Muradem. Niektóre wersje tej historii opowiadają o serbskim szlachcicu, który zademonstrował swoją prawdziwą lojalność, wkradając się do obozu osmańskiego i zabijając sułtana przed bitwą. Zdradzieckiego księcia powszechnie utożsamia się z Vukiem Brankoviciem, a lojalnego szlachcica z Milošem Obilicem, obaj rzekomo byli zięciami Łazara i rywalami o jego uwagę. Pisarze nacjonalistyczni wykorzystali tę opowieść o boskim wyborze, zdradzie, lojalności i oszustwie, aby symbolizować historyczne przeznaczenie Serbii i wyjaśnić jej późniejsze włączenie do Imperium Osmańskiego: 1299–1453. Między XII a początkiem XIV wieku Serbia była zjednoczona pod rządami dynastii Niemanyichów, która umocniła serbską kontrolę nad większością środkowych Bałkanów. Ostatni władca dynastii, car Stephan Dušan (1331–1355), zbudował krótkotrwałe imperium serbskie, rozszerzając swoją kontrolę nad Albanią, Macedonią i większą częścią Grecji oraz promując wyniesienie arcybiskupa Ipek na godność stanowisko patriarchy serbskiego Kościoła prawosławnego. Po śmierci Dušana jego syn Uroš okazał się niezdolny do utrzymania dziedzictwa ojca, a prawdziwa władza szybko przeszła w ręce szeregu regionalnych lordów. W 1371 roku jeden z jego zwolenników, Vukašin, zginął na czele dużej armii serbskiej w bitwie z Turkami nad rzeką Maricą. Uroš zmarł dwa miesiące później, kończąc dynastię Niemanyichów, a wraz z nią realną nadzieję na odrodzenie imperium serbskiego. Kraj rozpadł się na kilka niezależnych, ale słabych księstw, z których każde rywalizowało o kontrolę terytorialną. Najsilniejszym z pozostałych władców serbskich był Lazar Hrebeljanovic z Kruševac. W 1374 roku zgromadzenie serbskiej szlachty w Ipek uznało go za swojego przywódcę. Lazar umocnił swoją pozycję, zawierając przymierza małżeńskie z czołową szlachtą w Kosowie i Czarnogórze, Vukiem Brankoviciem i Gjergjem Balshą. Nawiązał także bliskie stosunki z królem Bośni Tvrtko, najsilniejszym władcą w regionie. Aby jeszcze bardziej umocnić swoją pozycję, kultywował poparcie serbskiego patriarchy, przyznając kościołowi dodatkowe ziemie i zakładając klasztor Ravanica. Choć Lazarowi udało się ustanowić i obronić swoją rolę wiodącego księcia w Serbii, nie był w stanie ponownie zjednoczyć państwa serbskiego. Jeśli chodzi o innych władców serbskich, stosunki Łazara z Turkami osmańskimi były skomplikowane. W XIV wieku wpływy osmańskie na Bałkanach szybko rosły, wykorzystując wewnętrzne nieporządki i upadek imperiów bizantyjskiego, bułgarskiego i serbskiego. Wielu władców chrześcijańskich zawarło sojusz z Turkami lub przyjęło wasalstwo w zamian za wsparcie Osmanów w walce z sąsiednimi książętami. Siły chrześcijańskie często brały udział w kampaniach sułtana, a czasami żołnierze tureccy byli wypożyczani chrześcijańskim książętom. Przez cały czas Turcy stale zdobywali terytorium i siłę, stając się wiodącą potęgą regionu. W 1386 Murad przejął Nisz od Łazara, a dwa lata później najechał na Bośnię. Następnej wiosny Turcy przygotowywali się do zajęcia posiadłości Łazara w Kosowie jako preludeum do ataku na Bośnię. Lazar wezwał na pomoc Tvrtko, który zapewnił duże siły, podobnie jak zięć Łazara, Vuk Brankovic. Obie armie spotkały się pod Kosowskim Polje 15 czerwca 1389 roku. Obie armie poniosły ciężkie straty, a Lazar i Murad zginęli w bitwie, po której armia Łazara uciekła. Choć armia osmańska kontrolowała pole, syn Murada Bajazyd I porzucił kampanię na Bałkanach i poprowadził pozostałe siły tureckie przeciwko swemu bratu w Anatolii, aby zapewnić sobie sukcesję na tronie. Nie ma bezpośrednich dowodów historycznych potwierdzających szczegóły popularnych legend związanych z bitwą o Kosowo. Identyfikacja Vuka Brankovicia jako tajnego

sojusznika Murada w bitwie i zdrajcy Lazara jest mało prawdopodobna, biorąc pod uwagę jego późniejszy, zdecydowany opór wobec natarcia osmańskiego w regionie. Podobnie sugestia, jakoby porażka Lazara oznaczała koniec średniowiecznego imperium serbskiego i początek panowania osmańskiego, nie uwzględnia niezgody serbskiej szlachty po śmierci Dušana, jej ciągłej niepodległości przez pół wieku po bitwie oraz częstej współpracy z Turkami przez cały ten okres. Choć prawdopodobnie nie była to epicka konfrontacja opisana w serbskich tradycjach ludowych, porażka Łazarza w bitwie o Kosowo, podobnie jak bitwa nad Maricą w 1371 r., oznacza stopniowy spadek oporu Serbów wobec ekspansji osmańskiej pod koniec XIV i na początku XV wieku. W obu przypadkach Serbowie ponieśli duże straty. Po bitwach serbscy książęta byli podzieleni w swojej reakcji na zwycięstwo osmańskie, niektórzy nadal stawiali opór, a inni starali się zadowolić Turków.

Litwa, Wielkie Księstwo

Wielkie Księstwo Litewskie było ostatnim państwem pogańskim w Europie. Litwie pozbawionej dostępu do morza i chronionej przez gęste lasy i nieprzejezdne tereny podmokłe oszczędzono losu innych ludów bałtyckich, które zostały nawrócone lub zabite przez niemieckich i skandynawskich kolonizatorów między końcem XII a początkiem XIV wieku. Ich położenie geograficzne chroniło także Litwinów przed wojskami rosyjskimi i Złotą Hordą, która w połowie XIII wieku podbiła znaczną część Europy Wschodniej. Jednak położenie Litwy w systemie Niemna sprawiło, że później stała się ona ważnym gospodarczym skrzyżowaniem w handlu między Europą Wschodnią i Zachodnią. W XIV wieku Litwa rozkwitała pod rządami szeregu zdolnych władców, zwanych „wielkimi książętami”, naśladując swoich wschodnich sąsiadów, władców Rusi. Rodzące się państwo, wywodzące się ze starożytnej (i obecnej) stolicy Wilna, zaczęło się rozszerzać na wschód, na ziemie ruskie opuszczone przez wycofujących się Tatarów. Do 1323 roku podbili Kijów, starożytną stolicę Rusi. Przetrvanie tego pogańskiego państwa na granicach chrześcijaństwa głęboko zaniepokoiło papieżstwo, które podejmowało liczne próby nawrócenia Litwinów. Mimo najlepszych starań, trwałe nawrócenie Litwy nie nastąpiło za namową legatów papieskich, lecz na prośbę polskiej szlachty, która zaoferowała wielkiemu księciu Jagiełło rękę królowej Jadwigi i tron królestwa polskiego. W 1386 roku wielki książę Jagiełło został królem Polski Władysławem II. Litwa, nazywana przez chrześcijan w XIII i XIV wieku „potomkiem szatana”, obecnie wraz z Polską stała się „przedmurzem chrześcijaństwa”, broniąc go najpierw przed Tatarami, a później przed Turkami osmańskimi. Państwo litewskie było wówczas największym w Europie, rozciągającym się od Morza Bałtyckiego po Morze Czarne. Nawet po śmierci ostatniego członka dynastii w 1572 r. utworzone przez nich państwo pozostawało ważnym graczem w polityce europejskiej.

WCZESNA LITWA

Pierwsza wzmianka o Litwie w źródłach zachodnich pojawia się we wpisie w Rocznikach Quedlinburga z roku 1009, który podaje, że poniósł tam męczeńską śmierć biskup-misjonarz Bruno z Kwerfurtu. Historycy niewiele jednak wiedzą o Litwie sprzed połowy XIII wieku. Jej położenie geograficzne sprawiło, że była ona prawie nieprzejezdna dla armii poza najzimniejszymi miesiącami zimy, co uchroniło go przed pierwszymi falami ekspansji zachodnioeuropejskiej wzdłuż wybrzeża Bałtyku, a także przed terytorialnymi ambicjami różnych książąt rosyjskich i spustoszeniami ze strony Złotej Ordy. Społeczeństwo litewskie w tym czasie było rządzone przez luźne zrzeszenie klanów opartych na grotach górskich, które utrzymywały się głównie z rolnictwa, ale także z handlu i grabieży. Na początku XIII w. władza skupiła się wokół przywódców jednego z tych klanów – Ringaudasa, którego syn Mindaugas rządził Litwą przez 25 lat (1238–1263). Za panowania Mindaugasa zaczął on bardziej aktywnie interesować się sprawami swoich zachodnich sąsiadów. Przyznał niemieckim kupcom prawo do handlu

na swoich ziemiach, a nawet sprzymierzył się ze swoimi dawnymi wrogami, Krzyżakami, przeciwko nie chcącym poddać się jego rządóm zachodnim Litwinóm. Symbolem tego sojuszu z niemieckimi sąsiadami był chrzest Mindaugasa w 1251 roku. Dwa lata później został koronowany przez papieża Innocentego IV, stając się królem Litwy. W tym samym roku w nowej katedrze wileńskiej intronizowany był chrześcijanin, członek zakonu krzyżackiego, jako biskup Inflant. Jednak nawrócenie Mindaugasa, choć było zaledwie piórkim na głowie dyplomacji papieskiej, z kilku powodów nie miało dalekosiężnego wpływu na Litwę. Na początku bardzo niewielu poddanych Mindaugasa poszło za jego przykładem. Po drugie, nowa polityka, która nastąpiła po jego nawróceniu, obejmująca sojusz z Krzyżakami, doprowadziła do dalszego irytowania szlachty, która była już niezadowolona z rządów Mindaugasa. W 1259 roku sfrustrowany biskup opuścił swą siedzibę, a rok później zbuntowani Litwini zachodni zadali Krzyżakóm miazdzącą klęskę. W następnym roku Mindaugas dokonał odstępstwa, ale niektórych jego poddanych nie dało się łatwo udobruchać. Dwa lata później, w 1263 r., zamordowano pierwszego wielkiego władcę Litwinów. Po śmierci Mindaugasa nastąpiło siedem lat wojny domowej, podczas której zamordowano trzech jego następców. W 1270 roku pojawił się nowy władca, Traidenis, członek jednego z rywalizujących ze sobą klanów szlachty litewskiej. Traidenis, zagorzały poganin, rządził Litwą aż do swojej śmierci naturalnej w 1282 r. W latach następujących po jego śmierci istnieje luka w dowodach historycznych, ale w 1290 r. wyłoniła się nowa dynastia, która miała rządzić Litwą (a po 1385 r. także Polską). do 1572 r. Litwini czcili panteon bogów, na którego czele stał Perkunas, odpowiednik skandynawskiego Thora. Nieliczne źródła literackie opisujące religię Litwinów zostały napisane przez chrześcijan, którzy często nie byli neutralnymi obserwatorami praktyk pogańskich, które często starali się wpisać w ramy własnego systemu wierzeń. Jednym z przykładów był wniosek złożony przez kronikarza krzyżackiego z początków XIV w., Piotr z Dusburga, twierdził, że pogański „papież” przewodził kultowi litewskiemu. Korzystając z tych źródeł oraz innych opisów religii bałtyckiej i źródeł archeologicznych, historycy argumentują, że religia litewska była luźno zorganizowana i opierała się na kulcie natury. Kapłani i kapłanki praktykowali wróżenie zarówno poprzez rzucanie losów, jak i składanie ofiar ze zwierząt. Wydaje się, że krótkie pojawienie się chrześcijaństwa w Wilnie miało pewien wpływ na litewskie pogaństwo, gdyż wykopaliska archeologiczne w katedrze wileńskiej wykazały, że na miejscu kościoła Mendoga po jego śmierci wzniesiono pogańską świątynię. Pozornym przywódcą kultu litewskiego był wielki książę i wydaje się, że władcy po Mindaugasie dowiedzieli się, że monumentalna budowla sakralna może być potężnym wyrazem władzy centralnej. Najbardziej prawdopodobnym budowniczym świątyni był Giedymin, który już w pierwszych latach swego panowania przywrócił Wilno jako stolicę polityczną.

UTWORZENIE WIELKIEGO KSIĘSTWA

Założyciel nowej dynastii Pukoveras nie wywarł dużego wpływu na Litwę ze względu na swoje krótkie panowanie (1290–1295). Z kolei za panowania jego synów, Witenisa (1295–1315) i Giedymina (1315–42), Litwa radykalnie rozwinęła się politycznie, geograficznie i gospodarczo, stając się jednym z najważniejszych państw Europy Środkowo-Wschodniej. W 1298 roku podczas sporu pomiędzy arcybiskupem i mieszczanami Rygi a Krzyżakami, Vytenis zaoferował Riganóm garnizon litewski, który miał bronić tego ważnego ośrodka handlowego przed wspólnym wrogiem. Chociaż Riganowie zostali ostatecznie zmuszeni do wypędzenia pogańskiego garnizonu w 1313 roku, stosunki dyplomatyczne i gospodarcze między Litwinami a Riganami trwały nadal. Giedymin kontynuował tę politykę po śmierci brata w 1315 roku. Giedymin zbudował gospodarkę litewską, zapraszając cudzoziemców do osiedlania się we wsiach i miasteczkach, wysyłając listy do licznych miast niemieckich. Przyznał także niemieckim kupcom hojne przywileje na terenie całego swojego królestwa i zapewnił im bezpieczeństwo na niektórych szlakach, zwanych vredelantem, czyli „krainą pokoju”. Chociaż papieństwo potępiało handel z poganami, zwłaszcza handel zaopatrzeniem wojskowym, przez cały okres krucjat dominował handel, nawet między Litwinami a Krzyżakami. W rzeczywistości handel między tymi dwoma państwami

pomagał w finansowaniu ich wzajemnych wojen. Giedymin zdawał sobie sprawę z konieczności zawarcia sojuszy wojskowych ze swoimi katolickimi sąsiadami, Riganami i Polakami, przeciwko ich wspólnemu wrogowi, Krzyżakom. Musiał jednak uważać, aby nie urazić poddanych – zarówno pogańskich Litwinów, jak i prawosławnych Rusinów, którzy szybko stali się większością zamieszkującą państwo litewskie. Litwini od dawna brali czynny udział w sprawach swoich rosyjskich sąsiadów, a niektórzy prominentni Litwini zostali ochrzczeni w obrządku wschodnim. Przykładowo jeden z synów Mindoga został mnichem prawosławnym, ostatecznie stając się patronem Pskowa, a inny z jego synów, Wajświlkas, również po trzech latach rządów na Litwie (1264–1267) przeszedł na emeryturę do prawosławnego klasztoru. Oprócz braku własnej kultury pisanej, władcy litewscy używali na swoich dworach języka swoich ortodoksyjnych poddanych, kancelarii ruskiej. Za panowania Giedymina kontakty te nasiliły się. Dzięki połączeniu podbojów i sojuszy małżeńskich panowanie litewskie rozszerzyło się dalej na ziemie ruskie, gdy Litwini wypełnili próżnię władzy pozostawioną przez wycofujących się Tatarów. Do 1323 roku Giedymin podbił Kijów, starożytną stolicę Rusi. W 1315 r. Giedymin ustanowił w Nowogrodzie odrębną dla Litwy metropolię, co uwolniło jego prawosławnych poddanych spod kościelnej kontroli metropolity moskiewskiego. W ciągu następnego stulecia ta litewska metropolia została zredukowana do rangi biskupstwa, a następnie ponownie podniesiona w związku z próbą manipulowania krajobrazem politycznym Rusi przez patriarchę Konstantynopola. W tym samym czasie, gdy odwoływał się do głowy Kościoła wschodniego, Giedymin aktywnie zabiegał także o pomoc przywódcy Kościoła zachodniego w zawarciu rozejmu z Krzyżakami. Ceną za ten rozejm byłoby nawrócenie Litwy. Giedymin poinformował papieża Jana XXII o swoich zamiarach w 1322 roku i przyłączył się do swoich wieloletnich sojuszników, arcybiskupa i mieszczan ryskich, potępiając okrucieństwa popełniane przez ich wspólnego wroga, Krzyżaków. W swoim liście przedstawił historię związków Litwy z chrześcijaństwem łacińskim, zwracając uwagę na nawrócenie Mindaugasa i obronę Rygi przez jego braci. Jednak kiedy w 1324 r. przybyli wysłannicy papiescy, Giedymin zmienił zdanie, co skłoniło niektórych wcześniejszych uczonych do argumentowania, że jego list do papieża był fałszerstwem Rigan. Niektórzy z jego pogańskich i ortodoksyjnych poddanych przypomnieli Giedyminowi o losie Mindoga. Kiedy w 1325 r. legaci papiescy odeszli, Giedymin spojrzął na zachód w poszukiwaniu nowego sojusznika i odnalazł króla Polski Władysława Łokietka, który także był uwikłany w spór z Krzyżakami. W tym samym roku Aldona (ochrzczona Anna), jedna z córek Giedymina, wyszła za mąż za jedynego syna Władysława, Kazimierza. Choć sojusz polsko-litewski rozpadł się po śmierci Anny w 1339 r., pamięć o tej unii miała ogromny wpływ na losy obu państw. Po śmierci Giedymina w 1342 r. tron wielkksiążęcy objął jego syn Jaunutis. Pomimo tego, że był on wybranym na następcę tronu swego ojca, jego panowanie było krótkie (1342–1345), gdyż jego brat Algirdas zepchnął go na wygnanie do Moskwy. Panowanie wielkiego księcia Algirdasa okazało się długie (1345–1377), po części dlatego, że pogodził się on ze swoim stanowiskiem nie tylko z Jaunutisem, któremu przyznał ziemię ze swojego dziedzictwa, ale także z sześcioma innymi braćmi. Jego największym sojusznikiem był jego najmłodszy brat Kestutis, któremu powierzono ważne zadanie obrony zachodniej granicy Litwy przed Krzyżakami. Algirdas kontynuował program ekspansji ojca na Ruś, atakując Moskwę i próbując ponownie ustanowić metropolię dla Rusi Litewskiej. Poszedł także w ślady ojca i zaproponował chrzest – tym razem zarówno papieżowi w Awinionie, jak i patriarche Konstantynopola – a następnie wyparł się tych zamiarów. Pomimo tych sztuczek, podobnie jak jego ojciec, był tolerancyjny wobec chrześcijan zamieszkujących jego królestwo, przynajmniej pod warunkiem, że szanowali litewskie praktyki religijne. Pięciu franciszkanów przekonało się o tym na własnej skórze, gdy zostali straceni za prozelityzm. Kiedy Algirdas zmarł, chciał, aby tron przeszedł na jego syna Jagiełłę, ale Kestutis zakwestionował sukcesję swojego siostrzeńca. W 1381 r. Kestutis obalił Jagiełłę, lecz rok później uzurpator został zamordowany. Kiedy w 1382 r. Jagiełło powrócił do władzy, rozważał wzięcie za żonę księżniczki moskiewskiej, w nadziei, że ostatecznie spełni on pretensje ojca do tytułu wielkiego księcia całej Rusi. Odradzająca się jednak potęga Tatarów, zasygnalizowana splądrowaniem Moskwy w 1382

r., spowodowała, że młody wielki książę zwrócił się na zachód w poszukiwaniu narzeczonej, do królestwa polskiego, z którym sprzymierzony był jego dziadek, a które także właśnie utraciło swą władzę. król.

UNIA Z POLSKĄ

Kiedy król Polski Kazimierz III Wielki zmarł bez syna w 1370 roku, korona przeszła na jego bratanka, Ludwika Anjou, króla Węgier. Po jego śmierci w 1382 r. szlachta obu królestw była podzielona co do tego, kto powinien go zastąpić. Po dwóch latach walk zdecydowano, że na Węgrzech zostanie jego następczynią, starsza córka Maria, a w Polsce młodsza córka Jadwiga. W 1384 roku, w wieku 10 lat, Jadwiga została koronowana na królową. Chociaż była wcześniej zaręczona z księciem austriackim Wilhelmem von Habsburgiem, polska szlachta odrzuciła to małżeństwo i zamiast tego skierowała wzrok na wschód, na pogańską Litwę. Nie była to jednak taka dziwna decyzja, biorąc pod uwagę historyczne powiązania między obydwoma państwami, a pierwszą żoną króla Kazimierza była księżniczka litewska. Kiedy wielki książę Jagiełło przyjął w 1386 roku chrześcijaństwo, co było jednym z warunków objęcia tronu, przyjął chrześcijańskie imię Władysław, imię ojca Kazimierza, sojusznika jego dziadka Giedymina i odnowiciela królestwa polskiego. W następnym roku Władysław II wrócił do Wilna i ustanowił tam biskupstwo, które miało kierować nawracaniem swoich pogańskich poddanych na chrześcijaństwo. Kiedy w 1399 r. zmarła bezdzietna Jadwiga, państwo polsko-litewskie stanęło przed dylematem. Na dwóch ważnych sejmikach w latach 1401 i 1413 szlachta polska i litewska podjęła decyzję o utrwaleniu unii krewskiej (nazwa pochodzi od miejsca, w którym została utworzona w 1385 r.). W istocie, w odróżnieniu od innych współczesnych fuzji państw, jak na przykład unia kalmarska, która w 1397 roku zjednoczyła królestwa skandynawskie, unia polsko-litewska okazała się trwała, przetrwała nawet upadek dynastii Jagiellonów (nazwanej od polskiej wersji Imię Jagiełły – Jagiełło) w 1572 r. Opierając się na tym konsensusie, Władysław II poprowadził armię przeciwko odwiecznym wrogom Polski i Litwy, Krzyżakom, zadając im miażdżącą klęskę w bitwie pod Grunwaldem w 1410 r. Jego drugi syn, Kazimierz IV (jego pierwszy syn, Władysław III, zginął w bitwie pod Warną w 1444 r., próbując powstrzymać natarcie Turków osmańskich na Europę), był władcą równym ojcu zarówno pod względem zdolności, jak i długowieczności – podczas gdy jego ojciec rządził Polską -Litwą przez 45 lat (do 1434), Kazimierz panował przez 48 (do 1492). Pokonał także Krzyżaków w wojnie trzynastoletniej (1454–1466) i zaanektował wiele posiadłości krzyżackich należących wcześniej do Polski. Niektórzy uczeni nazywają go „ojcem Europy Środkowej”, ponieważ jego synowie rządzili oprócz Polski i Litwy sąsiednimi królestwami Czech i Węgier, a jego wnukiem był Albrecht von Hohenzollern, ostatni wielki mistrz krzyżacki, który dokonał sekularyzacji zakonu w 1525 roku i założył dynastię, która miała rządzić Prusami (a później Niemcami) aż do końca I wojny światowej. Wybitny uczyony Jan Długosz, twórca pierwszej kompleksowej historii Polski, wychowywał te dzieci. Czwarty syn Kazimierza, Zygmunt I „Stary”, jako jego ojciec i dziadek rządził przez ponad 40 lat (1506–48) i poszerzał swoje królestwo kosztem Krzyżaków, którzy w dwóch etapach (1525 i 1561) zostali inkorporowani do królestwa. Jego panowanie zostało jednak zniweczone przez rosnącą potęgę jego dwóch sąsiadów na wschodzie – Moskwy i Imperium Osmańskiego. Z powodu tych zagrożeń Zygmunt zwrócił się na zachód, do imperium Habsburgów, prosząc o pomoc. W 1515 roku na Kongresie Wiedeńskim zaaranżowano podwójny ślub. Syn Zygmunta, król Węgier i Czech Ludwik, poślubił córkę cesarza, natomiast syn cesarski poślubił córkę Zygmunta, Annę. Na nieszczęście dla ambicji terytorialnych Polski i Litwy bezdzietny Ludwik zginął, próbując bronić Węgier przed Turkami w bitwie pod Mohaczem w 1526 r. Habsburgowie kontrolowali teraz pozostałości Węgier i Czech. W następstwie tej katastrofy Zygmunt w 1529 r. w wieku dziewięciu lat koronował swojego syna, Zygmunta II Augusta, na współwładcę. Rządził wspólnie z ojcem przez niemal dwie dekady – „Stary” w Krakowie i Zygmunt II w Wilnie. Przez lata po śmierci ojca bezdzietny i schorowany Zygmunt II nie mógł się doczekać, aby dziedzictwo jego rodziny jako władców zjednoczonego państwa polsko-litewskiego nie skończyło się wraz z jego śmiercią. Pod koniec życia

niemal co roku zwoływał sejm (parlament), próbując przekonać szlachtę polską i litewską do utworzenia zjednoczonej republiki, rządzonej przez wybranego monarchę. 1 lipca 1569 roku religijni i świeccy magnaci Polski i Litwy przysięgli Zygmunтови utrzymanie unii lubelskiej, która połączyła ich obie ziemie. Trzy lata później zmarł ostatni z Jagiellonów. Dziedzictwo państwa stworzonego przez Jagiełłę przetrwało jednak długo po upadku jego dynastii. Ostatni pogański władca Europy przekształcił swoje państwo w „przedmurze chrześcijaństwa”, a kilku jego potomków oddało życie w jego obronie. Ale Polska-Litwa była także państwem wieloetnicznym i wieloreligijnym, którego przetrwanie wymagało tolerancji. W 1573 r. Konfederacja Warszawska zapewniła prawa religijne wszystkim poddanym Rzeczypospolitej – katolikom, prawosławnym i protestanckim, a także Żydom i muzułmanom. Utworzona przez Zygmunta II republika, największe wówczas państwo w Europie, przetrwała ponad dwa stulecia, aż do ostatecznego podziału między Rosję, Prusy i Austrię pod koniec XVIII wieku.

Lombard, Piotr

(ok. 1095–1160) teolog i autor

Peter Lombard, najbardziej znany ze swoich *Sententiae in quatuor libris odrębnayae* (Księga zdań), urodził się w północnych Włoszech między 1095 a 1110 rokiem. Lombard rozpoczął formalną edukację blisko domu w Szkole Katedralnej Najświętszej Marii Panny w Novarze i kontynuował ją studiował w Lukce, a następnie w 1133 r. udał się do Francji. Trzy lata później, za namową św. Bernarda, Lombard został sponsorowany na dalsze studia w Paryżu. W roku 1144 Lombard zyskał uznanie w całym Paryżu jako wybitny teolog. Źródła podają, że został mianowany kanonikiem Notre Dame w 1145 r. i brał udział w soborze w Reims w 1148 r. Został archidiaconem w 1156 r., a konsekrowany na biskupa Paryża w 1159 r. Jego panowanie jako biskupa trwało nie dłużej niż rok, kiedy to Maurice de Sully zastąpił go. Większość uczonych uważa, że to nagłe zastąpienie oznacza jego nagłą śmierć w lipcu 1160 r. Publiczne dzieła Piotra Lombarda obejmują dwa komentarze biblijne, kazania i jego monumentalną Księgę Sentencji. Pierwszy komentarz biblijny Lombarda, *Glossa in Psalmos* (Komentarz do Psalmów), został ukończony na początku jego kariery, gdy studiował w Reims. Pierwsza wersja jego drugiego komentarza, *Collectanea in Epistolas Beati Pauli* (Komentarz do listów Pawła), powstała kilka lat później. Dokument ten był używany podczas jego wykładów w Notre Dame, a jego 1155 poprawek uwzględniało spostrzeżenia, które wyciągnął z komentarzy i krytyki swoich uczniów. Zainteresowanie Lombarda nauczaniem teologicznym najlepiej wyraża jego arcydzieło Księga zdań. Napisana i poprawiona pod koniec życia Lombarda (1155–1158), ukazała się w ważnym momencie historii chrześcijaństwa. W XII wieku teologia chrześcijańska zmierzała w kierunku scholastyki, która miała dominować w nadchodzących stuleciach. Księgi zdań zostały napisane przez wielu teologów i stanowią wyjątkowy gatunek literatury teologicznej. Dzieła te stanowią próbę uporządkowania, usystematyzowania i syntezy pism i opinii najważniejszych ojców Kościoła (stąd łacińskie zdanie *sententia*, które dosłownie oznacza „opinia”). Lombard i inni wierzyli, że te jednotomowe kompilacje będą bardziej przystępne dla studentów teologii. Dzieło Lombarda pod względem funkcji i stylu przypominało bardziej znaną *Summę* teologiczną, stworzoną ponad sto lat później przez Tomasza z Akwinu. Księga Sentencji Lombarda była pierwotnie podzielona na cztery księgi, które następnie podzielono na liczne mniejsze rozdziały. Jednakże między 1223 a 1227 rokiem Aleksander z Hales pogrupował te małe rozdziały w jednostki tematyczne, które stały się standardowymi „rozdzieleniami” obecnie kojarzonymi z każdą księgą. W obecnym kształcie księga pierwsza obejmuje 48 rozróżnień związanych z „tajemnicą Trójcy”. Rozróżnienia te syntetyzują stanowiska dotyczące każdej Osoby Trójcy, w tym stanowiska dotyczące wiedzy i woli Boga. Księga druga zawiera 44 rozróżnienia dotyczące doktryny o stworzeniu, ze szczególnym naciskiem na stworzenie kobiety i doktrynę grzechu pierwotnego. Natura Chrystusa, Wcielenie i cnoty są omówione w 40 rozróżnieniach księgi trzeciej,

a księga czwarta omawia sakramenty w 50 rozróżnieniach. Treść Księgi zdań Lombarda pasuje go bezpośrednio w tradycji augustianów. Spośród wielu ojców Kościoła cytowanych w Księdze Sentencji, Augustyn jest wspomniany 680 razy. Dla porównania, kolejny najczęściej cytowany teolog (Ambroży) jest cytowany tylko 66 razy. To silne poleganie na pismach Augustyna skłoniło niektórych uczonych do argumentacji, że Księga Sentencji to nic innego jak XII-wieczne przeformułowanie idei tego mistrza z IV wieku. Niemniej jednak jego twórczość wywarła głęboki wpływ na historię i rozwój teologii chrześcijańskiej. Spuścizna Piotra Lombarda i jego Księgi Sentencji opiera się na fakcie, że tekst ten przez prawie cztery stulecia służył jako podstawowy podręcznik teologii chrześcijańskiej. Począwszy od Soboru laterańskiego IV w roku 1215, każdy obiecujący teolog musiał odpowiadać na Księgę Sentencji w formie wykładu. Wykłady te zostały następnie opublikowane i włączone do dzieł teologicznych różnych komentatorów. Proces ten trwał do czasu, gdy w XVI wieku Księga Sentencji została zastąpiona przez Akwinatę Summa teologiczna. W ten sposób prawie każdy teolog, który żył i studiował między XIII a XVI wiekiem, stworzył obszerny komentarz do dzieła Lombarda. Właściwie poza Biblią nie było żadnego dzieła literatury chrześcijańskiej komentowanego częściej niż Księga Sentencji Petera Lombarda. Do najśłynniejszych komentatorów należą św. Bonawentura (1217–1274), Tomasz z Akwinu (1225–74), Duns Szkot (1266–1308) i Marcin Luter (1483–1564).

Ludwik IX

(1214–1270) król Francji i święty

Gorliwy i odważny, szowinistyczny i impulsywny – to określenia opisujące panowanie Ludwika IX, króla Francji. Wykazywał heroiczne cnoty charakteru, ale wydawał się też ślepy na wkład ludzi, którzy nie podzielali jego własnych wartości. Podejmował działania przeciwko korupcji, ale miał też skomplikowane relacje z Żydami i muzułmanami. Chciał naśladować ubóstwo Jezusa, żyjąc jako mnich, ale poprzestał na tym, że celem jego życia było pokuta i pokora. Dokonywał samobiczowania, aby poskromić swoje pragnienia jedzenia i seksu, a nawet plotek, a pod królewskimi szatami nosił włosienicę. Słynął z okazywania miłosierdzia wrogom i hojności biednym. Był patronem francuskich uniwersytetów i kilkakrotnie zapraszał Tomasza z Akwinu na obiad. Kiedy w 1244 r. był śmiertelnie chory, obiecał Bogu, że jeśli wyzdrowieje, stanie przed krucjatą, tak też uczynił w 1248 r. Schwytany w 1250 r. został uwolniony, gdy obiecał zrezygnować z podboju Egiptu i zapłacić ogromny okup. Pozostał w Syrii, próbował wciągnąć Mongołów w konflikt po stronie Europejczyków i próbował wzniecić podziały wśród muzułmanów na Bliskim Wschodzie. Jego zachowanie w bitwie odzwierciedlało jego pobożność. Wszczął śledztwo w sprawie zbrodni popełnionych przez tamtejszych krzyżowców i zapłacił odszkodowania. Rozkazał, że muzułmanów należy pojmać żywcem. Ciężko pracował, aby nawrócić muzułmanów i wielu z nich sprowadził z powrotem do Francji, gdzie ich wspierał. Powiedział swoim wojownikom, że pójdą do raj, jeśli zginą w bitwie z powodu bycia męczennikami – nauka ta, jak na ironię, ma dziś zwolenników wśród niektórych muzułmanów. Kiedy nie walczył pobożnie na polu bitwy, pobożnie stosował swoją moralność w sprawach domowych. Ograniczał swoich urzędników przed nadmiernym wkraczaniem w jurysdykcję arystokracji. Utworzył system rzeczników praw obywatelskich (enquêteurs), którzy mieli pociągnąć szlachtę do odpowiedzialności za jej postępowanie w środowisku lokalnym. W ten sposób starał się ujednoczyć administrację rządową. Zreformował walutę krajową i zapewnił prawo państwa do regulowania pieniądza. Zapewnił sądownictwu pewien stopień niezależności i utworzono parlament. We Francji był nietolerancyjny wobec Żydów i heretyków, zwłaszcza tych zwanych katarami. Zakazał lichwy, nie dopuszczał wulgaryzmów na dworze, nakazywał piętnować wszystkich bluźnierców i zniechęcał do prób bojowych. W stosunku do Żydów był szczególnie uprzedzony, zezwalając na publiczne spalenie Talmudu i ostatecznie wymagając, aby Żydzi nosili czerwoną plaketkę na piersi, co było niesamowicie przewidujące nazistowską praktykę identyfikowania francuskich Żydów za pomocą żółtej gwiazdy. Pod koniec lat sześćdziesiątych XII wieku

wyruszył na kolejną krucjatę, ale został skierowany do Tunisu (Afryka Północna), gdzie zmarł w 1270 roku. Wyczerpywały go narzucone sobie ćwiczenia religijne, a także choroba i czerwonka. Umierając, wezwał ambasadorów greckich i nalegał, aby pojednali się z Kościołem rzymskim. Jego ciało zostało odesłane do Francji. Gdziekolwiek udawało się jego ciało, wśród wiernych chrześcijaństwa donoszono o cudach. Awansował do kanonizacji i został ogłoszony świętym w 1297 roku.

Landa, Diego de

(1524–1579) hiszpański franciszkanin

Jednym z pierwszych Hiszpanów, który zapuścił się do serca Majów na półwyspie Jukatan, franciszkanin Diego de Landa zawdzięcza swoją sławę i niesławę dwóm odrębnym, choć powiązanim czynom. Jego hańba opiera się na systematycznym niszczeniu dziesiątek tekstów (lub kodeksów) Majów i tysięcy bożków Majów w ramach jego krucjaty mającej na celu stłumienie bałwochwalstwa i szerzenie chrześcijaństwa wśród Majów w latach sześćdziesiątych XVI wieku – krucjacie, której towarzyszyły tortury, palenie na stosach i wiele innych okrucieństw wobec rdzennych mieszkańców regionu. Jednak Landa był także jednym z pierwszych ekspertów w dziedzinie języka i kultury Majów, a jego *Relación de las cosas de Yucatán* (Relacja o rzeczach Jukatenu, 1556) stanowi przełomowy dokument, który dostarczył wyjątkowo żywego, szczegółowego i ważnego opisu języka Majów i kultury, co okazało się kluczowe dla ostatecznego rozszyfrowania starożytnych tekstów Majów w drugiej połowie XX wieku. Landa zajmuje zatem osobliwą i wysoce niejednoznaczną pozycję zarówno jako najważniejszy wczesny niszczyciel, jak i strażnik wiedzy o Majach z Jukatenu przed podbojem. Urodzony w Cifuentes w Guadalajarze w Hiszpanii 17 marca 1524 r. Landa wstąpił do franciszkańskiego klasztoru San Juan de los Reyes w Toledo w 1540 r. Dziewięć lat później udał się do Jukatenu w ramach szerszych wysiłków misyjnych mających na celu nawrócenie rdzennej ludności Nowego Świata mieszkańców na chrześcijaństwo. Pierwsze kilka lat spędził w klasztorze w Izamal, ucząc się języka Majów, poprawiając istniejącą gramatykę i podejmując się rutynowych obowiązków misjonarzy franciszkańskich: głoszenia kazań, opieki nad chorymi, sprawowania sakramentów. Coraz bardziej niespokojny Landa poprosił o pozwolenie na samotne zapuszczenie się w głąb kraju i otrzymał je, gdzie spędził wiele miesięcy wędrując po dużych częściach półwyspu i zdobywając dogłębną wiedzę na temat języka i kultury Majów. W 1553 roku powrócił do klasztoru w Izamal i nadzorował budowę stałej budowli w znaczącym ośrodku religijnym Majów. Osiem lat później, w 1561 r., Kapituła Generalna franciszkanów mianowała 37-letniego Landę pierwszym prowincjałem regionu. Do 1562 roku Landa nadzorował budowę 12 klasztorów i chrzest tysięcy Majów, którzy według Landy porzucili swoje bożki i przyjęli wiarę chrześcijańską. W maju 1562 roku przypadkowe odkrycie jaskini w pobliżu wioski Maní, w której znajdowały się liczne bożki i ludzkie czaszki, skłoniło Landę do rozpoczęcia krucjaty mającej na celu raz na zawsze wykorzenie bałwochwalstwa wśród tubylców. Stosując technikę tortur zwaną garruchą, czyli podnośnikiem (w czasie której osobę związano za nadgarstki, unoszono w powietrze i chłostano, czasem za pomocą dużych kamieni przyczepionych do stóp i obrzucając gorącym woskiem ciało), bracia zyskali liczne „zeznania” tubylców dotyczące ich ciągłego trzymania się niechrześcijańskich wierzeń i praktyk religijnych. Wkrótce potem, w niedzielę 12 lipca 1562 roku, bracia odprawili w Maní masowe auto-da-fé, podczas którego podpalono wielkie stosy bożków (w tym co najmniej 27 rękopisów Majów, czyli kodeksów) i wymierzono różne kary, wymierzone przestępcom przeciwko wierze chrześcijańskiej, łącznie z chłostą, więzieniem i grzywnami. Inkwizycja trwała przez następne trzy miesiące. Szacuje się, że w sumie torturowano około 4500 tubylców, wiele setek zostało trwale niepełnosprawnych, a 158 zmarło w wyniku przesłuchań. Nielegalne i nieuprawnione ekscesy Landy doprowadziły do przedłużającej się walki o władzę z biskupem regionu Francisco de Toralem, o uzurpację której władzy zarzucono mu. Skazany z powrotem do Hiszpanii, został rozgrzeszony przez Sobór Indiiński w 1573

roku powrócił do Jukatanu jako drugi biskup Meridy, na którym to stanowisku służył aż do swojej śmierci 30 kwietnia 1579 roku.

Las Casas, Bartolomé de

(ok. 1474–1566) Hiszpański ksiądz, biskup, historyk

Jedna z najbardziej wpływowych postaci w historii Ameryki Łacińskiej, hiszpański ksiądz i historyk Bartolomé de Las Casas zasłynął jako „Apostoł Indian” dzięki żarliwemu i nieubłaganemu moralnemu potępieniu nadmiaru przemocy i okrucieństwa popełnianych przez hiszpańskich konkwistadorów i encomenderos przeciwko rdzennym mieszkańcom obu Ameryk. Jego książka pt. Zniszczenie Indian: krótka relacja, opublikowana po raz pierwszy w 1552 r., wywołała sensację w całej Hiszpanii oraz na najwyższych szczeblach kościoła i państwa. Przetłumaczona na wiele języków, stanowiła także ważny element „Czarnej Legendy” o hiszpańskich okrucieństwach, perspektywy, która nadal ma ogromne znaczenie w rozważaniach na temat wpływu Hiszpanii na Amerykę. Będąc niestrudzonym pisarzem i działaczem, pisał, publikował i wypowiadał się na rzecz praw Indii od 1514 r. aż do swojej śmierci w 1566 r. Jego pisma były ważnym elementem późniejszych oświeceniowych dyskursów na temat uniwersalności praw człowieka i nadal odbijają się echem wśród teologów wyzwolenia, działaczy na rzecz praw człowieka i działaczy na rzecz praw ludności tubylczej w Ameryce Łacińskiej ponad 450 lat po pierwszej publikacji jego „krótkiej relacji”. Urodzony w Sewilli w 1484 r., syn zamożnego kupca, Las Casas po raz pierwszy przybył do Nowego Świata w 1502 r., w wieku 18 lat, w towarzystwie swojego ojca i około 2500 innych poszukiwaczy przygód z floty Nicolása de Ovando. Około 1506-07 powrócił do Europy, przyjął święcenia diakonatu w Rzymie i powrócił do Indii, gdzie otrzymał encomienda. W 1512 roku został pierwszym kapłanem wyświęconym w obu Amerykach. Przez następne dwa lata, sam encomendero i naoczny świadek pracy przymusowej, zniewolenia i przemocy, które charakteryzowały podbój Karaibów, stopniowo doszedł do zrozumienia działań Hiszpanii, które radykalnie odbiegały od działań zdecydowanej większości jego rodaków. Jego pierwsze publiczne potępienie hiszpańskich ekscesów miało miejsce w kazaniu w niedzielę Zesłania Ducha Świętego w 1514 r. Uwalniając swoich Indian, odtąd nieustannie głosił o złu encomiendy i innych formach pracy przymusowej i przemocy, przysparzając sobie wielu wrogów. W 1520 roku król Karol udzielił mu oficjalnego przesłuchania aby przedstawiać swoje poglądy i bronić się przed licznymi przeciwnikami. Kilku innych duchownych, w szczególności Antonio de Montesinos i Juan Quevedo, wysuwało podobne argumenty. Król sympatyzował ze stanowiskiem Las Casasa i zarządził, że Indiani będą odtąd rządzić bez użycia siły zbrojnej – był to niewykonalny edykt, który w dużej mierze został zignorowany. Po nieudanej próbie założenia samowystarczalnej ekonomicznie gminy indiańskiej w Wenezueli, w 1522 roku Las Casas został mnichem dominikańskim. Przez następne cztery dekady dużo pisał i stał się obsesyjnym kolekcjonerem dokumentów, które później okazały się dla uczonych nieocenioną wartością. Odegrał kluczową rolę w przekonaniu króla do wydania nowych praw z 1542 r., które nałożyły surowe ograniczenia na encomienda, wywołały wściekły opór encomenderos w całym imperium i zostały uchylone w latach 1545–46. W 1544 roku został mianowany biskupem Chiapas (Meksyk), gdzie kontynuował swą pracę na rzecz Indian. Trzy lata później, w odpowiedzi na narastający sprzeciw wobec radykalnego biskupa, Sobór Indian odwołał go do Hiszpanii. W roku 1550 miała miejsce jedna z najbardziej pamiętnych i najważniejszych debat publicznych w nowożytnej Europie, dotycząca kwestii moralności działań Hiszpanii w obu Amerykach. Porównując dwóch intelektualnych gigantów – Las Casas i wybitnego humanistę Juana Ginésa de Sepúlveda, który opierając się na arystotelesowskich przesłankach, że Hindusi są „naturalnymi niewolnikami” i dlatego działania Hiszpanii są sprawiedliwe i właściwe – wielka debata w Valladolid nie rozwiązała tej kwestii, nawet chociaż większość członków rady stanęła po stronie Las Casas. W nadchodzących latach napisał wiele innych dzieł o trwałym znaczeniu historycznym, w szczególności swoje Krótkie sprawozdanie (1552), Apologética historia i

Historia de las Indias (3 tomy, pierwsze wyd. 1875–1876). Kontynuował potępienie instytucji encomienda i okrucieństwa Hiszpanii oraz bronienie praw Indian aż do swojej śmierci w lipcu 1566. Jego ciało zostało pochowane u Matki Bożej Atocha w Madrycie.

Lebna Dengel

(1508–1540) władca Etiopii

Cesarz Etiopii Lebna Dengel, znany również jako Dawit II lub Dawid II, był jednym ze słynnych chrześcijańskich królów Etiopii. Lebna Dengel wstąpiła na tron Etiopii w wieku 12 lat, częściowo dzięki manewrom swojej babci, cesarzowej Eleni. Cesarzowa była córką króla Hadiyi, muzułmanina i oficjalnie pełniła funkcję regentki Lebne Dengel. Eleni rozpoczęła swoją drogę do władzy, gdy w 1445 r. została jedną z czterech żon Zary Yakob (1438–1468), łącząc w ten sposób swoją wybitną rodzinę muzułmańską z chrześcijańską rodziną Zary Yakob. Jako jeden ze słynnych ewangelizujących cesarzy Etiopii, obok Amdy Tseyona (1314–1344) i Sayfy Arad (1344–72), Zara Yakob zajmuje wyjątkowe miejsce w historii Etiopii. Kiedy zbudował nową rezydencję królewską w Debre Berhan, Eleni, która przeszła na chrześcijaństwo, założyła na tym terenie kościół. Zara Yakob zmarła po wyznaczeniu na spadkobiercę swojego młodego syna Ba'edy Maryama (1468–78), a Eleni stała się jeszcze bardziej widoczna w etiopskiej polityce. Ponieważ jego matka nie żyła, Ba'eda Maryam wyznaczył Eleni, z którą był blisko, na królową matkę i wybrał ją na swoją regentkę. Eleni pełniła tę funkcję także podczas niespokojnych rządów jej syna Na'oda (1494–1505), który zastąpił na tronie swojego przyrodniego brata Ba'edę Maryama. Kiedy Na'od zginął w bitwie z muzułmanami, jego syn Lebna Dengel miał zaledwie siedem lat. Przez większą część końca XV i początku XVI wieku Eleni sprawowała władzę za tronem etiopskim, zasadniczo pełniąc funkcję panującej monarchy. Jako pobożnej i aktywnej chrześcijance, Eleni przypisuje się założenie nowoczesnego kościoła w Etiopii. Chociaż jej dokładna data urodzenia nie jest znana, Eleni urodziła się około lat trzydziestych XIV wieku i zmarła na początku lat dwudziestych XVI wieku, mając 90 lat. Chociaż chrześcijanie i muzułmanie współistnieli w Etiopii za panowania Lebny Dengel, stosunki te były dalekie od pokojowych. W 1516 roku, kiedy emir Mahfuz z Haranu najechał wyżyny Etiopii, Lebna Dengel zaatakował najeźdźców i nadal wykorzystywał swoją przewagę, zabijając emira i podążając za nimi z powrotem do Haran, gdzie Degan zaatakował. Lebna Dengel wróciła do domu jako bohater, przekonana, że muzułmanie nie będą już zagrażać etiopskim chrześcijanom. Śmiertelnie się mylił. Podejrzewając, że atak muzułmański jest nieuchronny, Eleni wysłała prośbę o pomoc do Portugalii. W rezultacie w 1520 r. do Etiopii przybył portugalski oddział ekspedycyjny pod wodzą Doma Ridrigo da Lamy. Pomimo obecności Portugalczyków w Etiopii, w marcu 1529 r. siły muzułmańskie pod wodzą Ahmeda Ibn Ghaziego (ok. 1507–1543), popularnie zwanego „Granem”, zatriumfowały nad siłami Lebny Dengela. Do 1531 r. siły muzułmańskie przejęły kontrolę nad Etiopią i pozostały nią do 1543 r. Podczas inwazji muzułmańskiej chrześcijańscy Etiopczycy zostali siłą nawróceni na wiarę muzułmańską, której zmuszeni byli przysięgać wierność. W rzeczywistości chrześcijańscy Etiopczycy pozostali niezachwiani w swojej wierze. W okresie dominacji muzułmańskiej cesarz Lebna Dengel aktywnie przeciwstawiał się wszelkim próbom nakłonienia go do wyrzeczenia się wiary. Kiedy Ahmed ibn Ghazi zażądał ręki córki Lebny Dengel za żonę, ostrzegając Lebnę Dengel, że nie ma innego wyjścia, jak tylko się zgodzić, cesarz natychmiast odmówił. Zapewniając babcię, że nie pozwoli swojej córce wyjść za mąż za osobę niewierzącą, Lebna Dengel napisała do niego, że jest zdecydowany zachować ufność w Panu, a nie w babci. Później wiara Lebny Dengel była wielokrotnie wystawiana na próbę, gdy był zmuszony uciekać, ratując życie. Przez resztę życia często odczuwał głód, dyskomfort i fizyczne niebezpieczeństwo. Lebna Dengel nadal ukrywał się przed siłami muzułmańskimi, kiedy zginął w bitwie 2 września 1540 roku pod klasztorem Dabra Dam w Tigre. Następnie losy odwróciły się dla chrześcijańskich Etiopczyków. Lebna Dengel zwrócił się do Portugalii o pomoc w 1535 r., lecz pomoc nadeszła dopiero po jego śmierci. Cesarz Galawdewos (Klaudiusz)

wstąpił na tron swojego ojca, a Cesarstwo Etiopskie zostało przywrócone dzięki pomocy Portugalczyków, którzy przybyli do Etiopii w 1541 roku. Siłą liczącą 400 portugalskich muszkieterów dowodził Cristóvão da Gama, syn słynnego odkrywcy Vasco da Gamy. Po śmierci Lebny Dengel jego syn Galawdewos, w asyście portugalskich muszkieterów, poprowadził atak, w którym Gran zginął w 1543 roku w bitwie niedaleko jeziora Tana. Po wyparciu muzułmanów chrześcijanie odprawili ceremonię pokutną i przywrócenia do kraju oraz ogłosili powrót chrześcijaństwa do Etiopii. Chociaż muzułmanie zostali wypędzeni z Etiopii, wdowa po babci, Bati Del Wambara, kontynuowała najazdy na chrześcijan. Galawdewos zginął w bitwie w 1559 r., a muzułmanie triumfalnie wystawili jego głowę na pal. Wielu Portugalczyków, którzy przeżyli różne bitwy, pozostało w Etiopii, kiedy wojska wycofały się z Etiopii w 1547 r. Wkrótce dołączyła do nich grupa misjonarzy jezuickich. Obecność Portugalczyków była widoczna w Etiopii pod wieloma względami, ponieważ rząd portugalski w pełni zamierzał zachować pewną część władzy w kraju. Portugalczycy nauczyli etiopskich żołnierzy obsługi broni palnej i nawrócili wielu mieszkańców na zachodni katolicyzm. Jednak w połowie XVII wieku rząd Etiopii wypędził jezuitów i odmówił wstępu innym misjonarzom do kraju. Przez następne dwa stulecia Etiopia odrzucała wszelkie zagraniczne zabiegi, woląc egzystować w izolacji.

Leon X

(1475–1521) papież

Papież Leon X urodził się jako Giovanni de' Medici we Florencji 11 grudnia 1475 r. i zmarł w Rzymie 1 grudnia 1521 r. Był drugim synem Wawrzyńca Wspaniałego. Został opatem Font Douce we Francji w 1483 roku, w wieku ośmiu lat. Pod naciskiem politycznym Lorenzo Giovanni, w wieku 13 lat został mianowany kardynałem przez papieża Innocentego VIII. Polityczne interesy jego rodziny wywołały tarcia we Włoszech pod koniec XV wieku, a Giovanni uciekł do Francji po wyborze papieża Aleksandra VI. Został schwytany przez armię francuską po klęsce połączonych armii papieskich i hiszpańskich w 1512 roku pod Rawenną, prawdopodobnie dla okupu. Giovanni został wybrany na papieża 21 lutego 1513 roku, w wieku 38 lat, ponownie z powodu nacisków politycznych jego rodziny na kolegium kardynałów. Prowadził wystawne życie i w ciągu dwóch lat od wyboru roztrwonił skarbiec papieski; sprzedał także urzędy w kościele, aby zebrać pieniądze na wsparcie papiestwa. Praktyka ta, znana jako symonia, doprowadziła częściowo do reformacji w Niemczech i innych częściach Europy. Reformatorzy sprzeciwiali się sprzedaży urzędów kościelnych i odpustom, praktykom podejmowanym przez Leona X oraz innych papieży i biskupów. Leon nigdy nie zdawał sobie sprawy z powagi reformacji, a kontrreformacja nastąpiła dopiero po jego śmierci. Był wielkim mecenasem sztuki i przygotował wydanie krytyczne dzieł Dantego. Jego największą zasługą było wsparcie gromadzenia historycznych rękopisów chrześcijańskich oraz połączenie biblioteki rodziny Medyceuszy z biblioteką papieską.

Leo Africanus (Hassan El Wazzan)

(ok. 1494–1554) Marokański podróżnik

Leo Africanus był przykładem pozytywnej wymiany międzykulturowej między światem muzułmańskim i chrześcijańskim w XV i XVI wieku. Hassan El Wazzan urodził się około 1494 roku w Granadzie, w ostatnich latach panowania muzułmańskiego w Hiszpanii. Jego rodzina, idąc za przykładem Boabdila, ostatniego muzułmańskiego władcy Granady, udała się na wygnanie do Fezu na terenie dzisiejszego Maroka około 1502 roku, po ostatecznej rekonkwiescie Półwyspu Iberyjskiego dokonanej przez siły chrześcijańskie. Leo Africanus otrzymał klasyczne wykształcenie islamskie w znanym meczecie Quarawin (Kairaouine) i na uniwersytecie w Fezie. Przez krótki czas pracował w maristanie, szpitalu połączonym z zakładem dla psychicznie chorych. Jako nastolatek towarzyszył krewnemu w głównych misjach dyplomatycznych w Maroku i Afryce. Leo Africanus żył w epoce przemian politycznych i kulturowych. Dwukrotnie odwiedził słynne miasto Timbaktu, a także większą część Sudanu w Afryce

Zachodniej (Mali i Mauretania), Konstantynopol i Kair, gdzie był świadkiem pokonania mameluków przez siły osmańskie. W 1518 roku statek, którym płynął z Egiptu do Tunisu, został zdobyty przez portugalskich piratów chrześcijańskich (korsarzy); jednakże dzięki swojej nauce i doświadczeniu dyplomatycznemu nie został sprzedany do niewoli jako niewolnik na galerze, ale został подарowany papieżowi Leonowi X. Papież wykorzystywał wiedzę Leona Afrykańskiego o języku arabskim i świecie muzułmańskim w swoich kontaktach z innymi śródziemnomorskimi potęgami politycznymi. Będąc pod patronatem papieża, Leon dokonał prawdopodobnie dla wygody przejścia na chrześcijaństwo i został ochrzczony jako Johannes Leo de Medici we Włoszech. Jego słownik łacińsko-hebrajsko-arabski wskazuje na centralne miejsce i powszechne użycie tych trzech języków przez wykształconą elitę w XVI wieku. Napisał także zbiorczy opis 30 znanych myślicieli arabskich, ale najstojniejszą dziełem Leona jest *Cosmographia del’Africa* (Opis Afryki), napisany w zniekształconej formie włoskiej na podstawie notatek arabskich w 1526 roku. Została przetłumaczona na język angielski i opublikowana w Londynie w 1600 roku i przez setki lat służyła jako główne źródło informacji na temat społeczeństw afrykańskich. Jego opisy, zwłaszcza Timbuktu, podsyły zachodnie wyobrażenia na temat Afryki, podczas gdy jego życie mogło być wzorem dla Otella Szekspira. Po śmierci swojego patrona, papieża Leona X i wstąpieniu na tron Adriana VI w 1521 r., Leon popadł w niełaskę. Nie wiadomo na pewno, ale po splądrowaniu Rzymu w 1524 r. Leon mógł opuścić Włochy i udać się do Afryki Północnej, chociaż prawdopodobnie wrócił do Fezu, gdzie zmarł około 1554 r.

Literatura

Literaturę tego okresu charakteryzowało kilka nurtów: rosnący humanizm renesansu i oświecenia doprowadził do odrodzenia klasycznych tematów i koncepcji oraz zainteresowania komentarzem społecznym (a wraz z nim powstaniem szeregu wyrafinowanych satyr), a wynalezienie prasy drukarskiej ułatwiło rozpowszechnianie literatury. Połączenie tych czynników z eksploracją Nowego Świata doprowadziło także do powstania szeregu znaczących tłumaczeń Biblii, z których najstojniejsza jest Biblia Gutenberga. Johannes Gutenberg, który w 1450 r. wynalazł system ruchomej czcionki, opublikował swoją Biblię w 1455 r. W przypadku Gutenberga nie dokonano żadnego nowego tłumaczenia – posłużył się łacińskim tekstem Wulgaty używanym przez Kościół. Najważniejszym tłumaczeniem Biblii z tego okresu jest niewątpliwie Wersja Króla Jakuba, która stanowiła jedno z największych przedsięwzięć naukowych tamtej epoki. Król Anglii Jakub I zaproponował nowe tłumaczenie w celu rozstrzygnięcia sporów wywołanych zachowanymi wersjami i zdefiniowania tekstu kanonicznego dla Kościoła anglikańskiego. Pierwsza wersja Króla Jakuba (KJV) została wydana 10 lat później, w 1611 r., a poprawki wydawane były przez następne półtora wieku; KJV będący obecnie w obiegu to wydanie z 1769 roku. W 1516 roku holenderski teolog Erazm z Rotterdamu opublikował nowe łacińskie tłumaczenie Biblii, poprawiając niektóre błędy w tłumaczeniu wcześniejszych wydań. Wcześniej napisał *Pochwałę szaleństwa*, satyrę na skorumpowane praktyki Kościoła rzymskokatolickiego. Erazm był gorliwym katolikiem i przerażony, gdy *Szaleństwo* stało się jego najpopularniejszym dziełem, stając się częścią korpusu protestanckiej reformacji. Jego przyjaciel, Sir Thomas More, Anglik, opublikował *Utopię* obok Biblii Erazma. Utopia została nazwana na cześć fikcyjnej wyspy, „społeczeństwa idealnego” (choć wcale nie jest to idealne społeczeństwo More’a), w którym tolerancja religijna jest normą, łatwo jest uzyskać rozwód, kobiety mogą zostać księżmi – katalog liberalnych reform, które More potępił i które najwyraźniej chciał rzucić sprawę w komicznym świetle. Podobnie jak *Folly*, mógł mieć skutek, którego autor nie zamierzył, ponieważ jego dzieło często wydaje się rozsądne. Do innych znaczących wydań Biblii zalicza się niemieckie tłumaczenie Marcina Lutra z 1534 r., które pomogło w dalszym rozwoju i zdefiniowaniu współczesnego języka niemieckiego, oraz tłumaczenie Johna Eliota z 1663 r. na język Algonquin, Biblię, której używał jako misjonarz, próbując nawrócić rdzennych Amerykanów w Obszarze Massachusetts. John Bunyan napisał swoją alegoryczną powieść *Wędrowniacy pielgrzymi* z tego świata do tego, co ma nadejść, opublikowaną w

1679 r., odsiadując wyrok więzienia za odprawianie nabożeństw bez błogosławieństwa Kościoła anglikańskiego. Powieść w prosty sposób przedstawia podróż głównego bohatera, chrześcijanina, do miasta Syjon i w przeciwieństwie do większości wcześniejszej literatury religijnej odzwierciedla ściśle protestancką teologię Bunyana. Język narodowy w ogóle stawał się coraz bardziej popularny w całej Europie. Romanse bizantyjskie pisane w rodzimej grece nadal były popularne w XV wieku, podobnie jak w dwóch poprzednich. Wkrótce potem rozwinęła się literatura kreteńska, charakteryzująca się wykorzystaniem realistycznego dialogu, który włączył do regionalnego dialektu wyrażenia zapożyczone z łaciny i włoskiego. Najbardziej znanym dziełem literatury kreteńskiego renesansu jest *Erotocritos* Vincenzo Cornaro. Opublikowany na początku XVII wieku *Erotokritos* składa się z nieco ponad dziesięciu tysięcy 15-sylabowych rymowanych wersetów, opowiadających o dwojgu kochankach *Erotocritosie* i *Aretousie*, księżniczce ateńskiej. Użycie współczesnego języka w zręcznym i imponującym strukturalnie wierszu pomogło przynieść siłę i szacunek literaturze kreteńskiej. William Shakespeare (1564–1616) jest oczywiście najbardziej znanym dramaturgiem i poetą swojej epoki; za życia był szanowany (cześć zarezerwowana była dla Edmunda Spencera). Jego wkład nadal stanowi główną część nie tylko literatury zachodniej, ale także brytyjskiej tożsamości narodowej. Jego sztuki obejmowały komedie, tragedie i historie, czerpiąc ze źródeł klasycznych, a także starszych sztuk i (w przypadku jego historii) przekładu *Żywotów równoległych* Plutarcha z 1579 r. Thomasa Northa. Cechą charakterystyczną twórczości Szekspira jest połączenie wielkich wartości literackich, złożoności i niuansów z tematyką o szerokim zasięgu (seks, pożądanie, uwodzenie, morderstwo, zdrada i zemsta). Jego późniejsze sztuki, takie jak *Burza*, łączą w sobie magię i fantastykę w większym stopniu niż wcześniejsze, bardziej realistyczne dzieła. Jego reputacja największego dramaturga anglojęzycznego rozpoczęła się pod koniec XVII wieku dzięki jego zgodności z romantyków i trwa do dziś. Do bliskich przyjaciół Szekspira należeli satyryk Ben Jonson (którego komedie, w przeciwieństwie do Szekspira, rozgrywały się głównie w Londynie) i dramaturg Kit Marlowe, którego *Tragiczna historia doktora Fausta* była pierwszą dramatyczną adaptacją legendy Fausta. Chociaż uważa się, że Szekspir pochodził z rodziny tajnych katolików, często uważa się, że Marlowe był ateistą. Edmund Spencer (1552–1599) był najbardziej szanowanym poetą swoich czasów, pierwszym mistrzem współczesnej angielszczyzny, którego *Faerie Queene* była nie tylko dziełem wielkiej sztuki, ale także alegorią dynastii Tudorów. Spencer otwarcie wyrażał swoje poglądy polityczne i wzywał do całkowitego zniszczenia irlandzkiej kultury, aby nagiąć Irlandczyków do woli angielskiej, posuwając się nawet do zalecania przymusowego głodu w celu osłabienia rodzimego ducha. Opublikowany w dwóch częściach na początku XVII wieku *Don Kichot* pozostaje największym opublikowanym dziełem satyry. Miguel Cervantes skomponował swoją obszerną farsę o rycerzu, którego zasięg przekracza jego zasięg, w odpowiedzi na włoski epos *Orlando Furioso* i inne romanse rycerskie. Jednak pracując nad strukturą dzieł, które podrabiał, Cervantesowi udało się zgłębić znacznie głębszy materiał, pokazując świat z dwóch perspektyw: fantazyjnej *Kichota* i zblazowanej *Sancho Pansy*, oddanego giermka *Kichota*. *Don Kichot* był tak popularny, że książka wywarła taki sam wpływ na język hiszpański, jak Szekspir na angielski, a kiedy ukazała się nieautoryzowana kontynuacja, Cervantes napisał własną, aby ją zastąpić, w o wiele poważniejszym w tonie, niemal filozoficznym tekście, w który *Kichot* stopniowo odzyskuje zmysły i widzi świat takim, jaki jest, a nie świat dziwaczny, jaki dostrzegł w pierwszej części; gdy wraca mu zdrowie psychiczne, porzuca ideały rycerskie. Francuski autor Molière (1622–1673) był jednym z mistrzów komedii w tradycji zachodniej, łączącej satyrę, francuski dramat wysoki i elementy włoskiej komedii dell'arte. Wniósł na scenę nowy realizm, który zaowocował jego przytłaczającą popularnością, ale i potępieniem autorytetów moralnych, urażonych jego brakiem szacunku dla Kościoła i przyziemnością jego materiału. Oprócz Moliera do „wielkiej trójki” francuskich dramaturgów należeli jemu współcześni Jean Racine i Pierre Corneille, obaj tragikowie. Jonathan Swift (1667–1745) był mistrzem anglojęzycznej satyry, najbardziej znanym dziś dzięki *Podróżom Guliwera* i eseju (często komicznie źle rozumianemu przez studentów) „Skromna propozycja”. Swift, aktywny politycznie

Irlandczyk, był znany zarówno ze swojego patriotyzmu, jak i kąśliwego dowcipu; choć Guliwer jest fantastyczny i fantastyczny, większość z nich to satyra polityczna w formie parodii narracji podróżniczej. Innym wpływem na Guliwera był Robinson Crusoe (1719), powieść o wraku statku autorstwa szpiega i dziennikarza Daniela Defoe. W swoich czasach Defoe był równie dobrze znany dzięki Moll Flanders, która popełnia praktycznie każdy grzech znany wówczas Angielkom, ale zostaje odkupiona pod koniec powieści. Alexander Pope (1688–1744), angielski poeta katolicki, wcześniej zyskał sławę i szybko stał się znany dzięki swoim eleganckim parodiom. Gwałt na zamku to udana, heroiczna epopeja opowiadająca o prawdziwej kłótni między dwiema katolickimi rodzinami w związku z nieuprawnionym obcięciem kosmyka włosów. Najbardziej znanym i najbardziej wpływowym dziełem literatury arturiańskiej jest „Le Morte d’Arthur” Sir Thomasa Malory’ego, opublikowany w 1485 roku. Malory zebrał wiele francuskich i angielskich legend o Arturze i jego postaciach drugoplanowych, w tym o Lancelocie (i jego romansie z Ginewrą), Rycerzach Okrągłego Stołu i poszukiwaniu Świętego Graala, popularyzując te elementy przez stulecia czytelników. Równoległe z kompilacją i udoskonalaniem legend arturiańskich rozwijała się legenda Robin Hooda. Anonimowy rękopis A Gest of Robyn Hode pochodzi z około 1475 roku i był pierwszą próbą splotu w jedną narrację różnych historii opowiadanych o bohaterze angielskiego bandyty. W tych wczesnych opowieściach Robin bardziej przypomina piratów i rozbójników z innych opowieści: jego wrogowie mogą być nikczemni, ale dopiero pokolenia później pojawia się wzmianka o okradaniu bogatych i rozdawaniu biednym. Ten Robin walczy zarówno mieczem, jak i łukiem, a w XVI wieku często nazywany jest Robertem z Locksley. W tym samym stuleciu Marian zapoznaje się z legendami i dodaje kontekst życia Robina pod rządami niesprawiedliwego króla, podczas gdy Ryszard walczy w wyprawach krzyżowych. Epicki poemat Johna Milтона z 1667 r. „Raj utracony” wywarł ogromny wpływ na popularne chrześcijaństwo, przedstawiając Szatana w roli namiętnego bohatera walki z tyrańskim bogiem. Milton wychował się na purytanina i dyktował pracę, będąc niewidomym na jaskrę, wykorzystując elementy Wergiliusza i Spensera. W wierszu przedstawiającym upadek człowieka Milton wyraźnie stara się „usprawiedliwić postępowanie Boga wobec ludzi”. Poeci metafizyczni, w tym John Donne i Andrew Marvell, byli grupą poetów brytyjskich XVII wieku, w większości znających się nawzajem, wszystkich fascynujących zagadnieniami metafizycznymi i uderzającymi metaforami. Ich poezja odwoływała się do intelektu i ciekawości czytelnika, a nie do emocji i pobożności. Choć opublikowano go dopiero pięć lat po jego śmierci w 1527 r., florentyńczyk Niccolò Machiavelli napisał „Księcia” w 1513 r. Traktat polityczny, będący obszernym tekstem instruktażowym na temat rządzenia, opisywał bezwzględność i poświęcenie, jakie powinien posiadać skuteczny przywódca; przywódca rzekomo był wzorowany na Cesare Borgii.

Chiny

Yuan Hung-Tao (1568–1610) był największym z trzech braci Yuan, którzy pisali wiersze w czasach dynastii Ming; jego poezja, inspirowana wędrówkami z persko-chińskim filozofem Li Zhi, sama w sobie zainspirowała szkołę poetycką Gong’an, która ceniła poezję silnych emocji i osobistych doświadczeń. Jego współczesny Tu Long (1542–1605) był dramaturgiem, który wierzył w to samo, unikając formalizmu starożytnych tradycji dramatycznych na rzecz bardziej emocjonalnego skupienia. W tym okresie powstała trzecia z „czterech klasycznych powieści” literatury chińskiej: „Anonimowa” napisana „Podróż na Zachód” została opublikowana w latach dziewięćdziesiątych XVI wieku. Dziś jest najbardziej znana mieszkańcom Zachodu jako Małpa, opowieść o buddyjskiej pielgrzymce do Indii, odzwierciedlająca zarówno chińską religię ludową, jak i wierzenia buddyjskie na ścieżce do oświecenia. „Małpa” z zachodniego tytułu to Sun Wukong, kamienna małpa, artysta sztuk walki, który buntuje się przeciwko niebu i przez pięć stuleci jest uwięziony przez Buddę pod górą, zanim przyłączy się do pielgrzymki i po drodze znajdzie odkupienie. W tym okresie powstała także „piąta z czterech”, Jin Ping Mei (Śliwka w złotym wazonie). Pseudonimowy Lanling Xiaoxiao Sheng napisał tę pełnometrażową powieść graficzną o tematyce seksualnej gdzieś w XVI wieku. Pomimo wyraźnego skupienia się na

seksie, powieść szczegółowo bada naturę władzy i wpływów wśród chińskich kobiet. Fengshen Bang autorstwa Xu Zhonglina z XVI wieku to obszerna powieść epicka, rodzaj taoistycznej fantazji łączącej duchy lisów, gadające zwierzęta, magię i legendy w historycznej historii sprawiedliwego buntu króla Wu przeciwko despotycznym rządóm Di Xin w czasach dynastii Shang.

Inna literatura

Wczesna kolonialna literatura amerykańska składała się głównie z najnowszych historii i relacji z życia kolonialnego, mających na celu przyciągnięcie osadników, takich jak True Relation of Such Occurrences and Accidents of Notes as Happened in Virginia (1608) Johna Smitha o Jamestown. Pierwsze Wielkie Przebudzenie, ogólnokrajowe odrodzenie zapału religijnego, zainspirowało pisma Cottona Mathera i Jonathana Edwardsa. W Indiach henoteistyczny ruch Bhakti zainspirował dwie szkoły poezji epickiej: Nirguna, która wierzyła w bezkształtnego abstrakcyjnego Boga, i Saguna, która wierzyła w bardziej osobowego Boga. Szkoła Nirguna w większym stopniu przyjmowała sekularyzm i to właśnie w tym okresie w sztuce indyjskiej, zwłaszcza w poezji, zaczęto łączyć elementy hinduskie i islamskie. Na południu, w kraju tamilskim, popularna była poezja religijna i erotyczna, a pod koniec naszego okresu odrodzenie intelektualne przyniosło liczne komentarze do dzieł starożytnych i duże zainteresowanie językiem tamilskim wraz z jego pierwszym słownikiem (autor: Veeramaunivar, misjonarz, który napisał także słownik tamilsko-łaciński i epopeję o życiu Jezusa). Gosvami Tulsidas (1532–1623) był poetą awadhi (awadhi jest jednym z korzeni współczesnego języka hindi), którego Ramacaritamanasa to epos poświęcony Panu Ramie, zawierający wiele przysłów, które pozostały popularne w północnych Indiach. W Japonii w okresie Edo neokonfucjanizm i studia nad nauką zachodnią wprowadzone przez holenderskich kupców doprowadziły do coraz bardziej świeckiego spojrzenia na świat. Chikamatsu Monzaemon (1653–1725) był mistrzem joruri, sztuk teatralnych wystawianych przez lalki, a jego „samobójstwa miłosne” w stylu Romea i Julii należały do najpopularniejszych przedstawień tamtych czasów. Później w swojej karierze przeniósł się do Kabuki, czyli teatru aktorów na żywo. Haiku rozkwitło za sprawą Matsuo Basho (1644–1694), który napisał jasne i wyraźne wersety. Popularnym przykładem tej formy jest do dziś jeden z jego najbardziej znanych wierszy, napisany w 1686 roku, tworzący żywy obraz w zaledwie kilku sylabach: „Stary staw / wskakuje żaba - / szum wody”.

Locke, John

(1632–1704) teoretyk społeczny i ekonomiczny

Spośród wszystkich myślicieli współczesnych czasów niewielu wywarło tak duży wpływ jak John Locke. Locke urodził się w Wrington w Somerset w Anglii 29 sierpnia 1632 r., podczas fermentu politycznego poprzedzającego angielską wojnę domową (1642–1649). W tym czasie Karol I rządził bez parlamentu i mocno wierzył w doktrynę o boskim prawie królów. Zasadniczo głosiło to, że król, namaszczoney świętym olejem podczas swojej koronacji, był przedstawicielem Boga na Ziemi i dlatego nie mógł popełnić żadnego zła podczas swoich rządów. Idea ograniczenia władzy monarchy zdominowała Anglię przez resztę XVII wieku i stała się podstawą większości wspaniałych dzieł Locke’a. Pierwsze znaczące doświadczenie edukacyjne Locke’a zdobył w szkole westminsterskiej w 1646 r., podczas szczytu angielskiej wojny domowej. Do wybitnych absolwentów Westminster School należeli Jeremy Bentham (ojciec utylitarnej szkoły filozofii), Robert Cotton (założyciel Biblioteki Cottonian), wielki angielski poeta John Dryden i historyk Edward Gibbon, autor książki The Decline and Fall of the Roman Imperium. W Westminster Locke był jednym z utalentowanych uczonych królewskich. Locke był młodszym studentem Christ Church College na Uniwersytecie Oksfordzkim w 1652 r., gdzie studiował medycynę, chociaż tytuł licencjata w dziedzinie medycyny uzyskał dopiero w 1674 r. W Oksfordzie Locke poznał czołowe umysły swoich czasów, w tym Roberta Boyle’a i Sir Isaaca Newtona. Pozostawiły niezatarty ślad w Locke’u, który średniowieczne podejście do badań nad starożytną filozofią grecką Arystotelesem

uznał za jałowe i pozbawione znaczenia dla swoich czasów. Początkowo niewiele wskazywało na to, że Locke wniesie swój największy wkład w rodzące się studia nad filozofią polityki. W 1666 roku podczas studiów w Oksfordzie Locke spotkał Anthony'ego Ashleya Coopera, późniejszego hrabiego Shaftesbury, z pewnością jedną z najodważniejszych i najbardziej pozbawionych skrupułów postaci wielkiej epoki angielskich intryg politycznych. Gdy ambicje Shaftesbury'ego popchnęły go ku dążeniu do władzy, Locke lojalnie podążał za swoim patronem. Ostateczny upadek Shaftesbury'ego zmusił Locke'a do powrotu, aby ukończyć studia w Oksfordzie i uzyskać tytuł licencjata z medycyny. Następnie odbyła się 15-miesięczna podróż po Francji, która mogła być częściowo spowodowana jego bliską identyfikacją z upadłym hrabią. W Holandii Locke aktywnie przyłączył się do angielskich wygnańców, chcących obalić króla Karola i jego brata. Agenci Karola przeniknęli do grupy. Kiedy Karol II zmarł w 1685 r., Jakub II rozpoczął panowanie, które doprowadziło do chwalebnej rewolucji i rządów Wilhelma i Marii. Jest prawdopodobne, że Locke, dzięki swoim szerokim kontaktom, odegrał rolę w intrydze, która osiągnęła punkt kulminacyjny wraz z wyładowaniem Williama i Mary w Anglii. Rozmiar roli Locke'a w tych machinacjach wydaje się jasny z faktu, że płynął on na pokładzie tego samego statku z Williamem i Marią jako bliskim doradcą. Po powrocie do Anglii Locke napisał dwie prace, które ukształtowały przyszłość filozofii i rządu. W *An Essay Concerning Human Understanding* (1690) stwierdził, że istoty ludzkie zdobywają prawie całą wiedzę poprzez doświadczenie. W konsekwencji Locke stał się jednym z założycieli empirycznej szkoły wiedzy. Pomagając w szerzeniu poglądu empirycznego, pomógł ukształtować filozofię nowożytną, usuwając na zawsze prymat nauk Arystotelesa (przeciwko któremu zbuntował się wiele lat temu jako student Oksfordu) i średniowieczny pogląd Tomasza z Akwinu. Locke przyjrzał się także zawirowaniom politycznym swojej epoki i próbował zastosować swoją perspektywę rozsądku w odniesieniu do rządu. Stworzył jasno napisany dokument, wolny od odwołań do Pisma Świętego i częstych odwoływań do starożytnych przewodników, takich jak Arystoteles. Poglądy Locke'a są powiązane w Dwóch traktatach o rządzie. W Pierwszym Traktacie atakuje boskie prawo królów, które stanowiło podstawę rządów Karola I i w mniejszym stopniu jego syna Jakuba II. Drugi traktat o rządzie miałby istotne znaczenie dla rewolucji amerykańskiej, ponieważ założyciele Ameryki w dużej mierze oparli swój sprzeciw wobec tyranii Jerzego III na pismach Locke'a. Teoria rządu Locke'a głosi, że człowiek, który znalazł się w stanie natury, w którym rządziła arbitralna siła, zgodził się na rząd jako sposób na zapewnienie wszystkim ochrony przed umyślnym użyciem siły w celu zdominowania ich, zastąpienie prawa dzungli prawem rządu prawa. W swoich Dwóch traktatach o rządzie Locke wykorzystał zawirowania polityczne swoich czasów do napisania dokumentu, który wykraczał poza jego epokę. Ludzie nie będą już akceptować świadomego, dyktatorskiego rządzenia. Zamiast tego wszystkie administracje miałyby rządzić zgodnie z rewolucyjną koncepcją, że ich rządy odbywały się za zgodą tych, którymi rządzili. Locke zmarł 28 października 1704 roku w Oates w domu swoich przyjaciół, Sir Francisa i Lady Masham.

Ludwik XI

(1423–1483) król Francji

Ludwik XI, syn Karola VII, był królem Francji z dynastii Walezjuszy, która sto lat wcześniej zastąpiła dynastię Kapetyngów. intrygant, którego reputacja w historii ugruntowała się, gdy sto lat później potępił go Sir Walter Scott, Louis był nazywany „Królem Pająków” ze względu na swoje tkanie sieci intryg. W wieku 16 lat próbował obalić swojego ojca, Karola VII. Tak zwana Prageria była miejscem podobnych powstań – była drugim takim powstaniem pod wodzą księcia Burbonów, gdy szlachta starała się odsunąć Karola od władzy i zastąpić go Ludwikiem, w odpowiedzi na ograniczenia władzy szlacheckiej i władzy Karola reformy zwiększające władzę monarchii. Kiedy bunt się powiódł, głównym uczestnikiem, w tym Ludwikowi, wybaczone po poddaniu się. Sześć lat później Ludwik został wysłany do prowincji Dauphine, aby rządzić i nigdy więcej nie widział swojego ojca. Kontynuowali

spiskowanie przeciwko sobie, a w 1456 roku Karol wysłał nawet żołnierzy, aby złapali Ludwika, ale księciu udzielił schronienia Filip Dobry, książę Burgundii. Karol zmarł pięć lat później, a Ludwik zastąpił go w wieku 38 lat. Dwóch Karolów - brat Ludwika, książę Berry i Normandii oraz syn Filipa, Karol Śmiały - poprowadziło rewolucję przeciwko Ludwikowi, a każdy z nich motywowany był chęcią przyspieszenia dziedziczenia i domaganie się usunięcia Ludwika w imię rozbitcia scentralizowanej władzy monarchii francuskiej. Podobnie jak bunt Ludwika przeciwko ojcu, również i on zakończył się niepowodzeniem – i podobnie jak następstwa tego buntu, uczestnicy buntu otrzymali przebaczenie po poddaniu się władzy króla. Ludwik był królem Francji podczas angielskiej Wojny Dwóch Róż, a ponieważ buntownik Karol Śmiały był sojusznikiem Yorkistów, Ludwik wspierał Lancastryjczyków, a nawet manipulował wydarzeniami, aby zmusić francuskiego króla Yorków Edwarda IV do wygnania. Kiedy Edward został przywrócony do władzy, Ludwik zapobiegł planowanej odwetowej inwazji na Francję, zrzekając się wszelkich roszczeń Francji do tronu angielskiego, co stało się kolejną kością niezgody między królem a szlachtą. Kiedy Ludwik w końcu zdecydowanie pokonał Karola, tym razem nie było ułaskawienia – buntownik zginął w bitwie, a wielu jego szlacheckich zwolenników stracono. Ludwik wzmocnił monarchię, jeszcze bardziej ograniczając władzę szlachty, mimo że przyznał większą władzę kupcom urodzonym w pospolitości. Choć słabo go pamiętano, Francja prosperowała pod jego rządami – dobrobyt utraciła za panowania jego syna, Karola VIII, człowieka o miłym usposobieniu, zwanego Karolem Uprzejmym, którego nieudolność doprowadziła do rosnących długów, nieprzemyślanych wojen i traktatów, które stawiały królestwo znalazło się w bardzo niekorzystnej sytuacji wraz z schyłkiem średniowiecza.

Ludwik XIV

(1638–1715) król Francji

Ludwik XIV urodził się w 1638 r. jako syn króla Ludwika XIII i jego żony Anny Austriaczki z dynastii Habsburgów. Anna pełniła funkcję regentki do czasu, gdy Ludwik XIV zaczął rządzić we własnym imieniu w 1651 r. Jednak był on starannie prowadzony przez kardynała Julesa Mazarina, który był protegowanym kardynała Richelieu. Pozbawione miłości małżeństwo Anny z Ludwikiem XIII podsyciło plotkę, że ojcem Ludwika XIV był w rzeczywistości Jules Mazarin, z którym spragniona miłości Anna miała romans. Gdy zdomował się w swoim panowaniu, zwiększył rozmiar swojej biurokracji. Aby obsadzić rosnące stanowiska rządowe, Ludwik XIV zwrócił się w stronę klasy średniej. Ci ludzie, zamiast zawdzięczać swoje stanowiska potędze przodków, byli naprawdę „ludźmi króla”; wszystko, co zyskali, pochodziło od króla i wiedzieli, że król może to odebrać, jeśli będzie niezadowolony z ich usług. Ludwik XIV rozpoczął budowę swojego Pałacu Wersalskiego pod Paryżem, dzięki czemu zyskał miano „Króla Słońce”. Było to nie tylko odzwierciedleniem jego bogactwa i władzy, ale także zapewniało dystans od niebezpieczeństwa ze strony zbuntowanego tłumu paryskiego. Sam pałac i jego tereny są ogromne. Pod berłem Króla Słońce Wersal stał się kulturalną stolicą Europy. Wśród wielu osobistości twórczych, pobudzanych atmosferą kulturalną, znalazł się dramaturg Molière, który w październiku 1658 r. wystawił przed królem swoje pierwsze królewskie przedstawienie. polityka absolutystyczna Ludwik XIV kontynuował politykę absolutystyczną Richelieu i Mazarina. W sprawach wewnętrznych Jean-Baptiste Colbert zapewnił królowi stały i niezawodny system finansów, nadzorując jednocześnie wydatki poszczególnych departamentów budżetu francuskiego rządu. Colbert stał się także ojcem francuskiej marynarki wojennej, tworząc flotę najlepiej zaprojektowanych okrętów wojennych na świecie, czym cieszyła się aż do wojen napoleońskich. To, co Colbert zrobił dla francuskiej marynarki wojennej, Michel Le Tellier i jego syn François Michel Le Tellier de Louvois, markiz de Louvois, zrobili dla armii francuskiej. Połączone wysiłki tych ludzi dały Francji potęgę militarną. W jednym z ostatnich aktów państwowych przed śmiercią Mazarin negocjował pokój między Francją a Habsburgami w Hiszpanii. Jednak osiem lat później Ludwik XIV rozpoczął serię wojen, które pochłonęły większość jego panowania i skarb

królewski. Kiedy zmarł Filip IV, król hiszpański, terytorium Niderlandów hiszpańskich zostało scedowane na króla hiszpańskiego Karola II, a nie na rzecz żony Ludwika XIV, Marii Teresy, która była przyrodnią siostrą Karola. Ludwik XIV wyruszył na wojnę w 1667 w ramach roszczenia o terytorium w Niderlandach Hiszpańskich. Po raz kolejny Hiszpania i Francja były w stanie wojny. Holendrzy obawiali się, że Ludwik XIV z łatwością może rościć sobie prawa do Holandii, ponieważ ona także była kiedyś rządzona przez Hiszpanię. W 1668 roku Holendrzy utworzyli obronny Trójprzymierze z Anglią i Szwecją przeciwko Ludwikowi XIV. Jednak Karol II, król Anglii, podpisał oddzielny pokój z Ludwikiem XIV w 1670 r., gwarantując Karolowi tajną dotację, która uwolniła go od zależności od pieniędzy głosowanych corocznie przez brytyjski parlament. W 1672 roku Ludwik XIV i Karol wtargnęli do Zjednoczonych Prowincji Holenderskich w ramach jednej z najbardziej niszczycielskich inwazji w historii Europy. Chociaż Karol opuścił wojnę w 1674 r., Ludwik XIV działał do 1678 r. Zdobył więcej terytoriów w hiszpańskich Niderlandach i strategicznym regionie przygranicznym Franche-Comte, ale nadal nie był zadowolony ze swojego rozszerzenia terytorialnego.

Uchylenie edyktu nantejskiego

Nastąpiła dekada pokoju, podczas której Ludwik nadal umacniał swoją władzę królewską zarówno we Francji, jak i jej koloniach. W 1685 r. Ludwik uchylił edykt nantejski, który przyznał hugenotom tolerancję religijną; spowodowało to ucieczkę tysięcy z nich. W rezultacie hugenoci i ich dzieci stali się jednymi z najbardziej zaciekle wrogów Francji podczas wojen toczonych w XVIII wieku. Ponieważ idee jansenistów (sektę Kościoła rzymskokatolickiego) przypominały w pewnym stopniu kalwinizm, Ludwik wypowiedział wojnę jansenistom, zamykając nawet ich duchowe centrum, opactwo Port-Royal. W 1688 r. dyplomatyczna równowaga sił w Europie nagle przesunęła się na niekorzyść Ludwika XIV. Jego sojusznik, Karol II, król angielski, zmarł w 1685 r., a jego następcą został jego katolicki brat Jakub II. Postawa religijna Jakuba doprowadziła do chwalebnej rewolucji w 1688 r. Jakub został zmuszony do ucieczki, a jego miejsce zajęła jego protestancka córka Maria i jej mąż Wilhelm Orański, namiestnik holenderskiej Holandii, którzy w rezultacie doszli do władzy wojny holenderskiej Ludwika. Wilhelm w tym samym roku wprowadził Anglię do Ligi Augsburskiej wraz z Holandią Holenderską, znaną wówczas jako Zjednoczone Prowincje, Święte Cesarstwo Rzymskie i inne mocarstwa europejskie. Ponieważ Anglia stała się obecnie częścią koalicji mającej udaremnić europejskie ambicje Ludwika XIV, w 1688 r. wybuchła Wojna Wielkiego Sojuszu; trwało to do 1697 r. W Europie stoczono serię głównych bitew, ale Ludwik XIV zaniedbał pełnego wsparcia Jakuba II, gdy Jakub II próbował odzyskać swój angielski tron w 1688 r. Zwycięstwo Jakuba mogło usunąć Wilhelma z tronu, w ten sposób wyeliminowanie z koalicji najbardziej bezlitosnego przeciwnika. Jednak śmierć Karola II Hiszpanii skłoniła Ludwika XIV do kontynuowania wysiłków, aby jego wnuk został królem Hiszpanii Filipem V. Ludwikowi udało się to, lecz zniweczył jego dyplomatyczny triumf, wydając w 1701 r. dekret, zgodnie z którym przyszłe prawa Filipa i jego linii przejdą na Koronę Francuską. Perspektywa unii francusko-hiszpańskiej była czymś, czego inne mocarstwa w Europie nigdy nie mogły zaakceptować i wybuchła wojna o sukcesję hiszpańską. Wojna niszczyła Europę i kolonie europejskie aż do 1713 roku. Dwa lata później, we wrześniu 1715 roku, zmarł Ludwik XIV. Chociaż dożył swego ostatecznego triumfu dyplomatycznego, swego wnuka Burbonów, Filipa na tronie Hiszpanii, koszty jego wojen spowodowały takie żniwo, że skarb królewski nigdy tak naprawdę nie mógł się odbudować, zanim rewolucja francuska całkowicie zmiotła monarchię w 1789 r. .

Ludwik XV

(1710–1774) król Francji

Kiedy Ludwik XIV zmarł w 1715 r., jego prawnuk i następca tronu Ludwik XV miał pięć lat. Regentem dziecka króla był Filip II, książę Orleanu, spokrewniony z królewską dynastią Burbonów. Filip II, w

okresie historii Francji nazywany często „regencją”, zasłynął z rewelacyjnego stylu życia. Książę, słynący ze zmysłowego apetytu, zrezygnował ze swojej regencji w 1723 r., głównie z powodu niekorzystnego rozgłosu, jaki wywołał jego styl życia, który w rzeczywistości był finansowany przez naród francuski. Zmarł później w tym samym roku. Po upadku Filipa II nastąpił upadek sieci finansowej utworzonej we Francji przez szkockiego ekonomistę Johna Lawa. Filip II zatrudnił Lawa, aby pomóc francuskiej gospodarce, która poważnie ucierpiała w wyniku niemal nieustannych wojen Ludwika XIV. Bank emitujący banknoty Lawa odniósł spektakularny sukces, aż do upadku w wyniku bankructwa w 1720 r., co pogrążyło Francję i Europę w poważnym kryzysie gospodarczym, który przyczynił się do powstania francuskiego *Revolutio*. John Law został wygnany z Francji. Gdyby Ludwik XV prowadził bardziej konserwatywną politykę fiskalną, rewolucja mogłaby zostać opóźniona lub można jej było zapobiec. Jednak panowanie Ludwika XV miało tragiczne konsekwencje i wiązało się z tymi samymi katastrofalnymi wydatkami na utrzymanie pozycji Francji w Europie, co panowanie Ludwika XIV. Wraz z rezygnacją Orleanu katastrofie udało się zażegnać mianowanie kardynała André-Hercule de Fleury, który zasadniczo był pierwszym ministrem króla. Ludwik XV pozostawił większość rządu francuskiego kardynałowi Fleury. Fleury ustabilizował walutę Francji, zbudował drogi, rozszerzył zasięg marynarki handlowej i pobudził gospodarkę. Postawił sobie za cel pokój, choć wojna o sukcesję polską była nieunikniona ze względu na małżeństwo Ludwika XV z Marią Leszczyńską, członkinią polskiej rodziny królewskiej. Chociaż kardynał Fleury próbował uczynić królestwo bardziej odpowiedzialnym fiskalnie, wojny dynastyczne w Europie w dalszym ciągu drenowały francuski skarbiec, podobnie jak miało to miejsce za panowania króla Ludwika XIV. Rzeczywiście, za panowania króla Ludwika XV miały miejsce dwie z największych wojen w historii Francji, wojna o sukcesję austriacką i wojna siedmioletnia. Wojny te byłyby konfliktami globalnymi, ponieważ nie tylko Francja i Anglia były bojującymi w Europie, ale walki rozprzestrzeniły się na kolonie zamorskie. Wojna o sukcesję austriacką uwydatniła awans Maurice'a de Saxe na dowództwo francuskie; wstąpił do armii francuskiej w 1720 r. De Saxe był synem króla polskiego Augusta II. Epoka Maurycego de Saxe wyznaczyła apogeum panowania króla Ludwika XV. Wraz ze śmiercią kardynała Fleury podczas wojny w 1743 roku, Ludwik XV stracił swojego najważniejszego ministra. Chciał rządzić samodzielnie, ale nie miał do tego odpowiednich umiejętności. Zbyt duży wpływ nadano jego kochankom, Madame de Pompadour i Madame du Barry. Jednocześnie, niekontrolowana przez króla, korupcja osłabiła siłę i morale armii. W 1756 roku, w posunięciu przynajmniej częściowo przypisywanym wpływowi Madame de Pompadour, Ludwik XV rozpoczął coś, co stało się znane jako rewolucja dyplomatyczna XVIII wieku. Zaaranżowana przez ministra spraw zagranicznych Marii Teresy von Kaunitza rewolucja dyplomatyczna doprowadziła do sojuszu Francji, Świętego Cesarstwa Rzymskiego (z których Austro-Węgry były najważniejszą częścią) i Rosję. Gdy Fryderyk Wielki w Prusach był okupowany przez Rosjan i Austriaków, jesienią 1757 roku Ludwik XV wysłał armię francuską pod dowództwem marszałka Soubise, aby zaatakowała Fryderyka od tyłu. Niestety, Soubise, produkt faworyzowania rządzącego obecnie Francją, nie mógł się równać z Fryderykiem. Następnie 1 sierpnia 1759 roku armia francuska dowodzona przez markiza de Contades poniosła poważną klęskę z rąk armii brytyjskiej, hanowerskiej i pruskiej pod przewodnictwem księcia Ferdynanda Brunszwickingiego. Contadesowi udało się uratować z bliskiej ucieczki, takiej jak Soubise, tylko dzięki temu, że Sir George Sackville przez tchórzostwo lub niekompetencję odmówił szarży na wroga swoimi szwadronami kawalerii. Podczas gdy wojna szła źle dla Ludwika XV w Europie, za granicą było gorzej. Brytyjski premier William Pitt za swój cel postawił zniszczenie francuskich kolonii. Wojna rozpoczęła się w 1754 roku potyczką w Ameryce Północnej, gdzie George Washington po raz pierwszy pojawił się jako dowódca przeciwko siłom Nowej Francji (Kanada). W Ameryce Północnej konflikt stał się znany jako wojny francusko-indiańskie. W 1760 roku Francuzi ostatecznie poddali się w Montrealu Jeffreyowi, lordowi Amherstowi. W Indiach Brytyjska Kompania Wschodnioindyjska, wspierana przez regularne wojska brytyjskie, toczyła własną walkę z francuską *Compagnie des Indes*, wspieraną przez wojska francuskie wysłane z Francji w celu jej wsparcia. Jednak także w Indiach równowaga sił

przechyliła się na korzyść Brytyjczyków. W lutym 1763 roku traktat paryski zakończył wojnę siedmioletnią dla Anglii i Francji na mocy którego Francja zrzekła się roszczeń wobec Nowej Francji. Francja zachowała jednak swoje wyspy we francuskich Indiach Zachodnich, które ze względu na wielką produkcję cukru rząd francuski cenił bardziej niż Nową Francję. Koniec wojny zastał reputację francuskiej broni, podniesioną na nowy poziom przez Maurice'a de Saxe, w najgorszym momencie stulecia. Pod względem finansowym lata wojny były dla Francji klęską. Wysiłki na rzecz zreformowania systemu finansowego Francji okazały się udaremnione przez opozycję, a Ludwikowi XV brakowało osobistej determinacji, aby zmusić ich do przewyciężenia opozycji. Choć ostatnia dekada panowania Ludwika XV minęła we względnie spokojnym, była to jedynie cisza przed burzą. Zaledwie 15 lat po jego śmierci rewolucja francuska zniszczyła monarchię.

Loyola, Ignacy i Towarzystwo Jezusowe

(1491–1556) przywódca i organizacja religijna

Ignacy Loyola, założyciel Towarzystwa Jezusowego (jezuitów) i autor duchowego klasyka Ćwiczenia duchowne, zaliczany jest do najbardziej wpływowych ludzi swoich czasów. Takie twierdzenie wiele mówi o jego wpływie, gdyż Loyola żył w epoce wielu potężnych i wpływowych osobistości. Ignacy urodził się rok przed odkryciem Ameryki przez Kolumba w rodzinie szlacheckiej w Kraju Basków w północnej Hiszpanii. Najmłodszy z 13 dzieci, marzył o zdobyciu sławy i fortuny jako dzielny rycerz w służbie swego króla i aż do 30. roku życia wiódł zawadiackie życie żołnierza. Następnie, w maju 1511 r., stanął na czele małego garnizonu wojsk hiszpańskich w twierdzy w Pampelunie, kiedy została ona zaatakowana przez znacznie przeważającą armię francuską. Chociaż przywódcy miasta chcieli poddać się bez walki, gorliwy Loyola przekonał ich do obrony swoich murów i dzielnie zebrał swoje wojska w bitwie, dopóki francuska kula armatnia nie roztrzaskała mu prawej nogi. Pampeluna szybko przypadła Francuzom, a Ignacy został przetransportowany na noszach do rodzinnego zamku w Loyola, gdzie przeszedł straszliwe operacje mające na celu naprawę i wyprostowanie nogi. Prawie zginął pod nożem chirurga, a proces jego rekonwalescencji był długi i powolny. Podczas długiej rekonwalescencji zaszła w nim głęboka zmiana, która całkowicie zmieniła bieg jego życia. Leżąc dzień po dniu w łóżku, bardzo się nudził i poprosił o coś do czytania. Był zapalonym czytelnikiem opowieści o dzielnych rycerzach, którzy dokonali odważnych czynów w służbie swojej pani, i pragnął takich książek, które pomogą mu zabić czas. Ale w zamku jego rodziny znajdowała się tylko księga o życiu Jezusa Chrystusa i druga o życiu świętych. W desperacji, chcąc zająć czymś umysł, czytał te książki, leżąc w łóżku, a potem śnił na jawie o rycerskich wyczynach. Jednak im więcej czytał o Chrystusie i świętych, tym większe wrażenie robił na nim ich heroizm cnót i dobroci. Jego marzenia zaczęły się zmieniać: czasami wyobrażał sobie siebie jako walecznego rycerza króla Hiszpanii; innym razem marzył o zostaniu „rycerzem Chrystusa” i heroicznym naśladowaniu Jezusa Chrystusa, tak jak czynili to dawni wielcy święci. Po okresie poważnych rozważań doszedł do całkowitego przekonania, że musi porzucić swój dotychczasowy sposób życia i całkowicie poświęcić się sprawie Chrystusa.

Pustelnik, pielgrzym i student

Przez następne 13 lat Ignacy szukał różnych sposobów odpowiedzi na swoje nowe powołanie. Jego wczesne próby nie były zbyt udane. Najpierw przez wiele miesięcy żył jako biedny pustelnik, żebrząc o jedzenie i spędzając dni na modlitwie. Potem wsiadł na statek i udał się z pielgrzymką do Ziemi Świętej, mając nadzieję ofiarować się tam w służbie przez całe życie. Kiedy odmówiono mu pozwolenia na stały pobyt w Ziemi Świętej, wrócił do Hiszpanii i rozpoczął długi proces studiów, który zaprowadził go z Barcelony do hiszpańskiego miasta uniwersyteckiego Alcalá, a ostatecznie na Uniwersytet w Paryżu, gdzie studiował teologię i przyjął święcenia kapłańskie. Podczas swoich lat spędzonych na Uniwersytecie Paryskim, dzięki swemu cnotliwemu charakterowi, sile osobowości i innym potężnym

cechom przywódczym, zgromadził wokół siebie grupę niezwykle utalentowanych młodych mężczyzn z Hiszpanii, Francji i Portugalii, którzy byli także studiując do kapłaństwa. Poprowadził każdego z nich przez Rekolekcje duchowe, swoje 30-dniowe rekolekcje, które zmieniły życie i które do tego czasu rozwinęły. W miarę jak rosła ich liczba i przyjaźń, ta imponująca grupa mężczyzn zaczęła marzyć o zrobieniu czegoś razem w służbie Bogu.

Założenie jezuitów

W sierpniu 1534 r. Ignacy Loyola i kilka innych osób zebrało się w Paryżu, aby złożyć przyrzeczenie, że pozostaną na stałe samotni dla Boga (czystość) i będą żyć w ubóstwie, aby jak najpełniej oddać swoje życie służbie Bogu. Ich pierwszą ambicją było wspólne wypłynięcie do Ziemi Świętej i głoszenie Ewangelii Chrystusowej w Jerozolimie. Gdy okazało się to niemożliwe, udali się do Rzymu i oddali do dyspozycji papieża, gotowi służyć w dowolny sposób, jaki on poleci. Mała grupa nadal się rozrastała, przyciągając wielu innych młodych i utalentowanych mężczyzn, których zainspirowało życie Ignacego i jego towarzyszy oraz zakres ich wizji. Chociaż w Kościele rzymskokatolickim istniały już liczne zakony męskie, towarzystwo Ignacego było zupełnie nowe: odważna i dynamiczna grupa misyjna składająca się z niezwykle utalentowanych mężczyzn, gotowych udać się w dowolne miejsce na świecie i zrobić wszystko, co mogłoby przyczynić się do postępu w sprawie Chrystus. W 1540 roku papież Paweł III oficjalnie założył nowy zakon, zwany Towarzystwem Jezusowym. W następnym roku Ignacy został wybrany pierwszym przełożonym („generałem”) i pozostał na tym stanowisku aż do swojej śmierci 15 lat później, w 1556 roku. Przez te lata Ignacy przebywał w Rzymie, pisząc Konstytucje swojego zakonu i kierując jego rozległe społeczeństwo poprzez swoją obszerną korespondencję. Jako utalentowany przywódca ludzi i zdolny administrator, był również szanowany przez swoich ludzi za swoją osobistą świętość i głębokie życie modlitewne. Pod jego kierownictwem Towarzystwo Jezusowe stało się potężną siłą kontreformacji, wywierając ogromny wpływ poprzez swoją dominację na polu edukacji, poprzez swoje popularne przepowiadanie i dysputy teologiczne, a także poprzez swoją ogólnoswiatową działalność misyjną. Zakon szybko się rozwijał przez całe jego życie i do chwili jego śmierci liczył prawie 1000 ludzi.

Towarzystwo Jezusowe

Zakon jezuitów eksplodował na scenie europejskiej w ciągu kilkudziesięciu lat od ich oficjalnego założenia w 1540 r. Ich liczebność rosła szybko i w ciągu 25 lat po śmierci Ignacego na całym świecie pracowało 5000 jezuitów. Odegrali główną rolę w kształceniu młodzieży z wyższych klas społeczeństwa europejskiego i do 1580 r. założyli prawie 150 szkół wyższych. Z biegiem czasu cieszyły się one ogromnym zainteresowaniem dzięki twórczemu wykorzystaniu kaznodziejstwa, dramatu, muzyki, szerokiemu wykorzystaniu niedawno wynalezionej prasy drukarskiej i promocji sztuki i architektury barokowej. Na najwyższych szczeblach społeczeństwa jezuita zostali spowiednikami i doradcami wielu europejskich królów i królowych oraz czołowych mężów stanu. W ciągu następnych 200 lat setki nieustraszonych misjonarzy jezuitów poszło w ślady pierwszego jezuitckiego misjonarza zagranicznego, Franciszka Ksawerego. Podróżowali z Europy do wielu części Ameryki Północnej i Południowej, Afryki i Azji. Wielu z nich zginęło w trakcie samej podróży, gdyż niebezpieczeństwa i trudy podróży morskich były wówczas tak wielkie. Wielu innych umarłoby śmiercią męczeńską na ziemi swojej misji. Wiadomo było, że jezuita wyróżniają się w rozwijaniu twórczych metod misyjnych dla różnych środowisk kulturowych oraz w poszanowaniu kultur tubylczych, w obrębie których starali się dostosować głoszenie Ewangelii. Prace takich ludzi jak Valignano w Japonii, Matteo Ricci w Chinach, Di Nobili w Indiach i jezuitckie redukcje w Paragwaju są nadal badane dzisiaj przez misjonarzy, którzy starają się skutecznie dostosować Ewangelię do nowych kultur, z szacunkiem i wrażliwością. Jednak dla Towarzystwa Jezusowego nie wszystko układało się pomyślnie. Ich bezprecedensowy sukces w tak wielu ich przedsięwzięciach, ich ogromny wpływ na wszystkie poziomy społeczeństwa i poważne

wątpliwości, jakie budziły co do niektórych ich metod, wszystko to przyczyniło się do tego, że jezuiti stali się burzliwym centrum kontrowersji. Chociaż przez lata zdobyli wielu wpływowych przyjaciół, zgromadzili także długą listę potężnych i oddanych wrogów, którzy uważali ich za niebezpieczną siłę, którą należy wyeliminować. Niektórzy z ich nieprzejednanych wrogów wywodzili się z samego Kościoła katolickiego, inni spośród protestantów w Europie, a jeszcze więcej spośród europejskich intelektualistów i władców oświecenia. W połowie XVIII wieku zaciekle sprzeciw wobec działalności i wpływów jezuitów przekształcił się w silny nacisk z różnych stron na rzecz całkowitego zniesienia zakonu. Towarzystwo zostało najpierw wypędzone z Portugalii, potem z Francji i Hiszpanii, aż wreszcie w 1773 roku nakłoniono papieża do zniesienia całego zakonu. Rzym zniósł tę represję dopiero 40 lat później, w 1814 r. Odrodzone Towarzystwo Jezusowe rozkwitło w wielu częściach świata w XIX i XX wieku, w tym w Stanach Zjednoczonych, i stało się szczególnie znane ze swojego doskonałego szkół i uniwersytetów. Obecnie Towarzystwo Jezusowe jest największym katolickim zakonem na świecie, liczącym ponad 20 000 członków usługujących w 112 krajach na sześciu kontynentach świata.

Luba-Lunda

Państwa Luba-Lunda, położone na terenach dzisiejszej południowo-wschodniej części Demokratycznej Republiki Konga w Afryce Środkowej, były siecią królestw istniejącą od XV do XIX wieku n.e. Kultura Luba pojawiła się tysiąc lat wcześniej i wkrótce zaczęła zajmować się wytopem żelaza i tam. Lokalne warunki - podmokłe tereny wymagające drenażu i zapewniające nadwyżkę ryb - zachęcały duże, stabilne społeczności i wspólną pracę ponad indywidualną samowystarczalność. Z czasem stosunki handlowe i małżeństwa mieszane pomiędzy mniejszymi społecznościami doprowadziły do zjednoczenia państwa Luba pod koniec XV wieku n.e., kiedy to Lubaowie byli powszechnie szanowani za wyrafinowanie swojej sztuki i jakość wyrobów kowalskich, zwłaszcza toporów i włóczni. Królowie Luba rządili na mocy prawa pochodzenia od Kalala Ilunga, mitycznego bohatera kulturowego, który wynalazł znaczną część kultury Luba. Król Luba stał na czele licznej hierarchii urzędników państwowych i lokalnych, którzy płacili mu daninę, którą redystrybuował jako nagrodę za lojalność. W tej hierarchii wybitni byli Bambudye, „ludzie pamięci” (choć nie brakowało kobiet), którzy utrzymywali ustne historie o królach Luby i ich czynach. Podobnie jak egipscy faraonowie i władcy większości starożytnego i antycznego świata, królowie Luba byli czczeni jako bóstwa po śmierci, a te ustne przekazy są porównywalne z chrześcijańskimi „życiami świętych” i innymi biografiami religijnymi. System boskiego królestwa Luba rozprzestrzenił się na inne pobliskie kultury, w szczególności Lunda, silną siłą militarną w regionie, która zwiększyła swoją władzę, mieszając swoją rodzinę królewską z rodziną Luba i kolonizując duże części Afryki Środkowej, zanim kolonizacja europejska zatrzymała ich ekspansję. Samo królestwo Luba rozszerzyło swoją władzę i zasoby, obejmując nie tylko kopalnie miedzi społeczności, które kiedyś były jedynie partnerami handlowymi, ale także towary z Nowego Świata pochodzące od portugalskich kolonistów (między innymi w zamian za kość słoniową i niewolników), co doprowadziło do wielowiekowego okresu wzrostu. Lunda nadal rządili samodzielnie, chociaż byli blisko powiązani z Lubą; wkrótce kontrolowali znaczną część handlu miedzią. Pod koniec XIX wieku stany Luba i Lunda podupadały. Dobrobyt i małżeństwa mieszane sprzyjały konfliktom wewnętrznym w okresach, gdy sukcesja królewska nie była jednoznaczna; sąsiednie plemiona zdobyły broń palną, co było znaczącą przewagą militarną, do której nie mogła uzyskać ani Luba, ani przełożony militarny Lunda nie miał innego wyjścia, jak tylko zdobyć własną broń, co zrobili, wkładając więcej wysiłków w handel niewolnikami. Jednak sam handel niewolnikami malał, co okazało się nie tylko zaburzające gospodarkę i równowagę polityczną, ale także ostatecznie nieskuteczne. Belgijscy koloniści przejęli kontrolę nad regionem, który król Leopold II nazwał Wolnym Państwem Kongo. Luba buntowali się kilkakrotnie, ale bezowocnie, a wielu z nich zostało wysłanych do pracy przymusowej w kopalniach miedzi. Luba i Lunda (oraz inne plemiona ich klientów) przetrwały do dziś jako grupy etniczne, ale ich kultura została wchłonięta przez kulturę Demokratycznej Republiki Konga.

Luter, Marcin

(1483–1546) reformator i przywódca religijny

Marcin Luter zapoczątkował reformację protestancką w 1517 r., kiedy przybił swoje 95 tez na drzwiach kościoła zamkowego w Wittenberdze w Niemczech. Luter był w swoich czasach postacią kontrowersyjną, miał wielkich przyjaciół i wrogów w okresie zamieszania w Kościele rzymskokatolickim. Urodzony w 1483 roku Luter był synem dość zamożnego górnika miedzi. Inteligentny chłopiec, został wysłany do szkoły przez ojca, który miał nadzieję, że zostanie prawnikiem. Tak nie miało być. Pod koniec studiów uniwersyteckich w Erfurcie w 1505 roku Luter został przyłapany w straszliwą burzę, podczas której modlił się do św. Anny o wybawienie, ślubując, że zostanie mnichem. Niedługo potem dotrzymał słowa i wstąpił do klasztoru augustianów w Erfurcie. Życie monastyczne w tym czasie było bardzo zróżnicowane, w zależności od klasztoru. Mnisi augustianów byli dość rygorystyczni, przestrzegając postu i rygorystycznego harmonogramu modlitwy, nauki i pracy. Luter przyjął święcenia kapłańskie w 1507 r., a studia doktoranckie ukończył w 1512 r. Następnie został skierowany przez swojego przełożonego na techniczne studia biblijne na Uniwersytecie w Wittenberdze w Niemczech. Przygotowując swoje wykłady na temat Biblii (zwłaszcza Listów do Rzymian i Galatów), był coraz bardziej niezadowolony z dotychczasowej praktyki Kościoła w porównaniu z tym, co widział w Biblii. Jego wykłady cieszyły się dużym zainteresowaniem wśród studentów, a on skupiał wokół siebie krąg innych profesorów do dyskusji. W 1517 roku postanowił zająć się kwestią sprzedaży odpustów (dokumentu zwalniającego osobę od kary za swoje grzechy), pisząc dokument zawierający 95 twierdzeń (lub tez) sprzeciwiających się praktyce sprzedaży odpustów. Wielu wiedziało, że niemiecki książę Albert uzgodnił z papieżem Leonem X, że połowa dochodów ze sprzedaży odpustów zostanie przekazana papieżowi, który potrzebował pieniędzy na dokończenie budowy Bazyliki św. Piotra, a resztę przekazał bankierom, którzy ufundowali Zakup biskupstw przez księcia Alberta. Jednak dla Lutera był to bezwstydnym sposobem sprzedaży odpustów. Wolność od kar za najcięższe grzechy obiecał dominikanin Tetzl, sprzedając odpusty na okolicznych terenach. Luter nie wyobrażał sobie wówczas burzy kontrowersji, jaką wywoła jego kilka stron. Dzięki niedawno wynalezionej ruchomej prasie drukarskiej w ciągu kilku krótkich miesięcy wydrukowano i rozesłano po całej Europie Zachodniej 95 tez Lutera. Reakcją Kościoła katolickiego było przede wszystkim zaniechanie i zobaczenie, czy kontrowersje ucichną. Kiedy tak się nie stało, do Lutera zwrócili się wysocy rangą urzędnicy kościelni, którzy poprosili go o wycofanie swoich wypowiedzi. Wreszcie w 1521 r. Luter został wezwany przed cesarza na sejm w Wormacji. Tam, mając przed sobą książki i broszury, poproszono go o wyrzeczenie się swoich pism. Jego odpowiedź, przez niektórych uznawana za apokryficzną, brzmiała: „Chyba że uda mi się mnie pouczyć i przekonać na podstawie dowodów z Pisma Świętego lub na podstawie otwartych, jasnych i wyraźnych podstaw i rozumowań. . . wtedy nie mogę i nie będę się wycofywać, bo działanie wbrew sumieniu nie jest ani bezpieczne, ani mądre. Stoję tutaj. Nie mogę zrobić nic innego. Boże pomóż mi! Amen.” Luter wiedział, że jego wypowiedzi prawdopodobnie tak się stanie spowodować jego wydalenie (ekskomunikę) z Kościoła rzymskokatolickiego i że będzie musiał uciekać, by ratować życie. Na szczęście dla Lutera życzliwy niemiecki książę Fryderyk Mądry „porwał” go i ukrywał na zamku Wartburg do czasu, aż ucichła burza. Dzięki wsparciu Fryderyka i innych książąt niemieckich ruch „luterański” w ciągu następnych 10 lat urósł w siłę. Ekskomunikowany z Kościoła rzymskokatolickiego Luter i jego zwolennicy przejęli kościoły na terenach Niemiec, które miały życzliwych sobie książąt. Luter nadal wykładał i pisał na Uniwersytecie w Wittenberdze. W 1525 roku ożenił się z byłą zakonnice Katarzyną von Bora i miał sześcioro dzieci. Luter zmarł w roku 1546. Luter napisał bardzo wiele książek i krótszych artykułów. (Istnieje ponad 100 tomów jego dzieł). Należą do nich Mały Katechizm Lutera, Duży Katechizm Lutera, Niewola woli i O wolności chrześcijanina. Przetłumaczył także Biblię na język niemiecki — wcześniej był dostępny tylko w języku łacińskim. Luter był człowiekiem bezczelnym i miał skłonność do wygłaszania oburzających wypowiedzi, zwłaszcza przy

stole (np.: „Kiedy umrę, chcę być duchem i dręczyć biskupów, księży i bezbożnych mnichów, żeby mieli więcej kłopotów z martwym Lutrem niż mogli mieć wcześniej z tysiącem żywych”). W ostatnich latach pojawiły się pewne kontrowersje w związku z wypowiedziami Lutra skierowanymi przeciwko Żydom w późniejszych latach. Nie było to niczym niezwykłym jak na swoje czasy, ale dzisiejsi luteranie postrzegają je jako bardzo niefortunne. Wiele osób próbuje uprościć reformację, jakby Marcin Luter pojawił się nie wiadomo skąd z ostrym wezwaniem do reform. Tak nie było. Przez ostatnie 100 lat było wiele wezwań do reform i wiele prób ich przeprowadzenia. Luter pozostawał także pod silnym wpływem humanistów, zwłaszcza Erazma z Rotterdamu, którzy opowiadali się za reformą intelektualną, powracając do oryginalnych źródeł greckich i hebrajskich, zarówno w zakresie myśli filozoficznej, jak i chrześcijańskiej. „Luter wyklął jajo, które złożył Erazm” – to popularne sformułowanie opisujące intelektualny rozwój Lutra. Luter był nieco niechętnym, ale z pewnością odważnym przywódcą i myślicielem w czasach wielkich zmian w Kościele i społeczeństwie.

La Pérouse, Jean-François de Galaup, hrabia de

(1741–1788) Francuski odkrywca i dowódca marynarki wojennej

Historia La Pérouse to jedna z największych tajemnic morza. Jean de Galaup, hrabia de La Pérouse, urodził się 23 sierpnia 1741 roku niedaleko Albi we Francji. Zaciągnął się do francuskiej marynarki wojennej i brał udział w działaniach przeciwko Brytyjczykom podczas wojny siedmioletniej. La Pérouse zapisał się na drugą wyprawę eksploracyjną Louisa Antoine'a de Bougainville'a, który swoją pierwszą eksplorację odbył w 1763 roku. Bougainville brał także udział w wojnie siedmioletniej. Kiedy jego podróż rozpoczęła się w 1763 roku, Bougainville pływał dwoma statkami w celach eksploracyjnych i odkryć, a nie w ramach wyprawy morskiej. Celem podróży Bougainville'a było ustalenie istnienia Malwin, Falklandów i wybrzeży Argentyny. Jego misja zakończyła się sukcesem. Bougainville powrócił do Francji w 1764 r. Sukces jego podróży zachęcił króla Ludwika XV do zorganizowania kolejnej misji polegającej na opłynięciu świata. Kiedy wyprawa opuściła port w Brześciu 6 grudnia 1766 roku, La Pérouse popłynął z Bougainville. I znowu Bougainville zadbał o to, by zabrać ze sobą zarówno naukowców, jak i pisarzy, aby wyprawa została dokładnie spisana w kronice, a wszelkie nowe gatunki flory i fauny zostały naukowo zarejestrowane. 16 marca 1769 roku Bougainville powrócił do Francji, ciesząc się uznaniem społeczności naukowej i króla, który przyjął go osobiście w pałacu w Wersalu. Po rejsie z Bougainville La Pérouse kontynuował karierę we francuskiej marynarce wojennej. Podczas rewolucji amerykańskiej – którą wielu Francuzów postrzegało jako szansę zemsty za przegraną Francji na rzecz Wielkiej Brytanii w wojnie siedmioletniej – La Pérouse podjął śmiały atak na brytyjskie forty w Zatoce Hudsona na północy Kanady w sierpniu 1782 roku. La Pérouse zdobył dwa forty: Fort York i Fort Prince of Wales. W 1785 r., po zawarciu pokoju na mocy traktatu paryskiego z 1783 r., król Ludwik XVI wybrał La Pérouse, aby pójść w ślady Bougainville'a i poprowadzić podróż badawczą. Żeglując przez północny i południowy Atlantyk, La Pérouse bezpiecznie przepłynął burzliwy Przylądek Horn i wypłynął na spokojniejsze wody Pacyfiku. Zatrzymał się w Chile, które było sojusznikiem Francji w ramach paktu rodzinnego Bourbonów. Zarówno Hiszpania, jak i Francja były rządzone przez różne gałęzie rodziny Bourbonów. Choć misja miała w dużej mierze charakter odkrywczy, kontakt hiszpański pokazał swoją militarną stronę. Następnie La Pérouse popłynął na północ, odwiedzając Hawaje i Wyspę Wielkanocną. Najprawdopodobniej wiedział, że kapitan James Cook, płynący na HMS „Resolwent”, zginął na Wyspach Sandwich w lutym 1779 roku w potyczce z tubylcami, należy więc przypuszczać, że La Pérouse traktował ich z dużą ostrożnością i jako zawodowa marynarka wojenna oficerem, był gotowy na każdy ich nagły atak. Kiedy pod koniec czerwca La Pérouse dotarł na Alaskę, ekspedycję spotkała tragedia, ponieważ silne prądy porwały trzy łodzie, w wyniku czego zginęło 21 ludzi. Po podróży do Monterey odbył niesamowitą przeprawę do portugalskiej kolonii Makao, u wybrzeży Chin. Francja miała już interesy w tym regionie, począwszy od handlu Compagnie des Indes, które stoczyło bitwę o dominację

w Indiach, ale przegrało z Brytyjczykami w wojnie siedmioletniej. W 1787 La Pérouse kontynuował eksplorację wybrzeża Pacyfiku, zatrzymując się na wyspie Cheju w Korei. La Pérouse udał się na wyspę Sachalin, gdzie był pod wrażeniem mieszkańców. Chciał pływać swoimi statkami między Sachalinem a kontynentem azjatyckim, ale zamiast tego uznał, że bardziej realne będzie przepłynięcie przez zbiornik wodny pomiędzy Sachalinem a najbardziej na północ wysuniętą japońską wyspą Hokkaido. Do Pietropawłowska dotarł we wrześniu 1787 roku i rozpoczął się najważniejszy etap swojej podróży. Otrzymał tajemniczą misję mającą na celu zbadanie kolonii Botany Bay na terenie dzisiejszej Australii. Choć Zatoka Botany stała się bardziej znana jako kolonia karna, była także doskonałym portem, z którego Brytyjczycy mogli rozpocząć eksplorację i zdobywanie wysp południowego Pacyfiku, czego pragnęli Francuzi. Jego kolejnym miejscem docelowym na ląd było Samoa, znane wówczas jako Wyspy Nawigatorów. Niestety, jego przyjaciel de Langle został zabity przez Samończyków. W Botany Bay La Pérouse powitali Brytyjczycy, którzy niestety nie mieli zapasów. Kontynuował swoją podróż po przestaniu do domu swoich dzienników i korespondencji brytyjskim statkiem. Udał się do Nowej Kaledonii, na Wyspy Salomona i do innych obszarów wzdłuż zachodniego i południowego wybrzeża Australii, ale nigdy więcej go nie widziano. Wystano ekspedycję, aby go odnaleźć, ale wróciła do Francji bez odpowiedzi. Historycy zauważają, że dla rządu francuskiego, który wykorzystał zasoby podczas rewolucji francuskiej do odnalezienia La Pérouse'a, był to niewątpliwie ważny człowiek. W 1826 roku angielski kapitan Peter Dillon kupił w Santa Cruz kilka mieczy, które według niego mogły należeć do La Pérouse. Miejscowi powiedzieli mu o wraku dwóch pobliskich statków i Dillonie zbadał, znalazł to, co zostało ze statków. Zwrócił pewne możliwe do zidentyfikowania pozostałości statków, a ostatni żyjący członek pierwotnej ekspedycji był w stanie zidentyfikować je jako pochodzące z jednego ze statków La Pérouse'a. Historia została zrekonstruowana i historycy uważają obecnie, że oba statki rozbiły się na rafach koralowych, a część ludzi na pokładzie została zabita przez tubylców. Pozostali zbudowali małą łódkę, próbując znaleźć bezpieczeństwo, ale ich łódź rozbiła się prawdopodobnie w pobliżu Wysp Salomona. Inna teoria głosi, że w oba statki uderzył cyklon tropikalny, ale w ocalałych rzeczywiście tak się stało, udało się doплыć na Wyspy Salomona. Chociaż znaleziska archeologiczne są sugestywne, nie stanowią definitywnego dowodu na to, że statki należały do La Pérouse. Zatem, podobnie jak po Amelia Earhart, ostateczny los La Pérouse najprawdopodobniej pozostanie jedną z trwałych tajemnic południowego Pacyfiku.

Liga Trzech Cesarzy

Po tym, jak niemiecki kanclerz Otto von Bismarck zjednoczył Niemcy w następstwie wojny francusko-pruskiej toczącej się w latach 1870–1871, pragnął pokoju, w którym nowe zjednoczone Niemcy mogłyby dojrzewać i prosperować. Kiedy Francja została skutecznie zneutralizowana przez wojnę i późniejsze powstanie Komuny Paryskiej w 1871 r., Bismarck postanowił zawrzeć pokój z dwoma tradycyjnymi rywalami Niemiec w Europie Środkowej, Austro-Węgrami i Rosją. Dopiero w 1866 roku Prusy Bismarcka pokonały Austro-Węgry w walce o przywództwo nad narodami niemieckimi i Bismarck obawiał się, że działania wojenne nie zostaną wznowione. Rozwiązaniem tego problemu Bismarcka była Liga Trzech Cesarzy, czyli Dreikaiserbund. Cesarzami byli Wilhelm I z Niemiec, Franciszek Józef z Austrii i car Rosji Aleksander II. Wszystkie trzy imperia pragnęły stabilności ze względów dyplomatycznych i wewnętrznych. Grupy anarchistyczne i komunistyczne, zainspirowane Komuną Paryską, stawały się problemem bezpieczeństwa wewnętrznego dla wszystkich trzech imperiów, które musiały skupić swoją energię na własnym terenie. Pomimo tych wysiłków car Aleksander II został w dalszym ciągu zabity przez anarchistów w Rosji w 1881 roku. W planach Bismarcka pomogli ministrowie spraw zagranicznych Austrii Julius Andrassy i książę Aleksander Górczakow z Rosji. Bismarck zdał sobie sprawę, że we Francji wrzało w obliczu wojny francusko-pruskiej. Zatem dla Bismarcka najważniejszym powodem zwrócenia się do Ligi Trzech Cesarzy był fakt, że gdyby Niemcy zaangażowały się w kolejną wojnę z Francją, nie musiałyby się obawiać, że Rosja lub Austria przystąpią do sojuszu z Francją

przeciwko Niemcom. Ponadto wszystkie trzy imperia były zaniepokojone postępującym rozpadem Imperium Osmańskiego. Ponieważ zarówno Austria, jak i Rosja miały ambicje na Bałkanach, obie obawiały się, że chęć zarobienia na tureckim nieszczęściu nie doprowadzi do starcia między nimi. Liga Trzech Cesarzy, ratyfikowana przez trzy strony w 1873 r., była w zasadzie tajnym porozumieniem i żadnemu z trzech sygnatariuszy w żaden sposób nie zależało na tym, aby dowiedziały się o tym inne wielkie mocarstwa w Europie. W 1875 roku nowa liga przeszła pierwszy poważny test, kiedy chrześcijanie na Bałkanach zbuntowali się przeciwko swoim tureckim władcom. Kiedy w Bośni i Hercegowinie rozpoczął się bunt, sułtan Abdul Hamid II zareagował z okrucieństwem, w wyniku czego zginęły tysiące chrześcijan. Okrucieństwa spowodowały, że bunt rozprzestrzenił się na całych Bałkanach. Oprócz projektów na Bałkanach, Rosja także przyjęła filozofię panslawizmu, która głosiła, że wszyscy Słowianie byli mistycznie zjednoczeni jako braterstwo. Co więcej, wszyscy wyznawali tę samą wiarę chrześcijańsko-prawosławną. Dlatego też Rosja uznała za swój obowiązek interwencję w celu ratowania Słowian na Bałkanach i w kwietniu 1877 roku car Aleksander II wypowiedział wojnę Imperium Osmańskiemu. Chociaż brytyjski premier William Gladstone potępił tureckie okrucieństwa, był doskonale świadomy zmiany w europejskiej równowadze sił, gdyby Rosjanie wygrali wojnę. Gladstone zaoferowała Turkom wsparcie morskie, a także brytyjską eskadrę zakotwiczoną w pobliżu Konstantynopola w lutym 1878 r. Przez pewien czas wojna między Anglią a Rosją wydawała się nieunikniona. Chcąc zakończyć wojnę przed interwencją brytyjską, Rosjanie wymusili na Turkach zwycięski pokój w San Stefano 3 marca 1878 r. Minister spraw zagranicznych Austro-Węgier, hrabia Andrassy, uważał, że porozumienie jest niekorzystne dla przyszłych austriackich planów na Bałkanach i potencjalnie pojawił się kryzys rosyjsko-austriacki. Bismarck widział, jak jego Liga Trzech Cesarzy szybko przeradza się w możliwą wojnę rosyjsko-austriacką i pośpiesznie wezwał wszystkie strony na spotkanie w Berlinie. Kongresowi Berlińskiemu, który zbierał się od czerwca do lipca 1878 r., udało się uniknąć wojny europejskiej, ale głęboko zgorzkniał Rosję, ponieważ była zmuszona wyprzeć Turków dużej części zdobytego terytorium pod San Stefano. W rezultacie Rosja wycofała się z Ligi Trzech Cesarzy. Zaniepokojony możliwymi działaniami wojennymi z Rosją, Bismarck podpisał w 1879 r. sojusz z Austrią, który stał się znany jako Podwójny Sojusz. Obydwa kraje zdały sobie sprawę z konieczności ponownego zwabienia Rosji do sojuszu. Miało to miejsce w 1881 r., podczas powstania czegoś, co można nazwać Drugą Ligą Trzech Cesarzy. Warunki traktatu były szczegółowe i uwzględniały zmieniającą się sytuację w Europie od pierwszej ligi w 1873 r. Chociaż trzy imperia zamierzały wówczas, aby traktat miał charakter trwały, ciągłe zmiany sytuacji europejskiej nieustannie zmieniały ich Sojusz. W 1890 roku Bismarck zastąpił na stanowisku kanclerza Niemiec nowy cesarz niemiecki Wilhelm II. Od tego momentu zaczęło się straszliwe staczanie się w stronę I wojny światowej. Jednak patrząc z perspektywy czasu, wysiłki Bismarcka, Andrassy'ego i Gorczakowa w utworzeniu pierwszej ligi Trzech Cesarzy w 1873 r. i odrodzeniu tej ligi w 1881 r. rzeczywiście zapewniły prawie 20 lat pokoju, w którym bez wojen zagranicznych i wewnętrznych powstań, kraje te weszły w okres, który odtąd będzie określany mianem „wieku postępu”. Osiągnięcie tego było nie lada wyczynem dla każdego dyplomaty.

Leon XIII

(1810–1903) papież rzymskokatolicki

Papież Leon XIII urodził się jako Gioacchino Vincenzo Raffaele Luigi 2 marca 1810 roku w Carpineto i zmarł 20 lipca 1903 roku w Rzymie. Młody Raffaele w wieku ośmiu lat został wysłany na naukę do szkoły jezuickiej w Viterbo, gdzie w 1832 r. uzyskał doktorat z teologii, a święcenia kapłańskie przyjął 31 grudnia 1837 r. W styczniu 1843 r. został mianowany nuncjuszem papieskim (dyplomatą) w Brukseli. Belgii i 19 lutego 1843 r. wyniesiony na arcybiskupa Damiaty w Belgii. Współpracował z belgijską rodziną królewską przy zakładaniu szkół katolickich w Belgii, co było kontrowersyjnym posunięciem dla obu stron. Później Raffaele został biskupem Perugii. Został mianowany kardynałem przez papieża Piusa

IX, mianowany kamerlingiem (głową domu papieskiego) w sierpniu 1877 r., a następnie wybrany na papieża w 1878 r. Jako papież działał w kręgach dyplomatycznych, nawiązując stosunki z Francją, Niemcami, Rosją, Stany Zjednoczone i narody Ameryki Południowej. Papież Leon XIII nadwyrężył stosunki między Stolicą Apostolską a Wielką Brytanią, przywracając szkocką hierarchię kościelną, uznając wszystkie święcenia anglikańskie za nieważne i podnosząc na kardynała Johna Henry'ego Newmana, konwertytę z anglikanizmu. Wewnątrz Kościoła rozwiązał schizmę z Kościołem ormiańskim i wzmocnił Kościół ruski. Założył uczelnie krajowe w Watykanie, rozszerzył zbiory i usługi biblioteki watykańskiej i tajnych archiwów oraz zbudował Obserwatorium Watykańskie. Pisał encykliki przeciwko amerykańizmowi, masonerii i socjalizmowi oraz na rzecz nabożeństwa różańcowego i Najświętszego Serca Pana Jezusa. Jego przełomowa encyklika Rerum novarum przedstawiła katolickie zasady dotyczące relacji gospodarczych między pracą a kapitałem.

Leopold II

(1835–1909) król Belgii

W 1865 r. Leopold zdecydował, że Belgia powinna być piękna, bogata, bezpieczna i potężniejsza. W związku z tym przekształcił Brukselę i Ostendę, zbudował pomniki i roboty publiczne, wspierał belgijskie przedsiębiorstwa za granicą, zdobywał fortyfikacje, a na łożu śmierci podpisał reformę armii. Dodatkowo, ponieważ pomysł ekspansji europejskiej był niemożliwy, Leopold stwierdził, że Belgia powinna szukać ekspansji kolonialnej gdzie indziej. Leopold utworzył rzekomo stowarzyszenia humanitarne i wysłał H. M. Stanleya, aby założył stacje na rzece Kongo. Wysiłki te pomogły Belgii zdobyć wpływ w Kongo. Ponadto, ponieważ żadne wielkie mocarstwo nie chciało, aby inne mocarstwo zdobyło rozległy dorzecze Konga, Leopold wykorzystał oczywistą słabość Belgii, aby po kongresie berlińskim w latach 1884–1885 stać się jedynym właścicielem swojego Wolnego Państwa Kongo. Leopold jako król-władca powiększył go, zdobywając prowincję Orientale (Haut-Zaïre), efektywną kontrolę nad bogatą w minerały Katangą (Shaba) i regionami wschodnimi, eliminując handlarzy niewolników z Afryki Wschodniej. Jednak Wielka Brytania zablokowała wyprawę Leopolda w stronę Nilu, uniemożliwiając dalszą ekspansję. Leopold nigdy nie odwiedził Kongo i nie wyobrażał sobie Afrykanów jako prawdziwych. Przez dekadę chronicznie brakowało mu środków na administrowanie państwem i jego armią. Wytrwały, sprytny i pozbawiony skrupułów, wyłudził bardzo dużo od Belgii. Zbudował linię kolejową wokół katarakt, aby umożliwić żeglugę rzeki Kongo do morza, ale poza tym uniknął rozwoju. W 1891 r. wszystkie „puste tereny” (w tym ugory i tereny łowieckie) ogłosił własnością państwową. W 1892 r. utworzył ziemie państwowe obejmujące około połowy Konga. Tam, poza dwoma koncesjami, zyski szły wyłącznie na wydatki państwa. Wraz ze wzrostem światowego zapotrzebowania na kauczuk Kongo stało się dochodowe, a troska Leopolda o Belgię przejęła chciwość. W 1896 r. utworzył w Kongo duże ziemie koronne, z których zyski trafiały bezpośrednio do niego, a nie do państwa. Żądania większej ilości gumy doprowadziły do nadużyć, w tym okaleczeń i morderstw rdzennej ludności. Krytyka nasiliła się w krajach anglojęzycznych. Ostatecznie krzyk stał się tak intensywny, a nadużycia tak dobrze udokumentowane, że w 1908 r. Belgia, aby położyć kres nadużyciom, niechętnie odebrała Leopoldowi Kongo.

Li Hongzhang (Li Hung-chang)

(1823–1901) Chiński mąż stanu i dyplomata

Li Hongzhang pochodził z prowincji Anhui, najwyższy stopień naukowy uzyskał w 1847 r. i dołączył do rządu. Kiedy w 1853 roku armia rebeliantów z Taiping dotarła do Anhui, Li i jego ojciec wrócili do domu i zorganizowali milicję, dobrze służącą różnym lokalnym urzędnikom. W 1858 roku dołączył do swojego patrona i nauczyciela Zeng Guofana (Tseng Kuo-fan), cywila rządu Qing (Ch'ing), który odniósł największe sukcesy, w walce z Rebelią Taiping. W 1860 roku Zeng wysłał Li do swojej rodzinnej

provincji, aby zorganizował dużą milicję zwaną Armią Huai (Huai to inna nazwa Anhui). W 1862 roku armia ta została skierowana do Szanghaju, gdzie Li znalazł doraźne siły wyszkolone i dowodzone przez ludzi z Zachodu, broniące miasta przed rebeliantami. Jednostka ta, znana jako Armia Zawsze Zwycięska, była później dowodzona przez Anglika imieniem Charles Gordon, zwanego Chińczykiem Gordonem ze względu na jego zaangażowanie w Chinach. W latach 1862–1864 armia Huai Li, wzmocniona przez Armię Zawsze Zwycięską, oczyściła prowincję Jiangsu (Kiangsu) z rebeliantów. W koordynacji z armią Hunan lub Xiang (Hsiang) jego mentora Zenga, armia Zhejiang (Chekiang) Zho Zongtanga (Tso Tsung-t'ang) i inne jednostki wykończyły rebelię Taiping, która od lat pustoszyła południowe i środkowe Chiny ponad dekadę. Następnie Zeng został wyznaczony do rozprawienia się z buntem Nian (Nien), który wciąż szalał w dolinie rzeki Huai, ale wiek i inne czynniki sprawiły, że był nieskuteczny, a to Li, jako komisarz cesarski, wykończył je w 1868 roku. Li pełnił funkcję gubernatora lub generalnego gubernatora wielu prowincji w latach 1860–1890, kiedy wraz z podobnie myślącymi kolegami opracował politykę, która odbudowała i ożywiła zrujnowaną gospodarkę, wspierała zachodnią naukę i przyjęła nowe techniki wzmacniania Chin. Te dziesięciolecia stały się znane jako era Restauracji Tongzhi (od imienia cesarza), a podjęte środki nazwano Ruchem Samowzmacniania. Chociaż dały one dynastii Qing nowe życie, ostatecznie okazały się niewystarczające, ponieważ były fragmentaryczne ze względu na brak kierownictwa rządu centralnego pod rządami złej i skorumpowanej cesarzowej wdowy Cixi (Tz'u-hsi). Li pełnił także jednocześnie wiele innych stanowisk, zwłaszcza jako dyplomata współpracujący z krajami zachodnimi. Był wielokrotnie wzywany do rozstrzygnięcia sporów dotyczących misjonarzy chrześcijańskich i ich działalności oraz w kwestiach handlu międzynarodowego. Obowiązki te uświadomiły mu doskonale słabość i bezbronność Chin, a co za tym idzie, potrzebę modernizacji Chin. Zdawał sobie także sprawę z konieczności pójsia na ustępstwa w stosunkach z mocarstwami europejskimi i Japonią. Taka polityka sprawiła, że stał się niepopularny wśród konserwatystów, którzy nieświadomi spraw międzynarodowych opowiadali się za twardym i nie zrównoważonym stanowiskiem. Ignorancja i niezdecydowana polityka Cixi wciągnęła Chiny w powtarzające się katastrofy, a mianowicie wojnę chińsko-francuską, wojnę chińsko-japońską i powstanie bokserów. Za każdym razem Li miał niepewne zadanie zapanowania nad szkodami i uratowania tego, co mógł. Półwieczna służby publicznej Li Hongzhanga uczyniło go ostatnim ocalałym wśród przywódców późnego Qing w Chinach.

Lincoln, Abraham

(1809–1865) amerykański prezydent

Abraham Lincoln urodził się 12 lutego 1809 roku w chatce z bali nad Nolin Creek w hrabstwie Hardin (obecnie Larue) w stanie Kentucky. Jego ojciec był stolarzem i rolnikiem, który był właścicielem trzech gospodarstw w Kentucky. Jego rodzina przeniosła się do Indiany w grudniu 1816 roku, po części dlatego, że jego rodzice nie akceptowali niewolnictwa, które było legalne w Kentucky, ale nie w Indianie. Jego rodzina przeniosła się ponownie w 1830 roku, tym razem do Illinois. W 1831 roku Lincoln opuścił dom i przeniósł się do New Salem w stanie Illinois. W 1832 roku bezskutecznie kandydował do Zgromadzenia Ogólnego stanu Illinois. Wraz z wybuchem wojny Black Hawk zgłosił się na ochotnika do służby wojskowej i został wybrany kapitanem swojej kompanii strzeleckiej, ale nie brał udziału w walkach. Lincoln ponownie ubiegał się o urząd w 1834 roku i został wybrany, służąc przez cztery kadencje w Zgromadzeniu Ogólnym jako członek Partii Wigów. W tym czasie Lincoln studiował także prawo i w 1836 roku uzyskał pozwolenie na wykonywanie zawodu. W 1837 roku przeniósł się do Springfield w stanie Illinois i rozpoczął praktykę prawniczą pod kierunkiem Johna Todda Stuarta. Ożenił się z Mary Todd z Kentucky w 1842 roku i mieli czterech synów, z których tylko jeden dożył dorosłości. Lincoln został wybrany do Kongresu Stanów Zjednoczonych i służył od 1847 do 1849. Będąc w Kongresie, sprzeciwiał się wojnie meksykańsko-amerykańskiej, ponieważ uważał, że prezydent James

Polk naruszył konstytucję. Popierał także Wilmot Proviso, które zakazywałoby niewolnictwa na terytoriach zdobytych w wyniku wojny. Po zakończeniu kadencji powrócił do swojej praktyki prawniczej w Springfield. Lincoln sprzeciwił się ustawie Kansas-Nebraska, która dopuszczała możliwość rozprzestrzenienia się niewolnictwa na nowe terytoria w Unii. Akt był sponsorowany przez senatora Demokratów Stephena Douglasa. Lincoln dołączył do Partii Republikańskiej w 1856 r., a w 1858 r. kandydował do Senatu przeciwko Douglasowi. Obaj przeprowadzili serię debat obejmujących szereg kwestii, w tym niewolnictwo. Debaty zyskały rozgłos w całym kraju, ale Lincoln przegrał wybory z Douglasem. Narażenie Lincoln uczyniło go czołowym kandydatem Republikanów na prezydenta w 1860 r. Głównym kandydatem Republikanów był William H. Seward, ale Seward był nie do przyjęcia w kilku kluczowych stanach. Lincoln był drugim najpopularniejszym kandydatem i bardziej akceptowalnym niż Seward, co ostatecznie zapewniło Lincolnowi nominację. Po rozłamie w Partii Demokratycznej Lincoln wygrał wybory i objął urząd w marcu 1861 r. Lincoln chciał utrzymać Unię razem i w swoim przemówieniu inauguracyjnym mówił o pojednaniu, ale było już za późno. Siedem stanów odłączyło się już od Unii, a kiedy Lincoln rozkazał statkowi dostarczyć zaopatrzenie dla garnizonu federalnego w Fort Sumter w porcie Charleston, rząd Karoliny Południowej nakazał zaatakować fort. Akcja ta, 12 kwietnia 1861 roku, oficjalnie rozpoczęła wojnę secesyjną. Wraz z porażką Unii pod Bull Run 21 lipca 1861 roku wydawało się, że wojna będzie trwała latami, a niezdolność Lincoln do znalezienia zdolnego generała zaostrzyła problemy Unii. Jedną z głównych obaw Lincoln było zaangażowanie Europy, zwłaszcza Wielkiej Brytanii i Francji, w wojnę. Wielka Brytania postrzegala wojnę jako szansę na powstrzymanie rozwoju Stanów Zjednoczonych, ale nie chciała angażować ludzi ani materiałów bez pewności, że Konfederacja wygra. Początkowo stanowisko Lincoln opowiadało się za utrzymaniem Unii. Jednak w miarę postępu wojny problem niewolnictwa stawał się coraz ważniejszy. Lincoln uważał, że chociaż Konstytucja chroni niewolnictwo w czasie pokoju, podczas wojny jest to inna sprawa. W tym celu przygotował Proklamację Wyzwolenia. Obawiał się jednak, że wydanie proklamacji zostanie odebrane jako przejaw desperacji, jeśli uczyni to w związku z ciągłymi stratami ponoszonymi przez armię Unii. Lincoln dostał szansę dopiero po zwycięstwie Unii pod Antietam w stanie Maryland 17 września 1862 roku. Choć nie było to zdecydowane zwycięstwo, bitwa zmusiła generała Roberta E. Lee do wycofania się do Wirginii, a Lincoln skorzystał z okazji i ogłosił 22 września Proklamację Wyzwolenia. W związku z tym Wielka Brytania zdecydowała, że najlepiej będzie, jeśli pozostanie z dala od wojny konflikt. Proklamacja wyzwolenia uwalniała niewolników jedynie w stanach zbuntowanych; dopiero trzynasta poprawka do konstytucji niewolnictwo zostało całkowicie zniesione. Poprawka została ratyfikowana 18 grudnia 1865 r. Proklamacja Wyzwolenia została sformułowana specjalnie w celu wykluczenia stanów granicznych (takich jak Kentucky, Maryland i Missouri), które nadal były lojalne wobec Unii, ale gdzie niewolnictwo było nadal legalne. Chociaż Lincoln mógł uważać, aby nie zrazić pewnych grup, był także skłonny zrobić to, co uważał za konieczne, aby bronić Unii. W tym celu zawiesił nakaz habeas corpus 27 kwietnia 1861 r. na ograniczonych obszarach, a następnie 24 września 1862 r. w całym kraju. Uważa się, że jego administracja dokonała bezpodstawnych aresztowań aż 13 000 osób. Spotkał się z ostrą krytyką ze strony innych polityków i gazet, w tym nazwany tyranem. Dopiero w 1864 roku wojna ostatecznie obróciła się na korzyść Unii, kiedy Lincoln sprowadził do Waszyngtonu generała Ulyssesa S. Granta z Teatru Zachodniego, aby dowodził wszystkimi armiami Unii. Grant okazał się zdolnym generałem i był w stanie popchnąć armię Unii do przodu przeciwko Konfederacji. Wraz z wyborami w 1864 r. Partia Demokratyczna zdecydowała się wystawić byłego generała George'a B. McClellana przeciwko Lincolnowi. Jedynymi kwestiami, które Demokraci mogli wykorzystać przeciwko Lincolnowi, była jego rzekoma tyrańska polityka oraz fakt, że wojna postępuje bardzo powoli, a w całym kraju narastało zmęczenie. Wraz z kampanią Granta mającą na celu zajęcie Richmond, po której nastąpiło zdobycie Atlanty w stanie Georgia przez generała Williama T. Shermana 2 września 1864 r., a następnie zniszczenie przez generała Philipa Sheridana części armii Lee w dolinie Shenandoah, wojna najwyraźniej dobiegała końca. a Lincoln wygrał reelekcję

w listopadzie 1864 r. Gdy wojna dobiegała końca, Lincoln zaczął patrzeć na to, co stanie się po wojnie. W swoim drugim przemówieniu inauguracyjnym Lincoln wyraził chęć zreformowania Unii „bez złośliwości wobec nikogo, z miłością dla wszystkich”. Jednak jakikolwiek plan, jaki mógł mieć dotyczący restauracji Południa i zreformowania Unii Amerykańskiej, umarł wraz z nim 14 kwietnia 1865 roku, kiedy został zamordowany w Ford's Theatre przez Johna Wilkesa Bootha, zaledwie pięć dni po kapitulacji Lee pod Appomattox Court House.

Lin Zexu (Lin Tse-hsu)

(1785–1850) chiński mąż stanu

Lin Zexu, syn nauczyciela z prowincji Fujian (Fukien), otrzymał w 1811 roku najwyższy stopień jinshi (chin-shih) w chińskim systemie edukacji i rozpoczął służbę rządową. Służył z wyróżnieniem i zyskał powszechne uznanie „Lin, czysty jak niebiosy” za to, że jest sprawiedliwy i nieprzekupny. W 1837 roku został generalnym gubernatorem prowincji Hunan i Hubei (Hupei), gdzie odniósł znaczący sukces we wdrażaniu praw antyopiumowych, a także podjął kroki mające na celu wyleczenie uzależnionych z ich nawyków. Opium importowano do Chin od końca VII wieku jako lek. Po XVII wieku stał się narkotykiem rekreacyjnym, a wraz z rozprzestrzenianiem się uzależnienia rząd zaczął się niepokoić. W 1729 r. wydano ustawę zabraniającą palenia opium; inne prawo z 1796 r. całkowicie zakazało jego importu i uprawy, ale żadne z nich nie przyniosło żadnego efektu, a coraz większe ilości przemycano do Chin, głównie przez brytyjskich kupców. Na początku XIX wieku problem opium spowodował kryzys gospodarczy, zdrowotny i moralny w Chinach, ale jego uprawa i sprzedaż w Bengalu (Indie) pod rządami Brytyjczyków stała się lukratywnym źródłem dochodów brytyjskiego skarbu. W 1838 r. cesarz Daoguang (Tao-kuang) zarządził szeroko zakrojoną debatę na temat metod rozwiązania problemu opium. Jedna szkoła opowiadała się za legalizacją, opodatkowaniem i kontrolowaniem dostępu. Inna grupa opowiadała się za surowym zakazem; Wśród nich był Lin, który ze względu na swoje wzorowe osiągnięcia został wezwany do Pekinu (Peking) na konsultację. Następnie został mianowany komisarzem cesarskim z pełnomocnymi uprawnieniami do udania się do Kantonu aby wytępić zło. Przybywszy do Kantonu na początku 1839 roku, gdzie importowano 30 000 skrzyń narkotyku rocznie i gdzie sklepów z opium było tyle samo, co sklepów z ginem we współczesnym Londynie, Lin najpierw zetknął się z Chińczykami. Aresztował skorumpowanych urzędników, którzy nie egzekwowali prawa; skonfiskowane akcesoria do palenia; zamknięte sklepy z opium; i zmusił uczniów, nauczycieli, kupców i przywódców obywatelskich do podpisania obligacji, aby przestrzegać prawa. Następnie Lin nakazał zagranicznym kupcom oddać swoje zapasy opium i podpisać obligacje, aby w przyszłości nie handlować nim. Ci, którzy to uczynią, będą mogli handlować legalnymi towarami, a ci, którzy odmówią, zostaną objęci embargiem na swoje miejsca handlu. Napisał list do brytyjskiej królowej Wiktorii, nawołując ją do powstrzymania złych kupców z jej kraju, których chciwość wyrządziła Chińczykom taką krzywdę. Zdając sobie sprawę ze swojej nieprzejednanej determinacji, brytyjski superintendent ds. handlu Charles Elliot przekazał 20 283 skrzynie opium (odmówił jednak podpisania zabezpieczenia dotyczącego przyszłego zakazu importu), które Lin publicznie zniszczył. Handel z Wielką Brytanią wznowiono w maju 1839 roku. Lin był u szczytu swojej potęgi. Jednak problemy dyplomatyczne, prawne i handlowe między Chinami a Wielką Brytanią pozostały nierozwiązane. Iskra, która rozpoczęła pierwszą anglo-chińską wojnę opiumową, pojawiła się na początku 1840 r. w wyniku śmierci obywatela Chin w bójce z kilkoma Anglikami i późniejszej odmowy Elliota wydania mordercy na proces. Następnie Lin nakazał wstrzymanie handlu z Wielką Brytanią. Zwycięstwa Wielkiej Brytanii doprowadziły do zwolnienia Lin. Został wysłany do Ili w Xinjiang (Sinkiang) w północno-zachodnich Chinach, gdzie służył z wyróżnieniem, udostępniając pod uprawę ponad 500 000 akrów ziemi w latach 1842–1845. Później pełnił funkcję generalnego gubernatora Shaanxi (Shensi) i Gansu (Kansu) w 1846 r. oraz w prowincjach Yunnan i Guizhou (Kweichow) w latach 1847–1848. Lin był jednym z pierwszych chińskich urzędników,

który zainteresował się zachodnimi naukami ścisłymi, bronią i obroną morską i rozpoczął programy tłumaczenia zachodnich książek na język chiński.

literatura (1750–1900)

W latach 1750–1900 duży wzrost umiejętności czytania i pisania oraz obniżone koszty druku i publikacji doprowadziły do wydawania dużej liczby książek. To z kolei zaowocowało powstaniem bibliotek publicznych i prywatnych na całym świecie, dzięki czemu jeszcze większa liczba osób miała dostęp do tych książek. Wprowadzenie lepszego oświetlenia domów, w tym oświetlenia elektrycznego, również stworzyło bardzo sprzyjające warunki do czytania. W Wielkiej Brytanii styl literacki zmieniał się od epoki Augusta, co można było zaobserwować w dziełach Josepha Addisona, Daniela Defoe, Sir Richarda Steele i Jonathana Swifta. Henry Fielding (1707–1754) napisał swoją ostatnią powieść, *Amelia* (1751), na krótko przed wyjazdem do Lizbony w Portugalii, gdzie zmarł. August reprezentował złoty wiek Rzymu i był to okres, w którym rozpoczęła się Wielka Trasa. Pomysł ten zachęcił zamożnych młodych Brytyjczyków do podróżowania po Europie i odwiedzania słynnych miejsc. Wraz z wyłonieniem się Wielkiej Brytanii jako mocarstwa światowego po wojnie siedmioletniej (1756–1763) brytyjska dominacja w Ameryce Północnej i na Karaibach została zapewniona, a wydawało się mało prawdopodobne, aby Francja przez jakiś czas stanowiła dla Brytyjczyków wyzwanie. Pojawienie się Imperium Brytyjskiego w Afryce i Indiach doprowadziło również do wzrostu bogactwa i zachęty do wypraw, które miały miejsce w ostatnich dziesięcioleciach XVIII wieku. Wśród czytelników istniało duże zapotrzebowanie na literaturę podróżniczą, a książki między innymi kapitana Jamesa Cooka (1728–79) i admirała Williama Bligha (1754–1817) dobrze sprzedawały się w Wielkiej Brytanii. Książki Francuzów, Niemców i innych odkrywców i podróżników zostały również przetłumaczone na wiele języków, co jeszcze bardziej podsycało ciekawość czytelników. Zanim relacja Bligha o buncie na *Bounty* trafiła do sprzedaży, euforia wywołana wojną siedmioletnią opadła, ponieważ Wielka Brytania straciła wiele amerykańskich kolonii w wyniku porażki w rewolucji amerykańskiej. Do ważnych pisarzy tego okresu należą filozof David Hume (1711–76), powieściopisarz Laurence Sterne (1713–68) i Horace Walpole (1717–97). Ekonomista Adam Smith (1723–1790) był autorem bestsellera *Bogactwo narodów* (1776), popularne były także dzieła filozoficzne Johna Stuarta Millla (1806–73). Należy także wspomnieć o narodowym poecie Szkocji, Robercie Burnsie (1759–1796), dr Samuelu Johnsonie (1709–84) i jego biografii Jamesie Boswellu (1740–1795). Lata osiemdziesiąte i dziewięćdziesiąte XVIII wieku stały się znane jako okres romantyczny, wraz z pojawieniem się poetów z Jeziora. William Wordsworth (1770–1850), kompozytor *Preludium*; Samuel Taylor Coleridge (1772–1834); oraz poeta i pisarz Robert Southey (1774–1843) przywieźli ze sobą zarówno poglądy europejskiego oświecenia, jak i reakcję przeciwko rewolucji przemysłowej i urbanistyce. Wordsworth zajmował się także przyrodą i w 1798 roku pierwszy pisarz zajmujący się przyrodą w tradycji nowożytnej, Gilbert White, opublikował swoją książkę *The Natural History and Antiquities of Selborne*. Koniec lat dziewięćdziesiątych XVIII wieku i początek XIX wieku były w dużej mierze okresem izolacji i introspekcji dla literatury brytyjskiej, a Brytyjczycy nie mogli już wyruszyć w swoją wielką podróż z powodu wojen napoleońskich, chociaż niektórym udało się odbyć krótkie wizyty w okresie tuż po podpisaniu Traktat z Amiens w 1802 r. Dwóch innych autorów, którzy sprzedali wiele egzemplarzy swoich książek, to Thomas Paine (1737–1809), autor *Praw człowieka* (1791–92) i jego wielki przeciwnik Edmund Burke (1729–1797), autor *Rozważań o rewolucji francuskiej* (1790), czytanej w całej Europie. Wielu innych pisarzy tamtego okresu, takich jak Jane Austen (1775–1817), autorka *Rozważnej* i romantycznej (1811) oraz *Dumy i uprzedzenia* (1813), umieściło całą swoją twórczość w Anglii. Sir Walter Scott (1771–1832), autor *Pani jeziora* (1810), *Ivanhoe* (1819) i *Talizman* (1825) napisał bardzo dużą liczbę dzieł beletrystycznych, poezji, historii, dramatu i esejów. Jego powieści *Waverley* były zwykle osadzone wokół szkockich tematów historycznych i folklorystycznych, a ten ogromny dorobek zasadniczo oznaczał wprowadzenie powieści historycznej do szerokiego grona czytelników. Następnie pojawił się niezwykle popularny, ale

obecnie w dużej mierze zapomniany powieściopisarz historyczny W. H. Ainsworth (1805–82). Pod koniec wojen napoleońskich pojawiło się drugie pokolenie poetów romantycznych, do których zaliczał się Lord Byron (1788–1824); Percy Bysshe Shelley (1792–1822), autor „Prometeusza bez ograniczeń” (1818–19); i Johna Keatsa (1795–1821). Na poezję Byrona, pozostającą pod silnym wpływem Wordswortha i innych poetów z Jeziora, wyraźnie wpłynął czas spędzony w Europie, co byłoby niemożliwe dziesięć lat wcześniej. Rzeczywiście Pielgrzymka Childe Harolda, jeden z najświetniejszych wierszy Byrona, opowiadał o przygodach młodego mężczyzny na kontynencie europejskim. Byron musiał uciekać z Anglii po tym, jak wyszły na jaw zarzuty o jego kazirodczy romans z przyrodnią siostrą Augustą Leigh. Byron poznał Shelleya i jego żonę Mary Shelley w Genewie w Szwajcarii. Współpracowali i z pewnością istnieją pewne podobieństwa między poezją Byrona i Shelleya, dwóch wolnomyślicieli, których życie zgorszyło wielu Brytyjczyków. Byron miał później zająć się sprawą niepodległości Grecji, co zakończyło się jego śmiercią w 1824 r. Kolejnym wielkim przełomem w literaturze angielskiej jest epoka wiktoriańska, kiedy Imperium Brytyjskie swoją potęgą i wpływami zdominowało większą część świata, rozwijając się znacznie nowych technologii i inicjowanie reform społecznych. Wywołało to lawinę talentów literackich, a dzieło Charlesa Dickensa (1812–70) było prawdopodobnie najbardziej zapadające w pamięć. Znani brytyjscy pisarze tamtego okresu to Anne, Charlotte i Emily Brontë; Samuel Butler (1835–1902), autor książki Droga całego ciała, wydanej pośmiertnie w 1903 r.; Thomas Carlyle (1795–1881), autor Rewolucji francuskiej (1837) i Sartora Resartusa (1833–34); Wilkie Collins (1824–89), autor „Kobiety w bieli” (1860) i „Kamienia księżycowego” (1868), które T. S. Eliot nazwał „pierwszą, najdłuższą i najlepszą ze współczesnych angielskich powieści kryminalnych”; Arthur Conan Doyle (1859–1930), twórca Sherlocka Holmesa i Doktora Watsona; Joseph Conrad (ur. Józef Teodor Konrad Korzeniowski, 1857–1924), autor Lorda Jima (1900); Charles Dickens (1812–70), autor Oliver Twist (1837–39), Nicholas Nickleby (1838–39), The Old Curiosity Shop (1840–41), David Copperfield (1849–50), Bleak House (1852–1852–53), Opowieść o dwóch miastach (1859) i Wielkie nadzieje (1860–61); George Eliot (pseudonim Mary Ann Evans, 1819–80), autor książek The Mill on the Floss (1860) i Middlemarch (1871–72); Thomas Hardy (1840–1928), autor książek Burmistrz Casterbridge (1886) i Jude the Obscure (1896); Thomas Hughes (1822–1896), autor „Dni szkolnych Toma Browna” (1856); Rudyard Kipling (1865–1936), autor Barrack Room Ballads (1892), The Seven Seas (1896) i dwóch Księgi dżungli (1894–95); Robert Louis Stevenson (1850–94), autor książek Wyspa skarbów (1883) i Porwany (1886); William Makepeace Thackeray (1811–63), autor Henry'ego Esmonda (1852); oraz Anthony Trollope (1815–82), autor Barchester Towers (1857) i wielu innych dzieł. Kilku innych popularnych pisarzy wiktoriańskich to poeta i rytownik William Blake (1757–1827), Elizabeth Browning (1806–61) i Robert Browning (1812–89), dramaturg John Drinkwater (1882–1937), autor bestsellerowych powieści przygodowych dla chłopców i dziennikarz GA Henty (1832–1902), poeta i rzemieślnik William Morris (1834–96), poeta Alexander Pope (1677–1744) i Alfred, Lord Tennyson (1809–92). Zwiększała się także liczba książek o obcych krajach i krainach. Thomas Stamford Raffles (1781–1826) pisał o swoim pobycie na Jawie, a książki o Afryce autorstwa takich odkrywców, jak dr David Livingstone (1813–73) i H. M. Stanley (1841–1904) zainteresowały wielu ludzi o Afryce Środkowej. Spora liczba tych książek została sprzedana w ciągu kilku dni od ich wydania, np. O powstawaniu gatunków drogą doboru naturalnego, czyli o zachowaniu ras uprzywilejowanych w walce o życie (1859) autorstwa Karola Darwina (1809–1882), sprzedając się wyszła pierwszego dnia. Po powstaniu Stanów Zjednoczonych wyłonił się nowy nurt literacki, także pisany po angielsku, ale zdecydowanie z własnym akcentem i okiem. Podobnie jak w tym okresie w Wielkiej Brytanii, istniała bogata mieszanka fikcji, dramatu, przygody, historii i nauki. Do ważnych pisarzy amerykańskich należeli Stephen Crane (1871–1900), autor opowiadania o wojnie secesyjnej Czerwona odznaka odwagi (1893); filozof i mąż stanu Benjamin Franklin (1706–1790); Joel Chandler Harris (1848–1908), twórca Królika Brera i autor Wujka Remusa; Nathaniel Hawthorne (1804–64); Herman Melville (1819–91), autor Moby Dicka (1851); powieściopisarz Francis Parkman (1823–93),

autor Szlaku Oregonu: Szkice życia prerii i gór skalistych (1849); Harriet Beecher Stowe (1811–96), autorka Chaty wuja Toma (1852); eseista i poeta Henry David Thoreau (1817–62); i poeta Walt Whitman (1819–92). Historyk William H. Prescott (1796–1859) stworzył pierwsze „historie naukowe” Ameryki, będąc autorem Historii podboju Meksyku (1843) i Historii podboju Peru (1847). Australia, pomimo swojej wielkości, miała niewielką populację. Ze względu na swoją wyjątkową historię rozwinął inną tradycję literacką, z ważnymi pisarzami australijskimi, w tym Marcusem Clarke'em (1846–81), autorem His Natural Life (1874, później wznowionym jako For the term of your natural life); Rolf Boldrewood (pseudonim Thomasa Alexandra Browne'a, 1826–1915), autor książek The Squatter's Dream (1875) i Robbery Under Arms (1888); oraz WH Fitchett (1841–1928), autor wielu książek o Imperium Brytyjskim. W innych językach, ponownie wraz ze wzrostem poziomu umiejętności czytania i pisania, nowymi technikami drukarskimi oraz dostępnością taniego papieru i gazet, ukazał się ogromny nakład literatury. Francja przeżyła jeden z największych okresów postępu kulturalnego. Wczesne prace z lat pięćdziesiątych XVIII wieku pozostawały pod silnym wpływem Oświecenia. Najważniejszym dziełem francuskim tego okresu była Encyklopedia Denisa Diderota i Jeana d'Alemberta, opublikowana w latach 1751–1765. Wielu francuskich pisarzy tego okresu pozostawało pod silnym wpływem francuskich tematów historycznych, zwłaszcza wojen napoleońskich i wcześniejszych konfliktów. Alexandre Dumas (1803–70) napisał „Człowieka w żelaznej masce” za panowania Ludwika XIV, a „Hrabia Monte Christo” opisał wydarzenia, które nastąpiły po krótkiej wizycie statku na Elbie. Victor Hugo (1802–1885) zasłynął dzięki swoim Les Misérables (1862), znanym do dziś na całym świecie pod francuskim tytułem. Hugo zainteresował się historią katedry Notre-Dame, a jego Dzwonnik z Notre-Dame (1831) wzbudził duże zainteresowanie średniowieczną historią katedry. Inni francuscy pisarze tamtego okresu to między innymi Honoré de Balzac (1799–1850), autor m.in. Ojca Goriot; Charles Baudelaire (1821–67); Gustave Flaubert (1821–80), autor „Madame Bovary” (1857); George Sand (pseudonim Armandine-Aurore-Lucile Dudevant, 1804–76); Stendhal (pseudonim Marie-Henri Beyle, 1783–1842) autorki książek The Red and the Black (1831) i The Charterhouse of Parma (1839); Hippolyte Taine (1828–93), autor „Początków współczesnej Francji” (1875–1894), ataku na francuskich rewolucjonistów; Jules Verne (1828–1905), autor Podróży do środka świata (1864) i W osiemdziesiąt dni dookoła świata (1873); oraz Emile Zola (1840–1902), autor Germinala (1885). Ważne były także dzieła filozoficzne Woltera (François-Marie Arouet, 1694–1778) i Monteskiusza (1689–1755). Niemcy były pod pewnymi względami bardzo odmienne, głównie ze względu na dziedzictwo wojen napoleońskich i jego fragmentację aż do 1871 r. O znaczeniu literatury niemieckiej zapewnił Johann Wolfgang von Goethe (1749–32), autor Fausta (1808–1808–1808), który przedstawił światu umysł i talent, które pozostają wyjątkowe. Szczególnie ważny był także wkład w świat filozofii, polityki, dramatu i poezji. Do ważniejszych pisarzy tego okresu zaliczają się poeta i eseista Heinrich Heine (1797–1856), Georg Wilhelm Friedrich Hegel (1770–1831), Immanuel Kant (1724–1804), Friedrich Nietzsche (1844–1900) i Arthur Schopenhauer (1788–1860). Należy także wspomnieć o Karolu Marksie (1818–1883), który przeniósł się z Niemiec do Anglii i był autorem „Manifestu komunistycznego” (1848), „Das Kapital” (1867–1894) i twórcą komunizmu. Była to także jedna z najważniejszych epok w literaturze rosyjskiej, ze znanymi pisarzami tego okresu, w tym dramaturgiem i autorem opowiadań Antonem Czechowem (1860–1904), autorem Mewy (1896); Fiodor Dostojewski (1821–81), autor Zbrodni i kary (1866) i Braci Karamazow (1879–80); Nikołaj Gogol (1809–52, autor Rewizora (1836), Maksym Gorki (pseudonim Aleksieja Peszkowa, 1868–1936), Aleksander Siergiejewicz Puszkina (1799–1837) i hrabia Lew Tołstoj (1828–1910), autor: Wojna i pokój (1865–69) i Anna Karenina (1873–77). W tym okresie ze Skandynawii przybyli norweski dramaturg Henrik Ibsen (1828–1906) i szwedzki dramaturg August Strindberg (1849–1912). W obu Amerykach nastąpiły znaczące zmiany w tradycjach literackich. Rozprzestrzenianie się języków europejskich za sprawą podróżników, misjonarzy, armii okupacyjnych oraz przybycie organizacji komercyjnych przyczyniło się do pogłębienia znajomości języka angielskiego, francuskiego, niemieckiego, hiszpańskiego i włoskiego. utalentowane jednostki i zamożni trafiali do

Londynu, Oksfordu, Cambridge, Paryża, Berlina, Madrytu i Rzymu – a następnie wracali do swoich ojczyzn pod ogromnym wpływem, nie zawsze życzliwym, swoich doświadczeń aby uczynić literaturę dziełem swojego życia, często pisali w swoim ojczystym języku, ale w większości przyjmując styl, do którego wprowadziły ich pobyty. W Indiach wybitne nazwiska to C. Subrahmanya Bharati (1882–1921), wybitny poeta tamilski; B. C. Chatterji (1838–1894), bengalski pisarz, wraz z żoną Rajmohana (1864), określany jako „pierwszy mistrz prawdziwej powieści w Indiach”; Toru Dutt (1856–77), poeta, eseista i muzyk. W świecie malajskim tradycja literacka obejmowała hikayaty, sagi recytowane przez mędrców, czasami spisywane. Pierwszą z nich opublikowaną na Zachodzie była Hikayat Abdullah Abdulla Munshiego bin Abdula Kadira, sekretarza Raffles, zawierająca, choć z drugiej ręki, relację z założenia Singapuru; innym ważnym jest Tuhfat al-Nafis, który rozpoczął się w 1865 r., ale został opublikowany dopiero w 1932 r., kiedy opublikowano wydanie w Singapurze. W Wietnamie największym pisarzem tamtego okresu był Nguyen Du (1765–1820), twórca Kim Van Kieu – powieści wierszowanej, która stała się uznawana za narodowy poemat Wietnamu. Pisząc w języku tagalskim, języku środkowego Luzon na Filipinach, Francisco Balagtas (1788–1862) uchodził za „księcia poetów tagalskich” – literatura tagalska była już bardzo rozwinięta. W Japonii nastąpił rozkwit literatury dzięki pisarzom takim jak powieściopisarz Ichiyo Higuchi (1872–96) i Futabatei Shimei (1864–1909). Chiny mają tradycję literacką sięgającą 2000 lat wstecz i z łatwością potrafiły dostosować się do powieści, gatunku znanego w tym kraju od XIV wieku, a Liu E (1857–1909) napisał Podróż Lao Ts'ana (ok. 1904–07) i Chou Shu-jen (Lu Hsun) (1881–1936), który dla wielu stał się najważniejszą postacią literacką współczesnych Chin. Również w Chinach zespoły historyków za panowania dynastii Manchu Qing (Ch'ing) opracowały obszerne historie, zbierając i zestawiając wcześniejsze dzieła i tradycje historyczne. W rzeczywistości był to także okres lat pięćdziesiątych XVIII wieku, kiedy pismo mandżurskie zyskiwało szerszą akceptację. Istnieją również kroniki dworskie w większości krajów azjatyckich, przy czym wciąż przetrwały kroniki z Mogołów w Indiach, Kambodży, Korei, Tajlandii (z lat osiemdziesiątych XVIII wieku) i Wietnamie. Przybycie Europejczyków do wielu części świata doprowadziło do zakupu części tych dzieł i zabrania ich do bibliotek europejskich i amerykańskich, gdzie publikowano tłumaczenia fragmentów, a także spisywano i publikowano wiele dzieł literackich przekazywanych ustnie.

Ludwik XVI

(1754–1793) francuski monarcha

Urodzony w sierpniu 1754 r. nieszczęsny Ludwik XVI został królem Francji w 1774 r., po śmierci swojego ojca, Ludwika XV. W 1770 roku poślubił Marię Antoninę Austriaczkę, córkę Franciszka I i Marii Teresy. Było to małżeństwo dynastyczne, mające na celu cementowanie sojuszu Francji i Austro-Węgier, serca Świętego Cesarstwa Rzymskiego. Sojusz, znany jako rewolucja dyplomatyczna 1756 r., całkowicie zmienił równowagę sił w Europie, sprzymierzając Francję Burbonów z Habsburgami z Austro-Węgier, którzy od wieków byli w sprzeczności. Sojusz był jedną z głównych przyczyn wojny siedmioletniej toczącej się w latach 1756–1763. Kiedy Ludwik XVI wstąpił na tron, Francja przeżywała jeden z rzadkich okresów pokoju w XVIII wieku. Nadszedł czas na poważną przebudowę gospodarki. Ekstremalne wydatki poniesione w wyniku wojen Ludwika XIV i Ludwika XV mocno ciążyły na uszczuplonym skarbie i istniała groźba bankructwa. Jednak wydarzenia pokazały, że Ludwikowi XVI, w przeciwieństwie do Ludwika XIV, zabrakło determinacji i bezwzględności, aby przeprowadzić reformy potrzebne do ratowania swojego królestwa. Choć Ludwik XVI miał do wyboru jednych z najsprytniejszych ministrów, jakie kiedykolwiek służyły monarchii francuskiej, po prostu brakowało mu woli, aby wesprzeć ich przeciwko zakorzenionej opozycji, która kwestionowała ich próby odnowienia władzy we Francji. Pierwszy doradca finansowy Louisa, Anne-Robert-Jacques Turgot, miał już znaczne doświadczenie jako ekonomista na szczeblu prowincji we Francji. Próby reform Turgota niemal natychmiast przysporzyły mu wrogów wśród głęboko zakorzenionych interesów Francji, w tym szlachty

i burżuazji prowincji. W 1776 r. Turgot wydał sześć edyktów radykalnie modernizujących zarówno gospodarkę, jak i społeczeństwo Francji. Wydawało się jednak, że nie jest w stanie ocenić wpływu tego, co zrobił, i przyniósł niezamierzone, negatywne skutki. W końcu popełnił błąd, odmawiając przysług osobom z najbliższego otoczenia królowej Marii Antoniny. Turgot został odwołany w 1776 r. Kolejnym ministrem, który podjął próbę ratowania monarchii, był Jacques Necker, który urodził się w Genewie w Szwajcarii w 1732 r. i w wieku 15 lat był urzędnikiem w szwajcarskim banku. Necker nie jest tym zainteresowany aby zapracować na niepopularność Turgota, zamiast zwiększać podatki, prowadził politykę gromadzenia pieniędzy w drodze pożyczek. Cieszyło się to popularnością wśród ludzi, ale tylko zwiększyło zadłużenie monarchii w czasie, gdy Ludwik XVI wydawał duże sumy pieniędzy, aby wesprzeć młode Stany Zjednoczone w rewolucji amerykańskiej przeciwko odwiecznemu wrogowi Francji, Anglii. Upadek Neckera polegał na jego niezdolności do wdrożenia skutecznych reform po dalszym zadłużeniu kraju i prawie całkowitym zniesieniu ograniczeń wydatków. Necker został zwolniony ze służby, został sprowadzony z powrotem w 1788 r. Kiedy Ludwik XVI zwołał Stany Generalne na zebranie w Paryżu w maju 1789 r., było to pierwsze zebranie tego organu od 1614 r., po zabójstwie króla Henryka IV w 1610 r. W latach, które upłynęły od tego czasu podczas ostatniego zwołania Stanów Generalnych burżuazja wyłoniła się, jak na ironię, w dużej mierze z powodu konieczności finansowania i zabezpieczenia wojen monarchii, jako finansowo najpotężniejszy z trzech stanów we Francji. Członkowie stanu trzeciego przybyli do Paryża z determinacją, aby zyskać we francuskim rządzie głos, na który w ich odczuciu zasłużyli. Ani król, ani oba stany panujące, duchowieństwo i szlachta, nie miały zamiaru słuchać żądań burżuazji; w ich społeczeństwie tych, którzy pracowali i zarabiali, uważano za gorszych społecznie od tych, którzy nosili nadworny miecz szlachty. Ku zaskoczeniu Ludwika XVI i dwóch stanów podwyższonych, stan trzeci okazał się uparty w dochodzeniu swoich praw. 17 czerwca 1789 r. Stan Trzeci ogłosił się Zgromadzeniem Narodowym, potwierdzając swoje przekonanie, że wyłącznie ono przemawia w imieniu narodu francuskiego, a nie króla czy zakorzenionych w społeczeństwie członków duchowieństwa czy szlachty. Stopniowo postępowi członkowie pozostałych dwóch stanów powiększali szeregi Zgromadzenia Narodowego. To tutaj Ludwik XVI wykazał charakterystyczne niezdecydowanie, które ostatecznie kosztowało go życie. Miał dwa jasne wybory. Pierwsza opcja polegała na stworzeniu planu przez Jacquesa Neckera, który zakładałby kompromis ze Zgromadzeniem Narodowym w niektórych kluczowych kwestiach, przy jednoczesnym zachowaniu królewskich prerogatyw w innych. Drugi wybór, bardziej brutalny, polegał po prostu na marszu z lojalnymi oddziałami na miejsce obrad Zgromadzenia Narodowego i jego odwołaniu oraz aresztowaniu lub rozstrzelaniu tych, którzy sprzeciwiali się dekretowi królewskiemu. Stojąc przed dwiema możliwościami, Ludwik XVI po prostu wydał rozkaz zamknięcia sali, w której spotykał się stan trzeci. Stan Trzeci odpowiedział oświadczeniem, że nie odejdzie, dopóki Francja nie będzie miała konstytucji. (Konstytucja Stanów Zjednoczonych została ratyfikowana w 1787 r.) Nawet gdy Ludwik XVI spotkał się ze Zgromadzeniem Narodowym 23 czerwca, gdy na zewnątrz zgromadziły się wojska, nie zrobił nic, aby potwierdzić swoją królewską wolę, podczas gdy Ludwik XIV prawdopodobnie użyłby bagnetu, aby oczyścić z nieprzejednanego zgromadzenia.

TRACENIE KONTROLI

Ludwik XVI szybko stracił kontrolę nad wydarzeniami. 9 lipca Zgromadzenie Narodowe zebrało się ponownie jako Narodowe Zgromadzenie Konstytucyjne z wyraźnym zamiarem stworzenia konstytucji, której podlegaliby wszyscy Francuzi, w tym król. 11 lipca Ludwik XVI wygnał Neckera, który nadal cieszył się zaufaniem Narodowego Zgromadzenia Ustawodawczego i narodu. Trzy dni później paryżanie wraz z królewskim pułkiem gwardii francuskiej szturmowali symbol władzy królewskiej w Paryżu, Bastylię, i zabili jej konstabla, markiza Bernarda de Launaya, a jego głowę wsadzili na pikę. Pewien porządek udało się zachować, gdy markiz de Lafayette został dowódcą francuskiej Gwardii Narodowej, stworzonej jako rywal armii królewskiej. Jednak Lafayette nie wykazał tej stanowczości, która

charakteryzowała jego rolę w rewolucji amerykańskiej. Rodzina królewska została siłą przeniesiona z Pałacu Wersalskiego do Pałacu Tuileries w Paryżu, gdzie lud i Gwardia Narodowa mogli ją lepiej kontrolować. Ludwik XVI nadal cieszył się lojalnością większości ludzi i na tym etapie najprawdopodobniej mógł uniknąć najgorszego, co miało nadejść, łaskawie zostając monarchą konstytucyjnym we Francji. Zamiast tego Ludwik zaczął grać w niebezpieczną grę. Udając, że zgadza się ze Zgromadzeniem, nawiązał korespondencję z królami Europy i emigrantami, francuską szlachtą, która uciekła już z Francji i była zdecydowana stłumić rewolucję. 21 czerwca 1791 roku Ludwik XVI porzucił wszelkie preteksty wspierania rewolucji francuskiej i próbował uciec do austriackiej Holandii, dzisiejszej Belgii, rządzonej przez brata Marii Antoniny, cesarza Józefa II. Przebrana rodzina królewska dotarła aż do Varennes, gdzie została odkryta i zawrócona pod strażą. 25 lipca 1792 r. Pierwsza Koalicja monarchów europejskich wydała manifest ostrzegający zgromadzenie francuskie, aby nie wyrządziło szkody francuskiej rodzinie królewskiej. Skutkowało to zjednoczeniem narodu francuskiego przeciwko koalicji tworzącej się przeciwko nim - i przeciwko królowi. 10 sierpnia, gdy Ludwik XVI obradował w Zgromadzeniu Ustawodawczym, paryski tłum zaatakował Tuileries. Po poważnych walkach Gwardii Narodowej i Gwardii Szwajcarskiej udało się odeprzeć ciężki atak. Dowódca Gwardii Szwajcarskiej uważał, że ostateczna szarża jego zawodowych żołnierzy całkowicie rozbije tłum i być może sprawi, że cały ruch rewolucyjny zawali się jak domek z kart. Zamiast tego Ludwik XVI zawałał się i nakazał Gwardii Szwajcarskiej ustąpić. Paryski tłum, zachęcony bezczynnością Szwajcarii, zaatakował ich i praktycznie dokonał masakry w sprawie króla, który nie zasługiwał na ich lojalność. Po klęsce Tuileries rozpoczął się ostatni akt Ludwika XVI. Trzy dni po zajęciu Tuileries, 13 sierpnia 1792 r., Ludwik XVI został aresztowany za zdradę stanu. Odnaleziono jego tajną korespondencję z królami Europy i emigracją. 20 września 1792 r. porażka regularnej armii pruskiej przez francuskie siły rewolucyjne pod Valmy pozbawiła wszelkie nadzieje na pomoc zagraniczną. Następnego dnia zebrała się Konwencja Narodowa i formalnie zniósła monarchię. 11 grudnia 1792 r. Ludwik XVI został postawiony przed sądem pod zarzutem zdrady stanu. Pod przewodnictwem radykałów wynik jego procesu był przesądzony. 21 stycznia 1793 roku Ludwik XVI poszedł na gilotynę, spotykając się ze śmiercią z rzadką godnością. Maria Antonina została skazana na gilotynę 16 października 1793 r. Ich syn, który mógł panować jako Ludwik XVII, zmarł w więzieniu, najprawdopodobniej w 1795 r.

LaFollette, Robert M.

(1855–1925) Postępowy polityk USA

„Walczący Bob” LaFollette zyskał przydomek postępowego przywódcy politycznego stanu Wisconsin, gdzie został wybrany na gubernatora, a później reprezentował swój stan w Senacie USA. Jako republikanin zaatakował przywileje korporacyjne i pracował nad rozszerzeniem praw wyborczych i konsumentów. Urodzony w Primrose w stanie Wisconsin w rodzinie rolniczej LaFollette uzyskał dyplom prawnika na Uniwersytecie Wisconsin w Madison i pełnił funkcję prokuratora okręgowego hrabstwa Dane, zanim wygrał trzy kadencje w Izbie Reprezentantów USA. Zawsze kontrowersyjny we własnej partii, stracił miejsce w Izbie Reprezentantów w 1890 r. Dwukrotnie kandydował na gubernatora, zanim wygrał pierwszą ze swoich dwuletnich kadencji w 1900 r. Gubernator LaFollette wspierał „powstańców” i reformatorów, którzy walczyli o odebranie przywództwa wpływom korporacji. Przed swoją ostatnią kadencją z powodzeniem uchwalił ambitny program reform nazwany „Ideą Wisconsin”. Kluczowym celem były koleje, za które obwiniany jest zdesperowany elektorat rolniczy, nieuczciwe stawki i drapieżne praktyki biznesowe. Nowe podatki od osób prawnych umożliwiły Wisconsin opłacenie rachunków, w tym zwiększenie wydatków na edukację publiczną. Pod rządami LaFollette’a Wisconsin stało się pierwszym stanem, który zastąpił restrykcyjny system klubów politycznych bezpośrednimi prawyborami. Państwo stworzyło system służby cywilnej i ograniczyło działalność lobbingsową, ograniczając władzę i wpływy zarówno korporacji, jak i szefów politycznych. Wybrany

przez prawodawców stanu Wisconsin do Senatu USA w 1905 roku, LaFollette przeniósł swój ognisty reformizm na scenę krajową. Sprzeciwiał się cel Payne-Aldrich jako środka protekcjonistycznego, który pomógł bogatym interesom Wschodu kosztem rolników i innych drobnych producentów. Walczył o bezpośrednie wybory senatorów. Regularnie opowiadał się po stronie zorganizowanej siły roboczej. W 1911 roku LaFollette był zdecydowany ubiegać się o urząd prezydenta przeciwko urzędującemu w jego partii Williamowi Howardowi Taftowi. Ku swemu przerażeniu, zawsze popularny Theodore Roosevelt powrócił do polityki, aby kandydować pod sztandarem „Byczego łosia”, wypierając urażonego LaFollette’a. Jako mieszkaniec Środkowego Zachodu LaFollette miał tendencję do izolacjonizmu i reprezentował także duży niemiecko-amerykański elektorat. Kiedy w Europie wybuchła wojna, LaFollette był jednym z tych, którzy obawiali się, że wielki biznes i bogaci spekulanci zyskają bogactwa, podczas gdy zwykły człowiek będzie walczył w I wojnie światowej. Był powszechnie krytykowany za głosowanie przeciwko wypowiedzeniu wojny przez prezydenta Woodrowa Wilsona w kwietniu 1917 roku, wraz z zanikiem ruchu postępowego, LaFollette pracował nad zdemaskowaniem skandalu związanego z rezerwami ropy Teapot Dome administracji Warrena Hardinga. W 1924 roku LaFollette ostatecznie kandydował na prezydenta jako postępowiec. W trójstronnym wyścigu zdobył prawie 17 procent głosów powszechnych i 13 głosów elektorskich w swoim rodzinnym stanie, ale kampania wyczerpała go. LaFollette zmarł w 1925 roku w Waszyngtonie i został pochowany w Madison.

Laurier, Wilfrid

(1841–1919) premier Kanady

Wilfrid Laurier, polityczne dziecko XIX wieku, poprowadził swoją Partię Liberalną w XX wiek jako pierwszy francusko-kanadyjski premier Kanady. Równie biegły w swoim ojczystym języku francuskim, jak i angielskim, Laurier promował rozwój prowincji preriowych i przepowiadał złote stulecie dla Kanady. Jednak jego przywództwo upadło z powodu kwestii handlowych i militarnych związanych z potęgą gospodarczą Stanów Zjednoczonych i brytyjskim imperializmem. Laurier stał się aktywny politycznie podczas studiów na Uniwersytecie McGill w Montrealu. Jako młody prawnik dołączył do Parti Rouge, rodzimej organizacji liberalnej w Quebecu. Wymownie wypowiadał się przeciwko brytyjskiej ustawie o Ameryce Północnej z 1867 r., która utworzyła skonfederowaną Kanadę. Na kilka miesięcy przed wejściem w życie prawa napisał: „Konfederacja to drugi etap na drodze do „anglifikacji”. . . Jesteśmy przekazywani większości angielskiej. . . .” Jego przyjęcie separatyzmu francusko-kanadyjskiego okazało się fazą przejściową. Po zwycięstwie w wyborach do parlamentu prowincji Quebec Laurier pracował nad tym, aby nowy system federalny Kanady był korzystny dla innych francuskojęzycznych osób. Zaczął także rozwijać nowy rodzaj polityki, podobny do brytyjskiego wigów, i był współzałożycielem Parti National, aby przyciągnąć polityków o podobnych poglądach. Kiedy w 1873 r. skandal kolejowy obalił liberalno-konserwatywny rząd Johna A. Macdonalda, Laurier zdobył mandat w parlamencie. W 1877 roku młody liberał stanął na czele ministerstwa skarbowego i został wybrany na przywódcę swojej partii. Chociaż liberałowie zostali wkrótce odsunięci od władzy przez odrodzonego Macdonalda, Laurier pozostał na stanowisku lidera i miał dobrą pozycję, aby wykorzystać zmęczenie konserwatystów po śmierci Macdonalda w 1891 r. Laurier został premierem w 1896 r. Jednym z celów Lauriera podczas jego 15-letniej kadencji były wzajemność handlowa ze Stanami Zjednoczonymi oraz silna imigracja z Zachodu i rozwój rolnictwa. Podobnie jak Theodore Roosevelt, jego odpowiednik na południu, Laurier starał się chronić środowisko Kanady. Sięgnął do interesów pracowniczych, ostrożnie powstrzymując nadużycia korporacyjne. Aby wspierać zachodni rozwój, Laurier zaproponował drugą kolej transkontynentalną. Podobnie jak jego poprzednik, był on nękaną przez sprzeczne interesy, ale Laurier osiągnął kompromis, który uczynił Kanadyjską Kolej Państwową rzeczywistością. W 1905 roku pokonał ostry sprzeciw i utworzył zachodnie prowincje Alberta i Saskatchewan. Chociaż Laurier otrzymał tytuł szlachecki podczas jubileuszu królowej Wiktorii w 1897

r., napotkał trudności z Wielką Brytanią, było to tylko częściowo spowodowane jego utrzymującymi się francusko-kanadyjskimi powiązaniem. Imperium Brytyjskie znajdowało się u szczytu potęgi przed I wojną światową. Spełnienie przez Lauriera brytyjskich żądań wobec żołnierzy kanadyjskich podczas wojny burskiej w 1899 r. oburzyło nacjonalistów, zwłaszcza w Quebecu. Jego propozycja z 1909 r. dotycząca utworzenia półautonomicznej floty kanadyjskiej głęboko zaniepokoiła Wielką Brytanię i wielu Anglo-Kanadyjczyków, pokazując, że Kanada, pomimo całego swojego rozwoju, pozostawała zależna. Stany Zjednoczone również rozczarowały Lauriera i pomogły położyć kres jego rządowi. Spór graniczny na Alasce, pilny w związku z gorączką złota w 1897 r. na sąsiadującym z Kanadą terytorium Yukonu, zakończył się odrzuceniem większości roszczeń Kanady. W 1911 r. Laurier wynegocjował porozumienie, które byłoby pierwszym kompleksowym środkiem handlowym między obydwojmi narodami od 1866 r. Jednak konserwatyści, do których dołączyło wielu liberałów Lauriera, zaatakowali pakt o wzajemności jako wyprzedanie, które zwiastowało aneksję Kanady. W ciągu kilku tygodni zarówno on, jak i rząd Lauriera ponieśli porażkę. Laurier pozostał liderem partii aż do swojej śmierci z powodu krwotoku mózgowego, ale nigdy więcej nie objął władzy. Tysiące osób towarzyszyło jego pogrzebom na cmentarzu Notre-Dame w Ottawie, gdzie spędził najlepsze i najgorsze lata swojego życia.

Lawrence, TE

(1888–1935) Brytyjski oficer i pisarz

Thomas Edward Lawrence, drugi z pięciu synów jego niezamężnych rodziców, urodził się 16 sierpnia 1888 w Tremadoc w Walii, a zmarł 19 maja 1935 w Dorset w Anglii. W latach 1896-1907 uczęszczał do Oksfordzkiej Szkoły Chłopięcej, gdzie zrobił szybkie postępy w nauce. Do jego głównych zainteresowań należała archeologia wojskowa, pocieranie mosiądzu i kolekcjonowanie monet. Dzięki tym zainteresowaniom zaprzyjaźnił się z D. G. Hogarthem, opiekunem Muzeum Ashmolean. W latach 1907–1910 Lawrence studiował w Oksfordzie, gdzie jego mentor Hogarth zachęcał go do zainteresowania się językiem arabskim i Bliskim Wschodem. Po ukończeniu studiów Lawrence przez trzy lata pracował pod okiem Hogartha i Leonarda C. Woolleya przy wykopaliskach w starożytnym hetyckim mieście Karkemisz w Mezopotamii. Na początku 1914 roku Lawrence brał udział w badaniu pustyni, które w rzeczywistości było przykrywką dla brytyjskiego wywiadu szpiegującego turecką obronę w południowej Palestynie. Podczas I wojny światowej Lawrence służył jako kapitan brytyjskiego wywiadu wojskowego działającego w Kairze, gdzie sporządzał mapy i kontaktował się ze szpiegami. W 1916 roku został przeniesiony do Biura Arabskiego, oddziału wywiadu zajmującego się wyłącznie sprawami arabskimi, zwłaszcza buntem szeryfa Husajna z Mekki przeciwko Imperium Osmańskiemu. Książę Faysal, syn szeryfa Husajna, został wybrany przez Lawrence, który poprowadził rewoltę przy wsparciu brytyjskim. Podczas buntu Lawrence przywdział arabski strój i nadano mu przydomek „Lawrence z Arabii”. Jego preferowana metoda prowadzenia wojny obejmowała ataki na kolej i wojnę partyzancką zamiast bardziej konwencjonalnych metod wojny. Z pomocą Audy abu Tayi, homeryckiego bojownika pustynnego Beduinów, Lawrence obmyślił genialny plan ataku na Akabę przeciwko Turkom. Stopniowo przeszedł drogę od doradcy i obserwatora do jednego z głównych uczestników buntu. W środku buntu Lawrence został schwytany w Deraa po nieudanym nalocie na mosty na rzece Jarmuk. Podczas niewoli był torturowany i wykorzystywany seksualnie przez Turków. W styczniu 1919 r. Lawrence zaczął pisać *Siedem filarów mądrości*, które poprawiał aż do 1926 r. Książka stanowiła relację z czasu spędzonego podczas powstania arabskiego, zawierała eseje na temat strategii wojskowej, a także posłużyła jako narzędzie wyrażenia jego goryczy wobec wyniku politycznego w arabskich prowincjach. Jego gorycz wynikała częściowo z zajmowanego przez niego stanowiska doradcy Faysala podczas konferencji pokojowej w Paryżu w 1919 r., podczas której patrzył, jak Francja przejmuje kontrolę nad Syrią pomimo obietnic złożonych Faysalowi przez Lawrence'a i rząd brytyjski. W styczniu 1921 roku Lawrence został doradcą Winstona Churchilla w Biurze Kolonialnym. Zrezygnował w 1922 r., oświadczając, że jest

usatysfakcjonowany faktem, że Wielka Brytania spełniła obietnice złożone Arabom, przekazując Fajsalowi kontrolę nad Irakiem i osadzając Abdullaha na tronie Transjordanii. W sierpniu 1922 roku Lawrence, pod nazwiskiem John Hume Ross, wstąpił do Królewskich Sił Powietrznych. W styczniu 1923 r. został zwolniony po odkryciu przez reporterów jego prawdziwej tożsamości. Miesiąc po zwolnieniu z sił powietrznych Lawrence ponownie zaciągnął się do korpusu pancernego pod pseudonimem TE Shaw. Pozostał tam do 1925 r., kiedy udało mu się zostać przeniesionym do Królewskich Sił Powietrznych służących w Indiach. W styczniu 1929 roku otrzymał rozkaz powrotu do Anglii, gdzie pozostał w Królewskich Siłach Powietrznych aż na krótko przed śmiercią. 13 maja 1935 roku TE Lawrence został śmiertelnie ranny podczas jazdy na motocyklu Brough Superior w Dorset, a sześć dni później zmarł.

Liga narodów

Założona na idealizmie i popierana przez prezydenta USA Woodrowa Wilsona w ramach jego czternastopunktowego planu na rzecz pokoju międzynarodowego, Liga Narodów upadła na realiach geopolitycznych okresu międzywojennego. Liga, mająca na celu zapobieganie wojnie jako sposób rozwiązywania sporów między krajami, okazała się niezdolna do powstrzymania włoskiego podboju Etiopii, japońskiej inwazji na Mandżurię ani zbrojeń nazistowskich Niemiec. Jednak nawet biorąc pod uwagę swoje niepowodzenia, Liga Narodów zainspirowała przywódców do ponownego przemyślenia tradycyjnych praktyk dyplomatycznych i ucieleśniała pokojowe ideały współpracy, które kolejne pokolenie próbowałoby urzeczywistnić za pośrednictwem Organizacji Narodów Zjednoczonych. Przed utworzeniem ligi stosunki międzynarodowe były domeną ambasadorów wymienianych między rządami, którzy wówczas mieszkali w kraju, do którego zostali oddelegowani. Chociaż te procedury dyplomatyczne nie zniknęły, liga starała się oprzeć na innym, nowszym wydarzeniu w dyplomacji: konferencji międzynarodowej. Instytucjom takim jak Międzynarodowy Trybunał Arbitrażowy w Hadze nie brakowało mocy, aby powstrzymać pograżenie się w I wojnie światowej. Niemniej jednak międzynarodowe konferencje, które odbyły się na przełomie XIX i XX wieku, ustaliły zasady prowadzenia wojny, standardowy czas i politykę w kwestiach wspólny interes. Twórcy ligi czerpali z takich precedensów, choć same wielkie mocarstwa nie porzuciły bardziej tradycyjnych sposobów tajnej dyplomacji. Pomysł na ligę wyszedł od Woodrowa Wilsona, który chciał stworzyć prawdziwy i trwały pokój. Utworzenie ligi było integralną częścią jego Czternastu punktów i było jedynym punktem, który został zatwierdzony przez aliantów. W kraju grupa senatorów i przedstawicieli na czele z Henrym Cabot Lodgem sprzeciwiała się członkostwu USA w lidze i skutecznie uniemożliwiła dołączenie tego kraju. W wizji Wilsona Liga Narodów miałaby działać jako siła zapobiegająca wybuchowi wojny i zapewniająca stabilność na arenie międzynarodowej. Porozumienie, na które negocjatorzy zgodzili się w 1919 r., zawierało artykuł 10, w którym członkowie ligi zobowiązali się zbiorowo bronić „integralności terytorialnej i istniejącej niezależności politycznej wszystkich członków”. Rzeczywista praktyka odbiegała od tej zasady, po części dlatego, że art. 5 wymagał jednomyślnej zgody wiążących uchwał, a po części dlatego, że liga nie miała na służbie armii ani innych środków narzucania swojej woli agresorowi. Kiedy Senat Stanów Zjednoczonych odrzucił traktat i odmówił członkostwa w Lidze Narodów, instytucja doświadczyła znacznego niepowodzenia w wysiłkach na rzecz zdobycia legitymacji i realnej władzy umożliwiającej realizację jej pokojowego programu. Liga Narodów składała się z sekretariatu, rady i zgromadzenia. Sir Eric Drummond, poprzednio pracujący w brytyjskim Ministerstwie Spraw Zagranicznych, przez pierwsze 14 lat (1919–1933) pełnił funkcję sekretarza generalnego i pomógł przyciągnąć 675 mężczyzn i kobiet do pracy w międzynarodowej służbie cywilnej. Rada zbierała się co najmniej raz w roku. W momencie powstania do ciała tego stały się członkami Francja, Wielka Brytania i Włochy, a także inne mniejsze mocarstwa. Liczba członków rady wzrosła do 10 w 1922 r. i do 14 w 1926 r., kiedy to dodatkowi członkowie mieli zrównoważyć przyjęcie Niemiec do rady. Członkowie zgromadzenia składali się głównie z Europy i Ameryki Południowej, ponieważ

większość krajów afrykańskich i wiele krajów azjatyckich pozostawała pod panowaniem europejskim aż do zakończenia II wojny światowej. Liga, choć najbardziej znana z niepowodzeń w obszarze bezpieczeństwa zbiorowego, rozpoczęła swoje istnienie kilkoma sukcesami. Rada ligi zapobiegła wojnie między Szwecją a Finlandią o Wyspy Alandzkie (1920), między Niemcami a Polską o Górny Śląsk (1921) oraz między Grecją a Bułgarią o dokładne położenie ich wspólnej granicy (1925). Rodziło to pewne pytania, czy liga będzie w stanie uporać się ze sporami dotyczącymi interesów takiego kraju jak Wielka Brytania czy Francja. W rzeczywistości wielkie mocarstwa w dalszym ciągu stosowały staromodną dyplomację i traktaty, takie jak porozumienia z Locarno, Wielka Brytania nie zaakceptowałaaby środków wzmacniających uprawnienia ligi do reagowania na agresję. Sponsorowana przez ligę Konferencja Rozbrojeniowa zbierała się pod koniec lat dwudziestych i na początku lat trzydziestych XX wieku, aż Hitler wycofał Niemcy z konferencji i ligi w 1933 roku. Słabości ligi stały się szczególnie widoczne w 1931 roku. Podczas spotkania w Genewie zgromadzenie dowiedziało się, że Japonia zaczęła atakować Chińczyków w Mandżurii. W miarę upływu dni wiadomości stawały się coraz gorsze, a przedstawiciel Chin wezwał radę ligi do wyrażenia zgody na reakcję. Po wahaniach i przyjęciu nieszczerych zapewnień przedstawiciela Japonii co do zamiarów swego kraju, liga wysłała komisję śledczą pod przewodnictwem lorda Lyttona, która przybyła w kwietniu 1932 r. Armia japońska sprawowała już skuteczną kontrolę nad znaczną częścią „Mandżurguo”. Komisja Lyttona przedstawiła raport zawierający 100 000 słów 4 września 1932 r. Zgromadzenie zaakceptowało wniosek, że Japończycy naruszyli pakt ligi. Potępiła agresję na Chiny, ale nie zrobiła nic więcej. Japonia po prostu wycofała się z ligi w marcu 1933 r. Podobne przypadki impotencji miały miejsce po inwazji Włoch na członka ligi, Etiopię w 1935 r. Pierre Laval, francuski minister spraw zagranicznych i sir Samuel Hoare, jego brytyjski odpowiednik, wyszli poza ramy ligi, szukając sposobów uspokojenia Benito Mussoliniego, służenia ich własnym interesom i uniknięcia wojny. Te tajne negocjacje stały się później powszechnie znane, ku wielkiemu rozczarowaniu uczestników, ale niechęć Wielkiej Brytanii i Francji do wspierania ligi nie uległa zmianie. Liga najpierw podjęła próbę pojednania, a następnie zbadała kryzys. Zgromadzenie zgodziło się, że wina spadła na Włochy, nie mogło jednak zrobić nic innego, jak nałożyć sankcje gospodarcze. Zakończenie podboju Włoch oznaczało fiasko sankcji, dlatego Brytyjczycy nalegali na ich zniesienie w 1935 r. Członkowie Ligi po cichu zaakceptowali aneksję Etiopii przez Włochy. Spotkania Ligi Narodów odbywały się nadal pod koniec lat trzydziestych XX wieku. Rozwiązała się w 1946 r. wraz z powstaniem Organizacji Narodów Zjednoczonych. Założyciele Organizacji Narodów Zjednoczonych próbowali wyciągnąć wnioski z rzekomych niedociągnięć ligi, zwłaszcza w zakresie bezpieczeństwa zbiorowego i składu rady.

Lenin, Włodzimierz

(1870–1924) Rosyjski przywódca rewolucyjny

Wśród najzdolniejszych i najbardziej zdeterminowanych polityków XX wieku Włodzimierz Lenin wykorzystał chaos w Rosji wywołany I wojną światową i niechęć wywołaną nadejściem kapitalizmu przemysłowego. Narzucając dyscyplinę i radykalny program swojej partii bolszewickiej oraz zapewniając wyraźną alternatywę dla represyjnej autokracji, która wcześniej zgodziła się, jeśli nie przyczyniła się do rosyjskiego zacofania gospodarczego i społecznego, Lenin zdobył władzę poprowadzenia swojego kraju w stronę socjalizmu. Reżim sowiecki powstały po rewolucji rosyjskiej w 1917 r. nie odpowiadał ideałom Lenina, ale on nadal dążył do wprowadzenia reform, które uważał za niezbędne dla modernizacji rosyjskiej kultury, gospodarki i społeczeństwa. Bezlitosny, ale współczujący, pragmatyczny, ale idealistyczny, Lenin był paradoksem, który wiedział, jak rozpoznać szansę na rewolucję, gdy inni tego nie zrobili. Włodzimierz Iljicz Uljanow dorastał w Symbirsku nad Wołgą, gdzie jego ojciec był inspektorem szkolnym. Urodzony 22 kwietnia 1870 r., miał dwóch braci i trzy siostry, z którymi łączyły go bliskie relacje. Wraz z innymi osobami o podobnym wykształceniu i

osiągnięciach zawodowych ojciec Lenina miał nadzieję na poważne reformy rosyjskiego systemu politycznego, gospodarczego i społecznego. Jednak rewolucyjne aspiracje Lenina i zasady marksistowskie, gorąco wspierane przez jego siostry, znacznie wykraczały poza reformistyczne cele jego ojca. Około 1886 roku Lenin zaczął rozwijać swoją myśl polityczną i zaangażował się w rewolucję jako środek doprowadzenia do istotnych, głębokich zmian w Rosji. Jego brat Aleksander został aresztowany w tym roku za spisek mający na celu zamordowanie cara Aleksandra III; jego egzekucja naznaczyła młodego Władimira i uczyniła go bardziej świadomym politycznie. Pragnął położenia kresu prymitywnemu materializmowi, podwójnym standardom seksualnym i skorumpowanym wartościom Rosji końca XIX wieku. Być może w wyniku doświadczeń brata Władimir opowiedział się przeciwko terroryzmowi i zabójstwom; zamiast tego kultywował osobowość świadomego siebie, zawodowego rewolucjonisty. W wyniku skazania brata Lenin był inwigilowany przez policję. Choć należał do najlepszych studentów w Rosji, nie udało mu się dostać na żadną z większych uczelni; osiadł na miejscowym uniwersytecie w Kazaniu. Wkrótce jednak został wydalony wraz ze wszystkimi „ryzykownymi” studentami. Później studiował korespondencyjnie prawo na Uniwersytecie w Sankt Petersburgu, ale konwencjonalna kariera była dla niego wyraźnie zamknięta. Rozpoczynając pod koniec 1893 roku sporadyczną pracę jako asystent prawny, Lenin kontynuował żarłoczne czytanie. Jeszcze głębiej i głębiej zagłębiał się w dzieła intelektualistów, takich jak Jerzy Plechanow, ojciec założyciel rosyjskiej socjaldemokracji, czy Karol Marks. W 1889 przetłumaczył Manifest Komunistyczny. Podczas gdy Lenin w dalszym ciągu opłakiwał stratę swojej ukochanej siostry Olgi, która zmarła w 1891 r., poznał kobietę, która stała się jego długoletnią towarzyszką i żoną, Nadieżdę Krupską. Razem studiowali Marksa, rozważali strategię socjaldemokratyczną i zaczęli praktykować taktykę wymaganą od politycznych wywrotowców w carskiej Rosji. Mniej więcej w tym samym czasie Lenin na własny rachunek pojawił się w rejestrach policyjnych inwigilacji, broniąc poglądów marksistowskich w debacie z populistą w 1894 r. Mniej więcej w tym czasie napisał także swoje pierwsze broszury i artykuły. Lenin odbył swoją pierwszą podróż poza Rosję w 1895 r., kiedy spotkał się z socjaldemokratami, takimi jak Wilhelm Liebknecht w Niemczech i Paul Lafargue we Francji. Po powrocie do Rosji był współzałożycielem ugrupowania socjaldemokratycznego i założył gazetę. Działania te przyciągnęły uwagę policji, a Lenin został w grudniu aresztowany wraz z wieloma swoimi kolegami. Spędził około roku w Sankt Petersburgu, gdzie był czterokrotnie przesłuchiwany, po czym został skazany na trzy lata Syberii. Krupska została aresztowana, gdy Lenin przebywał w więzieniu, i otrzymała pozwolenie na dołączenie do niego na wygnaniu. Lenin spędził lata na Syberii (1897–1900), czytając, pisząc i udzielając porad prawnych miejscowym chłopom. Zaczął rozwijać własne interpretacje marksizmu i interpretować rosyjskie warunki w tym świetle. Lenin i inni rosyjscy socjaldemokraci odrzucili populistyczny argument, że chłopci byli protokomunistami. Lenin rygorystycznie sprzeciwiał się pogładowi, że socjalizm „po prostu się wydarzy”, a nawet pojawi się w wyniku serii stopniowych reform kapitalizmu. Utrzymywał, że musiałyby nastąpić zarówno dramatyczne zmiany polityczne, jak i dramatyczne zmiany społeczno-gospodarcze; socjaldemokraci musieli walczyć o nich wszystkich jednocześnie. Na perspektywę Lenina miały wpływ idee rosyjskiego rewolucjonisty i anarchisty Michaiła Bakunina, który skupiał krytykę na państwie i Kościele jako głównych źródłach ucisku w Rosji. Lenin podzielał niechęć Bakunina do religii i Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej, choć uważał, że państwo można przejąć i skierować na służbę klasy robotniczej.

SILNY KIEROWNIK

Kiedy Lenin zakończył okres zesłania na Syberii, osiadł na krótko w Pskowie, gdzie pracował w Urzędzie Statystycznym. Odwiedził Norymbergę, Monachium, Wiedeń, Londyn i inne miasta europejskie. Po osiedleniu się z Krupską w Genewie stali się centralnym elementem projektu budowy skutecznej, zdyscyplinowanej rosyjskiej partii socjaldemokratycznej. Chociaż Lenin czasami szukał pojednania, rozłam w 1903 roku między jego bolszewikami a bardziej reformistycznymi mieńszewikami stał się

trwały. Lenin zapewniał, że rosyjska socjaldemokracja najbardziej potrzebuje ściśle zdyscyplinowanej partii z silną władzą wykonawczą. Jak pokazały wydarzenia, jego model organizacyjny sprawdził się. Rewolucja rosyjska 1905 r. rozczarowała rosyjskich radykałów i rewolucjonistów, choć na kilka lat udało im się wrócić do kraju. Lenin widział początki rewolucji burżuazyjnej, choć efemeryczny charakter reform konstytucyjnych wprowadzonych przez cara wskazywał, że Rosjanie mają jeszcze przed sobą wiele rewolucyjnego gruntu. Po powrocie na wygnanie do Europy, gdzie miał przebywać przez dekadę poprzedzającą rok 1917, Lenin wznowił wysiłki mające na celu wyrwanie Rosji z carskiej rutyny. Międzynarodowe Biuro Socjalistyczne nie uznało Lenina za jedynego przywódcę rosyjskich socjalistów, choć uzyskał on kontrolę nad kluczowymi gazetami tej grupy. W latach poprzedzających I wojnę światową Lenin organizował, czytał i pisał. Publikował artykuły na temat organizacji partyjnej, socjalizmu, religii (w których zalecał partii przeciwstawienie się religii, nawet jeśli jest to sprawa prywatna) i socjalizmu w Azji. Wybuch I wojny światowej zastał Lenina i Krupską w Krakowie. Lenin od przełomu wieków interesował się konsekwencjami spraw zagranicznych dla socjaldemokracji w Rosji i z rezerwą przewidywał, że wojna przyspieszy nadejście socjalizmu w Europie. Chociaż Lenin nie bał się wojen klasowych, domowych czy rewolucyjnych, jeśli miały one promować socjalizm, nie mógł tolerować imperialistycznych, burżuazyjnych wojen międzynarodowych. Lenin wyobrażał sobie Międzynarodówkę Socjalistyczną, która uznałaby kultury narodowe za równe i suwerenne, podkreślając jednocześnie wspólny charakter walki socjalistycznej. Lenin kontynuował i dalej rozwijał swoją myśl na temat wojen i ogólnej sytuacji międzynarodowej w Imperializmie (opublikowanym w 1917 r.) oraz Państwie i rewolucji. Kiedy nastąpił rewolucyjny rok 1917, Lenin wydawał się postacią raczej marginalną na rosyjskiej scenie politycznej. Będąc przez dziesięciolecia poza Rosją i mając stosunkowo niewielką grupę zagorzałych zwolenników, Lenin wrócił do Piotrogradu w kwietniu z najwyraźniej niewielkimi perspektywami zdobycia władzy. Zaskoczył nawet swoich sojuszników, z których wielu witało go po przybyciu na stację fińską, swoimi тезami kwietniowymi; partia dostosowała się do jego radykalnych żądań dopiero po trzech tygodniach debaty. Odmowa Lenina poparcia udziału w Rządzie Tymczasowym była sprzeczna z pragnieniem wielu bolszewików (w tym Józefa Stalina), aby wywierać wpływ w każdy możliwy sposób. Opowiadał się za natychmiastowym zaprzestaniem udziału Rosji w I wojnie światowej.

STOPNIOWY SOCJALIZM

Zachęcał bolszewików do utrzymywania bliskich stosunków z radami, które utworzyły się w miastach i na wsi. Lenin chciał zniszczyć instytucje państwowe gnębiące Rosjan, choć nie stwierdził, że jego celem jest trwałe wyeliminowanie policji, biurokracji i wojska. Lenin zalecał ponadto konfiskatę i redystrybucję majątków ziemskich; miał nadzieję, że uda mu się zapobiec zastępowaniu ich przez małe gospodarstwa chłopskie poprzez natychmiastową nacjonalizację ziemi. Planował wprowadzać socjalizm stopniowo, najpierw przekazując kontrolę nad produkcją i dystrybucją radom delegatów robotniczych. W miarę upływu dni i miesięcy 1917 roku Lenin stawał się coraz ważniejszym przywódcą, nawet gdy Rząd Tymczasowy zaczął prześladować bolszewików. Jego zdecydowane posunięcia mające na celu wykorzystanie słabości tego rządu umożliwiły jego partii przejęcie władzy w październiku, mimo że bolszewicy nie przekonali jeszcze na swoją ideologię nawet mniejszości Rosjan. Bolszewicy nie kontrolowali wsi ani w 1917 r., ani bezpośrednio po niej, w związku z czym chłopcy zaczęli tworzyć małe gospodarstwa rolne; niektóre z nich zaczęły już gromadzić znaczny areał. Zatem kolektywizacja nie mogła nastąpić, jak liczył Lenin. Na Ukrainie i w innych prowincjach znajdujących się pod kontrolą rządu rosyjskiego nastąpiło odrodzenie nastrojów nacjonalistycznych. Gospodarka pozostawała w ruinie. Już I wojna światowa pokazała niezdolność rosyjskiej infrastruktury i przemysłu do zapewnienia ludzi, ale produkt narodowy brutto Rosji ucierpiał jeszcze bardziej, gdy bolszewicy przekazali kontrolę nad fabrykami pracownikom, którzy nie mieli przeszkolenia w zakresie zarządzania i mieli niewielką realną wiedzę o całym procesie produkcyjnym. Wreszcie partia porzuciła prawdziwą demokrację; Lenin

oświadczył, że bolszewicy muszą kierować rządem i gospodarką do czasu, gdy naród rosyjski nabierze doświadczenia z nowym ustrojem i będzie miał wystarczające wykształcenie, aby docenić ideał komunistyczny. Bolszewicy uchwalili ustawodawstwo przyznające kobietom równe prawa, chociaż ludzie nie forsowali takich zmian. Lenin doznał wyniszczającego udaru w 1923 r., po tym jak wcześniej doznał dwóch mniej szkodliwych ataków. Do tego czasu rząd komunistyczny ustąpił presji politycznej i ekonomicznej, a także rzeczywistości niedoborów żywności i dostaw przemysłowych, wprowadzając Nową Politykę Gospodarczą. Lenin i jego zwolennicy zamierzali wprowadzić takie reformy, aby ułatwić nacjonalizację, kolektywizację i koniec prywatnej przedsiębiorczości, choć w krótkiej perspektywie dopuścili tę drugą opcję i małe rodzinne gospodarstwa rolne jako sposób na wygenerowanie bogactwa narodowego potrzebnego do przejścia do komunizmu. Przed śmiercią Lenin oddał już rzeczywistą, codzienną kontrolę nad rządem. Nie wyznaczył następcy; jego bliscy współpracownicy Leon Trocki i Józef Stalin uważali się za takich, wraz z kilkoma innymi aspirantami. Zmarły w 1924 r. Lenin spowodował rewolucję, która radykalnie zmieniła postrzeganie Rosji i jej perspektyw na przyszłość. Czy jego następcy mogli zrealizować potencjał rewolucji a obietnica komunizmu pozostały nieznanne.

Lewisa, Johna L.

(1880–1969) amerykański przywódca związkowy

John L. Lewis, wieloletni prezes United Mine Workers of America (UMWA) i współzałożyciel Kongresu Organizacji Przemysłowych (CIO), był najpotężniejszym przywódcą związkowym w Stanach Zjednoczonych podczas Wielkiego Kryzysu. W 1933 roku odegrał kluczową rolę w opracowaniu ustawodawstwa Nowego Ładu, które miało wpływ na pracowników. Z sukcesem lobbował w administracji Franklina Roosevelta, aby włączyć do krajowej ustawy o naprawie przemysłowej (NIRA) przepis art. 7a, który gwarantowałby pracownikom prawo do organizowania się we własne związki zawodowe i podejmowania rokowań zbiorowych z pracodawcami. Lewis wykorzystał NIRA jako odskocznię do zorganizowania ponad 95 procent krajowych górników bitumicznych. Jako jeden z założycieli CIO w 1935 roku Lewis starał się organizować pracowników wykonujących różnorodne zawody, od dokerów po aktorów. Skoncentrował się szczególnie na pracownikach zajmujących się produkcją masową w amerykańskim przemyśle ciężkim. Stawiało to czoła planom Amerykańskiej Federacji Pracy (AFL), która tradycyjnie skupiała wyłącznie wykwalifikowanych rzemieślników. Lewis uzyskał istotne wsparcie federalne i stanowe dla bojowych robotników samochodowych w Michigan, którzy podjęli śmiały strajk okupacyjny przeciwko General Motors w 1937 r. W wyniku strajku przemysł motoryzacyjny był zmuszony uznać legalność United Automobile Workers (UAW). W tym samym roku Lewis negocjował uznanie przez pracodawcę Komitetu Organizacyjnego Pracowników Stalowych (SWOC) w przemyśle stalowym, który był notorycznie wrogo nastawiony do działalności związkowej. Pod koniec 1937 roku mniej więcej co czwarty pracownik nierolniczy w USA należał do związku zawodowego. Wpływ Lewisa osłabł pod koniec lat trzydziestych XX wieku, kiedy był zagorzałym izolacjonistą. Słusznie przewidział, że jeśli Stany Zjednoczone zaangażują się w II wojnę światową, administracja Roosevelta zaniedba swój postępowy program wewnętrzny na rzecz budowania konsensusu poparcia dla wysiłku wojennego. Lewis uznał to za zdradę Nowego Ładu i zaszokował wiele swoich kohort, popierając w 1940 r. republikańskiego kandydata na prezydenta Wendella Willkiego. W 1942 r. wycofał UMWA z CIO, ponieważ uważał, że przywódcy CIO utracili autonomię przez wspieranie administracji. W rezultacie Lewis i UMWA zostali odizolowani od większości ruchu robotniczego. W latach czterdziestych XX wieku przewodził serii szeroko niepopularnych strajków, ugruntowując swoją reputację przeciwnika władzy federalnej. Bardzo zniechęcony przez Harry'ego S. Trumana, w 1946 roku przeciwstawił się federalnemu nakazowi zakończenia ogólnokrajowego strajku węglowego, za co otrzymał ogromne kary. Historycy znajdują istotne sprzeczności w karierze Lewisa. Po pomyślnej współpracy z administracją Roosevelta w celu uzyskania bezprecedensowej

legitymizacji dla związków zawodowych, stał się zagorzałym krytykiem sojuszy rząd-pracownik. Choć pomógł wzmocnić pozycję milionów pracowników, kierował UMWA z autokratyczną władzą.

Lindbergh, Charles

(1902–1974) lotnik

Najbardziej znany pilot na świecie zarówno za życia, jak i w annałach historii, Charles Lindbergh zaczynał jako szturmowiec w dwupłatowcu z I wojny światowej, który kupił podczas pracy jako mechanik lotniczy w Montanie. Lata powojenne były okresem dużej fascynacji opinii publicznej lotem i pilotami, ponieważ wojna postawiła samolot w centrum uwagi. Lindbergh zyskał sławę w 1927 r., kiedy zdobył nagrodę w wysokości 25 000 dolarów, przyznaną osiem lat wcześniej przez francuskiego biznesmena Raymonda Orteiga za wykonanie pierwszego lotu bez przesiadek z Nowego Jorku do Paryża, trwającego 34 godziny bez odpoczynku. Lindbergha przyjęto jak bohatera, wnoszącego jeszcze więcej szacunku i uwagi do lotnictwa, demonstrując jednocześnie ducha indywidualizmu, w którym tak kochali się Amerykanie. W epoce celebrytów, kiedy pisarze tacy jak F. Scott Fitzgerald spędzali większość czasu na okładkach magazynów, Lindbergh był gwiazdą, przez co jego 20-miesięczny syn Charles A. Lindbergh Jr. stał się głównym celem porwań. Przez dwa miesiące i 10 dni świat śledził przebieg śledztwa: dziecko zniknęło gdzieś między dziewiątą a dziesiątą w nocy, a za oknem pokoju dziecinnego znaleziono list żądający 50 000 dolarów w małych banknotach. W śledztwie wzięło udział czterech pułkowników, wyznaczono łączników do rozmów z przywódcami przestępczości zorganizowanej, a sam prezydent Herbert Hoover został powiadomiony w ciągu kilku godzin od porwania. W końcu ciało dziecka znaleziono pięć mil od domu Lindberghów; dwa lata później znaleziono niemieckiego imigranta Bruno Hauptmanna z częścią oznaczonego okupu, aresztowano i ostatecznie stracono. Do dziś dowody skazujące Hauptmanna za morderstwo są skąpe i nie ma dowodów kryminalistycznych na to, że dzieckiem był Charles Jr.; choć Lindbergh zidentyfikował szczątki, zwierzęta pozostawiły po nich tak mało śladów, że lekarze nie byli w stanie nawet określić płci dziecka. Po porwaniu Lindberghowie stali się bardziej samotni, unikając wzroku opinii publicznej. Lindbergh wspierał izolacjonizm w latach poprzedzających II wojnę światową i był powszechnie podejrzany o sympatie nazistowskie, co doprowadziło do tego, że prezydent Franklin Roosevelt zakazał mu służby wojskowej. Niemniej jednak, choć Lindbergh wierzył w wyższość niektórych ras nad innymi, potępiał traktowanie Żydów przez nazistów i opowiadał się za prawami Afroamerykanów. Lindbergh zmarł na Hawajach w 1974 roku po spokojnej emeryturze. Spirit of Saint Louis, zbudowany na zamówienie samolot Ryana, którym wykonał swój słynny lot transatlantycki, został подарowany Smithsonian Institution w 1928 roku i pozostaje wystawiony w Narodowym Muzeum Lotnictwa i Przestrzeni Kosmicznej w głównym atrium – wspólne stanowisko honorowe przez pierwszy statek naddźwiękowy i pierwszy statek kosmiczny finansowany ze środków prywatnych.

literatura

LITERATURA AMERYKAŃSKA

W XIX wieku narodziły się fantastyka naukowa i powieść kryminalna, intensywne używanie amerykańskich dialektów i języka ojczystego przez takich autorów jak Mark Twain i George Washington Cable, a także psychologicznie złożone powieści pisarzy takich jak Henry James. Wiek XX kontynuował te tendencje. Na przykład regionalne zainteresowania humorystów z południowego zachodu i lokalna szkoła kolorystyczna ustąpiły miejsca badaniom wschodniego wybrzeża dokonany przez Edith Wharton, powieściom F. Scotta Fitzgeralda o Nowym Jorku i amerykańskich emigrantów oraz opowieściom Williama Faulknera o hrabstwie Yoknapatawpha w stanie Mississippi. Faulkner często pisał nie tylko dialektem, który czasami był prawie nieprzenikniony, ale stosował podejście oparte na chaotycznym strumieniu świadomości, stosowane wcześniej przez Jamesa Joyce'a. W 1949 roku

otrzymał literacką Nagrodę Nobla za wkład nie tylko w literaturę amerykańską, ale także w świat literatury. Dwie jego powieści zostały uhonorowane Nagrodą Pulitzera: *A Fable* i *The Reivers*, obie obecnie uważane za mniejsze dzieła w porównaniu do *Dźwięku i wściekłości*; *Absalomie, Absalomie!*; i *Gdy umieram*. Problemy społeczne stały się widoczne w literaturze amerykańskiej na początku XX wieku, czego oczywistym przykładem jest *Dżungla* Uptona Sinclaira – atak na pakowanie mięsa i bolączki kapitalizmu. Fitzgerald, John Dos Passos, Sherwood Anderson, John Steinbeck, Nathanael West i Sinclair Lewis byli głęboko zaangażowani w swoje portrety amerykańskiego życia i amerykańskiego charakteru. Lewis w książce „*To nie może się tutaj zdarzyć*” ostrzegął przed możliwością powstania reżimu faszystowskiego w Stanach Zjednoczonych. Tymczasem Gertrude Stein ukuła termin „*stracone pokolenie*” w odniesieniu do amerykańskich autorów emigrujących do Europy w okresie między I wojną światową a II wojną światową.

Wielka Depresja.

Do straconego pokolenia należeli między innymi Stein, Hemingway, Anderson, Fitzgerald, Dos Passos oraz poeci Ezra Pound i TS Eliot. Wielu z tych autorów czerpało inspirację w swoich pracach nie tylko ze swoich europejskich doświadczeń, ale także z ruchów pozaliterackich: sama Stein była zafascynowana kubizmem, podczas gdy Pound i Eliot byli pod takim samym wpływem malarstwa, rzeźby i muzyki, jak inni autorzy. Kryminały Edgara Allana Poe i brytyjskiego Arthura Conana Doyle’a w XIX wieku doprowadziły do rozkwitu kryminałów w XX wieku, co w Stanach Zjednoczonych dotyczyło zwłaszcza gatunku „*twardego*”, którego uosobieniem byli Dashiell Hammett i Raymond Chandler. W miarę pojawienia się innych kryminałów – tanie czasopisma i krótkie powieści, następcy tanich powieści – obok science fiction, horroru (w tym opowiadań H. P. Lovecrafta o Cthulhu Mythos), miecza i magii, takich jak seria Conan Roberta E. Howarda. Historie przedstawiające odkrywców dżungli, pilotów i walczących z przestępczością. *Mangi*, wraz z komiksami z gazet, które są obecnie dystrybuowane w całym kraju, wywarły duży wpływ na komiksy z lat trzydziestych i czterdziestych XX wieku, które były świadkiem narodzin Supermana, Batmana, Kapitana Ameryki i innych. Lata trzydzieste XX wieku to także okres złotego wieku science fiction. Pierwszy magazyn poświęcony wyłącznie science fiction – *Amazing Stories* – powstał w 1926 roku, ale dopiero pod koniec lat trzydziestych XX wieku, kiedy John Campbell został redaktorem „*Astounding Science Fiction*”, wielu wybitnych przedstawicieli tego gatunku zyskało na znaczeniu: Isaac Asimov, James Blish i Robert Heinlein, między innymi. Campbellowska fantastyka naukowa kładła nacisk na cud i pomysłowość osiągnięć naukowych, zamiast odgrywać rolę przestrogi lub alegorii.

LITERATURA MIĘDZYNARODOWA

Wraz z nadejściem nowego stulecia utworzono szereg corocznych nagród literackich: Nagrodę Nobla w 1901 r., Prix Goncourt w 1903 r. i Nagrodę Pulitzera w 1917 r. Laureaci pochodzili głównie z Europy lub Ameryki Północnej, przy czym Nagroda Nobla duże obciążenie dla Europy Północnej. W Wielkiej Brytanii rozpowszechniła się literatura, której akcja rozgrywa się w czasie wojny, zwłaszcza I, a następnie II wojny światowej. Dużą popularnością cieszyły się historie rozgrywające się w niektórych częściach Imperium Brytyjskiego, zarówno prawdziwe, jak i fikcyjne. Jednym z najpłodniejszych pisarzy tego okresu był Rudyard Kipling, za swoją twórczość w 1907 roku otrzymał literacką Nagrodę Nobla. Historie wojenne były popularne także w wielu innych krajach, na przykład w „*Pod ostrzałem*” Henriego Barbusse’a (1917), „*Koniec podróży szeryfa*” R. C. Sherriffa (1928), „*Na Zachodzie bez zmian*” Ericha Marii Remarque’a (1929) i „*Dobry wojak Szwejk*” Jarosława Haška (1939). wszystko tłumaczone na wiele języków. Obniżenie kosztów druku, a także wzrost umiejętności czytania i pisania spowodowały ogromne zapotrzebowanie na historie przygodowe dla dzieci. Pomogły one młodym ludziom zapoznać się z innymi częściami świata i okresami historycznymi, a towarzyszyło temu wzrost liczby fikcji historycznej, przy czym epoka napoleońska i Cesarstwo Rzymskie cieszyły się popularnością wśród

powieściopisarzy z Wielkiej Brytanii, Francji, Niemiec i wielu innych krajów . W latach czterdziestych wiele książek było ozdobionych wyszukаныmi opakowaniami. W 1935 roku Allen Lane założył Penguin Books, publikując dzieła w tańszych wydaniach w miękkiej oprawie, co szybko podążyło za nim wielu innych wydawców na całym świecie. W latach 1900–1950 nastąpił także wzrost produkcji sztuk dramaturgów brytyjskich i europejskich, często prowadzący do powstania filmów na ich podstawie. Niektóre z bardziej popularnych sztuk zostały napisane przez takich pisarzy, jak George Bernard Shaw i John Galsworthy, obaj brytyjscy laureaci Nagrody Nobla. Pojawiło się także kilka nowych gatunków, takich jak Wehikuł czasu H. G. Wellsa (1895). Były też takie, które ostrzegały o przyszłości, jak Nowy wspaniały świat Aldousa Huxleya (1932) i Rok 1984 George'a Orwella (1948). Było też kilku pisarzy fantasy, jak Hobbit J. R. R. Tolkiena (1937), który stał się popularny w latach czterdziestych XX wieku, oraz Lew, czarownica i stara szafa C. S. Lewisa (1950), co doprowadziło odpowiednio do kolejnych książek o Śródziemiu i Narnii. Lewis był wybitnym pisarzem teologicznym, a Bertrand Russell zajmował się filozofią, podobnie jak inni pisarze, na przykład Romain Rolland. Było też kilku pisarzy spoza Europy, którzy zdobyli rozgłos, z których najśłynniejszym jest prawdopodobnie Rabindranath Tagore z Indii, zdobywca Nagrody Nobla w 1913 roku.

Lloyd George, Dawid

(1863–1945) brytyjski polityk

David Lloyd George był najbardziej dominującą postacią brytyjskiej polityki pierwszej ćwierci XX wieku. Chociaż po obu stronach rodziny był Walijszczykiem, tak naprawdę urodził się w Manchesterze w Anglii w 1863 roku. Jego ojciec, William George, wówczas dyrektor szkoły podstawowej w Manchesterze, zmarł 17 miesięcy później, pozostawiając ciężarną wdowę, która wychowywała dzieci . Jego matka, Elizabeth, zabrała rodzinę z powrotem do rodzinnej wioski Llanystumdwy w północnej Walii, aby zamieszkać ze swoim bratem kawalerem, Richardem Lloydem, szewcem i współpastorem małej kaplicy baptystów. Walijski nacjonalista i głęboko religijny Richard Lloyd odegrał aktywną rolę w wychowaniu młodego Davida, przekazując mu wiele z jego kształtujących przekonań. W wieku 14 lat David odbył praktykę w jednej z wiodących kancelarii adwokackich w Portsmouth i zdał egzamin końcowy w 1884 r. W pierwszych latach swojej praktyki poznał i poślubił Margaret Owen, która urodziła mu dwóch synów i trzy córki. Będąc nastolatkiem, ukąszony przez bakterię polityczną, Lloyd George związał się z Partią Liberalną. W 1890 roku został wybrany do parlamentu z okręgu Caernarfon i zachował to stanowisko przez następne 55 lat. Jako utalentowany mówca, zuchwały i pracowity, wkrótce stał się czołowym rzecznikiem radykalnego skrzydła partii. Jako pacyfista potępiał niemoralność wojny burskiej w Republice Południowej Afryki i wyraził współczucie dla burskich rolników. Kiedy liberałowie powrócili do władzy w 1905 r., Lloyd George został mianowany prezesem Izby Handlu i piastował tę funkcję przez trzy lata, podczas których był sponsorem wielu ważnych aktów prawnych. Objął stanowisko kanclerza skarbu w czasie, gdy rząd musiał znaleźć nowe źródła dochodów, aby pokryć koszty programów socjalnych i dodatkowych pancerników, aby wyprzedzić ambitny niemiecki program morski. W związku z tym jego „budżet ludowy” z 1909 r. przewidywał nałożenie wysokiego podatku na niezrealizowane dochody, takie jak spadki, zwiększona wartość gruntów i inwestycje. Izba Lordów, zdominowana przez konserwatystów, zawetowała budżet, przeciwstawiając się tradycyjnej kontroli podatkowej Izby Gmin. Wywołało to kryzys konstytucyjny, wymusiło dwa wybory powszechne i zakończyło się w 1911 r. uchwaleniem ustawy o parlamencie, która poważnie ograniczyła uprawnienia Izby Lordów. Kiedy w pierwszych dniach sierpnia 1914 r. w rządzie debatowano nad kwestią przystąpienia Wielkiej Brytanii do wojny, Lloyd George pozostawał w zawieszaniu, dopóki niemiecka inwazja na neutralną Belgię nie zapewniła mu oszczędzającej twarzy formuły włączenia się w szeregi interwencionistów. Tak jak głosił pokojowy styl przed 1914 rokiem, tak i z wigorem i determinacją podążał swoim nowym kursem. W Ministerstwie Skarbu zajmował się problemami finansowymi wywołanymi wojną, a kiedy w maju 1915

r. utworzono rząd koalicyjny, Asquith mianował Lloyd'a George'a na szefa nowego Ministerstwa Uzbrojenia. Tutaj zastosował tę samą energię, aby stymulować produkcję amunicji, a także naciskać na produkcję większych i wydajniejszych dział. Latem 1916 roku został sekretarzem wojny, zastępując Horatio Herberta Kitchenera, który utonął, gdy statek, którym podróżował do Rosji, uderzył w minę i zatonął. W miarę upływu roku Lloyd George był coraz bardziej rozczarowany brakiem zapału Asquitha i 1 grudnia, przy wsparciu konserwatystów, zaproponował utworzenie małego komitetu, który miałby prowadzić wojnę pod jego przewodnictwem. Król zwrócił się do przywódcy konserwatystów Bonara Lawa z prośbą o utworzenie rządu, ten jednak odmówił. Jako logiczną alternatywę pozostawiono Lloyd'a George'a, który zaproszony na stanowisko premiera chętnie przyjął to wyzwanie. Utworzył koalicję złożoną z konserwatystów i liberałów. Jego intryga przeciwko Asquithowi podzieliła Partię Liberalną na frakcję lojalną mu i inną lojalną wobec byłego premiera. Naruszenie stało się trwałe i zakończyło Partię Liberalną jako główną siłę polityczną. Lloyd George na początku dokonał zmian instytucjonalnych, tworząc nowe ministerstwa i zastępując nieporęczne ciało, które dotychczas prowadziło sprawy, mały gabinet wojenny, którego członkowie byli wolni od obowiązków resortowych. Główną troską premiera była zmiana kierunku wojny. Zamiast koncentrować się na froncie zachodnim, Lloyd George wolał atakować sojuszników Niemiec, gdzie oczekiwano łatwiejszego postępu i znacznie mniejszych kosztów. Jako strateg-amator nigdy nie rozumiał, że wojnę można wygrać jedynie poprzez pokonanie armii niemieckiej. Nawet gdyby Douglas Haig na początku zastosował bardziej pomysłową taktykę, cena zwycięstwa byłaby tragicznie wysoka. Zimą 1917–1918 Lloyd George robił wszystko, co w jego mocy, aby pokrzyżować plany ofensywy naczelnego dowódcy Haiga, odmawiając mu wojsk, o które prosił. Było to błędne działanie, które niemal oznaczało porażkę aliantów, kiedy Niemcy zaatakowali sektor brytyjski wiosną 1918 roku. Kryzys doprowadził do powołania jednolitego dowództwa aliantów pod dowództwem generała Focha, w którym zwiększono skuteczność militarną, a do maja sytuacja się ustabilizowała. Seria zwycięstw Haiga latem i jesienią odegrała kluczową rolę w skłonieniu niemieckiego rządu do zażądania zawieszenia broni, ale to Lloyd George przedstawił się jako „człowiek, który wygrał wojnę”. Tak naprawdę jego dziedzictwo nie opiera się na zarządzaniu wojną, w której wyrządził więcej szkody niż pożytku. To na froncie wewnętrznym pozostawił swój ślad: zabezpieczając transport i utrzymując dostawy żywności, zwiększając produkcję wojenną, mobilizując siłę roboczą i zapewniając niesłabnący przejaw optymizmu i determinacji, gdy sytuacja wyglądała ponuro. Dzięki rekordowej popularności Lloyd George, popularnie nazywany „walcącym Walińczykiem”, odniósł łatwe zwycięstwo wyborcze w grudniu 1918 r., co pozwoliło mu kontynuować koalicję. Odegrał wiodącą rolę na Konferencji Pokojowej w Paryżu, wyznaczając kurs środka między idealizmem Woodrowa Wilsona a żądaniami Georges'a Clemenceau. Jego zasługą jest to, że ostateczne warunki nie były wobec Niemiec tak surowe, jak byłyby. Jego niepowodzenie w odbudowie gospodarki; osobisty skandal, w wyniku którego zamienił parostwa i inne zaszczyty na datki na kampanię; przyznanie Irlandii niepodległości, co kosztowało go wsparcie konserwatystów; oraz lekkomyślna polityka zagraniczna, która prawie doprowadziła do niepotrzebnej wojny z Turcją, oznaczała jego upadek w październiku 1922 r. Nigdy nie odzyskał władzy i zmarł w marcu 1945 r. w wieku 82 lat.

Long, Huey

(1893–1935) polityk amerykański

Zarówno populistą, jak i demagog, Huey Long, nazywany „Kingfish”, kontrolował swój stan Luizjana jako gubernator i senator USA oraz założył dynastię polityczną. Podczas Wielkiego Kryzysu popularny program „Podziel się naszym bogactwem” Longa uczynił go wiarygodnym pretendentem do prezydenta Franklina D. Roosevelta (FDR). Możliwość ta skończyła się nagle w 1935 r. wraz z zabójstwem Longa. Long urodził się na wsi w północnej Luizjanie. Chociaż jego rodzinie było wygodnie, jako prawnik specjalizował się w reprezentowaniu słabszych walczących z potężnymi organizacjami.

Wybrany do Komisji ds. Usług Publicznych w Luizjanie, brał udział w walkach ze Standard Oil oraz firmami telefonicznymi i kolejowymi. Po nieudanej kampanii na gubernatora w 1923 r. Long zwyciężył w 1927 r., posługując się hasłem „Každy człowiek jest królem, ale nikt nie nosi korony”. Długo bezlitośnie konsolidował władzę poprzez patronat, groźby i przebiegłość, tworząc potężną machinę polityczną. Zyskał także powszechne poparcie dzięki inicjatywom mającym na celu ulepszenie nędznych szkół w Luizjanie, rozbudowę nieodpowiedniego systemu autostrad, finansowanie szpitali i ulepszenie Uniwersytetu Stanowego Luizjany. W przeciwieństwie do większości południowych przywódców swojej epoki, Long rzadko stosował taktykę przynęty rasowej, chociaż większość Czarnych z Luizjany pozostawała biedna i pozbawiona praw wyborczych. Zwykle otoczony przez ochroniarzy ekstrawagancki „Kingfisz” używał radia i wozów dźwiękowych, aby przekazać wyborcom swoje przesłanie bez pośrednictwa przeważnie wrogiej prasy. Długo aspirował do Senatu, przetrwawszy impeachment w 1929 r. i ograniczony przez konstytucję stanową. Nie zgodził się jednak na zrzeczenie się kontroli nad Luizjaną, gdzie on i jego maszyna zbierali wielomilionowe łapówki od osób, które były mu dłużne w zamian za pracę lub korzystne ustawodawstwo. Long zdecydowanie zdobył mandat w Senacie w 1930 r., pozostając w Baton Rouge do czasu objęcia stanowiska gubernatora przez posłusznego sojusznika. Głośny, a nawet błazeński w swoim ubiorze i zachowaniu Long stał się pożywką dla zafascynowanej prasy ogólnokrajowej i wkrótce przyciągnął rzesze wrogów. W 1932 r., początkowo niechętnie, poparł kandydaturę Roosevelta, odgrywając kluczową rolę na konwencji, która zapewniła FDR nominację. „Miesiąc miodowy” Longa z nowym prezydentem wkrótce dobiegł końca. Long ostro skrytykował nadzwyczajne święto bankowe FDR w marcu 1933 r. i sprzeciwił się innym kluczowym przepisom Nowego Ładu. Pod koniec 1933 roku FDR napisał do Longa, odcinając mu możliwości patronatu i nakazując urzędnikom federalnym zbadanie jego finansów. Long skupił się na swoim planie „Podziel się naszym bogactwem”, zdobywając poparcie w całym kraju dla swojej propozycji ograniczenia ilości bogactwa, jakie mogą zgromadzić bogaci Amerykanie. Long argumentował, że nadwyżka zagwarantuje zwykłym Amerykanom minimalny roczny dochód. W międzyczasie Long regularnie wykorzystywał pomówienia Senatu, aby zirytować przywódców Demokratów i promować swój program polityczny. W czerwcu 1935 Long przemawiał przez prawie 16 godzin – najdłuższy obstrukcja w tamtym czasie. We wrześniu Long wrócił do Baton Rouge, gdzie nadal był faktycznie gubernatorem. Opuszczając salę Izby wieczorem 8 września, Long został zastrzelony przez lekarza Carla Austina Weissa, zięcia wpływowego sędziego, który był zaciekłym wrogiem Longa. Niekompetentnie leczony „Kingfish” zmarł dwa dni później. W pogrzebie na terenie stolicy, gdzie został pochowany, wzięło udział sto tysięcy żałobników. Rose McConnell Long zakończyła kadencję w Senacie swojego męża. Jego brat Earl został kontrowersyjnym gubernatorem Luizjany. Jego brat George oraz kuzyni Gillis i Speedy Long służyli w Izbie Reprezentantów Stanów Zjednoczonych. Russell Long, syn Hueya, zdobył mandat w Senacie w 1948 r., a następnie został przewodniczącym Komisji Finansów, zanim w 1987 r. przeszedł na emeryturę. Wiele lat później Long był nadal popularny pomimo licznych dowodów na praktyki korupcyjne i despotyczne. Bestsellerowa powieść Roberta Penna Warrena z 1946 r., „Wszyscy ludzie króla”, słabo zawaolowany portret Longa, doczekała się kilku wersji filmowych. Pomnik Longa stoi w Sali Statuary Hall na Kapitolu.

Lugard, Fryderyk, baron Abinger

(1858–1945) Żołnierz brytyjski

Baron Lugard kierował podbojem i administracją Nigerii, a także służył jako żołnierz w innych częściach Brytyjskiej Afryki Zachodniej oraz jako gubernator Hongkongu. Jego kariera wojskowa wskazuje na możliwości dostępne dla młodych, aspirujących oficerów, którzy służyli Imperium Brytyjskiemu u szczytu jego świetności. Jako administrator snuł teorie na temat odpowiedzialności Brytyjczyków wobec siebie i mieszkańców podbitych terytoriów. Urodzony w Madras (Chennai) w kontrolowanych

przez Brytyjczyków w Indiach w rodzinie anglikańskiego pastora, Lugard wyjechał do Anglii we wczesnym dzieciństwie. W młodości otrzymał solidne wykształcenie, zanim wstąpił do brytyjskiej Królewskiej Szkoły Wojskowej w Sandhurst. Po ukończeniu studiów wstąpił do armii w 1878 r. Brał udział w wojnie w Afganistanie (1879–80), kampanii brytyjskiej w Sudanie (1884–85) i Birmie (1886–87). Wrócił do Afryki w 1888 roku, gdzie został ranny w walce z arabskimi handlarzami niewolników w Nyasaland. W służbie Cesarskiej Brytyjskiej Kompanii Wschodnioafrykańskiej Lugard dowodził zespołem odkrywców w rejonie rzeki Sabaki, zanim w 1890 r. udał się do Ugandy. Po zapewnieniu brytyjskiej kontroli nad tym obszarem i zakończeniu niepokojów zdobył tytuł administratora wojskowego Ugandy. Na tym stanowisku kontynuował eksplorację Afryki. Zrezygnował ze stanowiska w maju 1892 roku i wrócił do Londynu, gdzie przekonał rząd premiera Gladstone'a do pozostania w Ugandzie. Kiedy Lugard wrócił do Afryki w 1894 roku, pracował dla Royal Niger Company. Prowadził negocjacje z różnymi królami i wodzami, aby zyskać uznanie potęgi kompanii w regionie, a co za tym idzie, władzy Brytyjczyków nad innymi europejskimi rywalami. Prowadząc wyprawę do jeziora Ngami w 1897 r. dla brytyjskiej firmy West Charterland Company, Lugard został wezwany przez rząd brytyjski, aby mógł zorganizować siły rdzennych Afrykanów w celu obrony brytyjskich interesów przed Francuzami w Lagos i Nigerii. Jego Zachodnioafrykańskie Siły Graniczne pozostawały pod dowództwem Lugarda do grudnia 1899 r. Od 1900 r. do 1906 r. Lugard pełnił funkcję wysokiego komisarza protektoratu północnej Nigerii. Różni lokalni potentaci, jak na przykład sułtan Sukoto, odmówili przyjęcia postanowień podpisanych przez siebie traktatów. W 1903 roku Lugard zatriumfował nad tą opozycją dzięki połączeniu dyplomacji i siły militarnej. Przed wyjazdem w 1906 roku Lugard zapewnił brytyjską kontrolę nad całą Nigerią, chociaż wojsko nadal stawiało czoła powstaniom. Jego wysiłki zaowocowały także poprawą brytyjskiego handlu; nowo ułożone linie kolejowe przewoziły na wybrzeże cynę, orzeszki ziemne i bawełnę. Lugard opowiadał się za rządami pośrednimi; pokonując rdzennych władców, mógł kontrolować ich ludy w imieniu Brytyjczyków. Przyjął emirów, którzy nie handlowali już niewolnikami, uznał władzę brytyjską i wprowadził środki, których pragnęli Brytyjczycy. Emirowie ci zachowali swoje tytuły, ale przyjęli rozkazy od oficerów okręgowych; emirowie mogliby stracić swoje stanowiska, gdyby brytyjski wysoki komisarz uznał ich za niechętnych do współpracy. W ten sposób Brytyjczycy mogliby zmniejszyć liczbę oficerów kolonialnych potrzebnych do nadzorowania terytorium. Lugard zachował kontrolę muzulmańską nad edukacją i medycyną w północnej Nigerii, podczas gdy misjonarze chrześcijańscy zapewniali usługi społeczne na południu. Spowodowało to nierówność między dwoma protektoratami w miarę poprawy warunków na południu. Lugard spędził kilka następnych lat w Hongkongu, gdzie piastował stanowisko gubernatora do marca 1912 r. Planował przejąć wieczystą kontrolę nad wynajętymi Nowymi Terytoriami, być może otwierając drogę do trwałej brytyjskiej kontroli nad Hongkongiem, ale jego plany się nie powiodły i nie doszły do skutku. Stworzył także podstawy dla Uniwersytetu w Hongkongu w 1911 r. Wrócił do Nigerii jako gubernator w 1912 r., kiedy skupił się na zakończeniu istniejącego systemu dwóch protektoratów na rzecz jednej kolonii. Wielu intelektualistów i prasa w Lagos sprzeciwiało się temu planowi, ale obywatele jako całość nie zareagowali. Lugard został generalnym gubernatorem kolonii Nigerii od 1914 do 1919 roku. Jako gubernator próbował zapobiegać importowi lub spożywaniu napojów alkoholowych; próbował także znieść niewolnictwo w kolonii. Lugard opublikował liczne prace, w których prześledził genezę Imperium Brytyjskiego w Afryce i racjonalizował jego panowanie nad Afrykanami. W Powstaniu naszego imperium wschodnioafrykańskiego (1893) podkreślił motywy ekonomiczne, które zmusiły Brytyjczyków do poszukiwania nowych rynków i zabezpieczenia źródeł surowców; uzasadniał początkowe koszty podboju i przewidywał nadchodzące ogromne korzyści finansowe. Twierdził dalej, że Brytyjczycy odziedziczyli obowiązek rozszerzenia imperium od swoich przodków, którzy wykazali znaczną inicjatywę w eksploracji i zasiedlaniu Ameryki Północnej i Australii. Dla Lugarda, wkład Wielkiej Brytanii w dobro Afrykańczyków - wprowadzenie chrześcijaństwa, zniesienie niewolnictwa, rozpowszechnianie lepszych metod leczenia i poprawa edukacji – towarzyszyłyby wyzyskowi zasobów naturalnych i ludzkich

Afryki dla własnych korzyści gospodarczych. W książce Lugarda *The Dual Mandate in British Tropical Africa* (1922) przedstawiono uzasadnienie stosowania przez niego rządów pośrednich w Nigerii, a także dalsze opracowywanie uzasadnień dla brytyjskich rządów w Afryce. Postrzegał czarnych Afrykanów jako odmiennych od białych Europejczyków i uważał, że potrzebują szkolenia, zanim będą mogli całkowicie kontrolować swoje własne sprawy. Kooptując rodzime elity, które mówiły lokalnym językiem i praktykowały lokalne zwyczaje, jako administratorzy pod brytyjskim zwierzchnictwem, Lugard wierzył, że Brytyjczycy mogą zwiększyć współpracę ze strony tubylców. Po dziesięcioleciach służby dla Imperium Brytyjskiego starzejący się Lugard osiedlił się i zamieszkał w Anglii. Zmarł w 1945 r., po tym jak został mianowany członkiem Tajnej Rady w 1920 r. i podniesiony do godności parostwa w 1928 r.

Lutz, Berta

(1894–1976) Brazylijska naukowiec i feministka

Zoolog i naukowiec Bertha (lub „Berta”, jak czasami odnotowuje się jej imię) Maria Júlia Lutz była wybitną brazylijską feministką i działaczką na rzecz praw kobiet w Brazylii, a także ważną przyrodniczką. Urodzona 2 sierpnia 1894 r. w São Paulo, jej ojcem był Adolfo Lutz (1855–1940), ważny lekarz i epidemiolog, a także pionier medycyny tropikalnej. W 1881 roku przeniósł się do Brazylii i osiadł w São Paulo, gdzie został mikrobiologiem specjalizującym się w powiązaniu warunków sanitarnych z epidemiami, zwłaszcza dżumą, malarią i żółtą febrą. Bertha Lutz kształciła się w São Paulo, a następnie wyjechała do Francji, gdzie studiowała na Uniwersytecie Paryskim (Sorbona). Specjalizowała się w naukach przyrodniczych, biologii i zoologii i wróciła do Brazylii, aby kontynuować swoje zainteresowania płazami. Jej głównym odkryciem naukowym był gatunek żaby, któremu nadała imię: *Paratelmatobius lutzii* („Żaba Lutz Rapids”). W 1919 roku Bertha Lutz rozpoczęła pracę w Museu Nacional w Rio de Janeiro, ówczesnej stolicy Brazylii, co już w młodym wieku wyróżniło ją, gdyż oficjalnie stanowiska w służbie publicznej mieli zajmować mężczyźni. W Paryżu Bertha Lutz była pod ogromnym wpływem idei feministycznych z Francji i Wielkiej Brytanii i nawiązała kontakt z wieloma francuskimi sufrażystkami. Kiedy w 1918 r. wróciła do Brazylii, rozpoczęła agitację na rzecz utworzenia tam ruchu feministycznego. Zaledwie rok po powrocie Lutz założyła *Federacao Feminista Progresso Brasileira* („Brazylijska Federacja Postępu Kobiecości”). W 1922 roku wzięła udział w Panamerykańskiej Konferencji na temat Kobiet i uzyskała wiele przydatnych rad od Pauliny Luisi i Carrie Chapman Catt. Została także wybrana wiceprzewodniczącą konferencji. Po konferencji Lutz wróciła do Brazylii i większość czasu spędziła pracując na rzecz ruchu kobiecego. Widziała postępy poczynione przez kobiety w Europie i Stanach Zjednoczonych i chciała, aby w Brazylii uznano te same prawa, zwłaszcza prawo kobiet do pracy, zniesienie pracy dzieci, równą płacę za tę samą pracę dla kobiet oraz prawo do na urlop macierzyński. W 1932 r. w wyniku agitacji Lutz i innych kobietom w Brazylii przyznano prawa wyborcze i dopuszczono je do głosowania w wyborach, co potwierdził brazylijski prezydent Getúlio Vargas w poprawkach do brazylijskiej konstytucji. Lutz dwukrotnie bezskutecznie próbował dostać się do parlamentu z ramienia Niezależnej Ligi Wyborczej. Śmierć jednego z posłów, Candido Pereiry, spowodowała jednak doraźny wakat, który objął Lutz, która została posłem w roku 1934. W parlamencie opowiadała się za prawami kobiet, trzymiesięcznym urlopem macierzyńskim i skróceniem dnia pracy zarówno dla mężczyzn, jak i kobiet. Prowadziła także kampanię na rzecz umożliwienia młodym mężczyznom uzyskania zwolnień ze służby wojskowej. 6 października 1940 roku zmarł Adolfo Lutz, a jego córka nie tylko zadbała o przesłanie jego dokumentów do Archiwum Narodowego Brazylii, ale także o ich skrupulatne skatalogowanie, co zajęło jej następne 30 lat. Artykuły są nadal regularnie badane przez wielu uczonych z całego świata i zostały znacznie powiększone dzięki jej własnemu zbiorowi artykułów i książek, które również przekazała do archiwów. Lutz przez większą część swojego życia zajmowała się botaniką w Muzeum

Narodowym. Jej główna praca w języku angielskim, *British Naturalists in Brazil*, została opublikowana w Rio de Janeiro w 1941 r. W 1948 r. Bertha Lutz była jedną z czterech kobiet, które podpisały Powszechną Deklarację Praw Człowieka ONZ, obok Minerwy Bernardino z Dominikany, Virginia Gildersleeves ze Stanów Zjednoczonych i Wu Yi-tang z Republiki Chińskiej. W latach trzydziestych Lutz napisał szereg artykułów technicznych opublikowanych w Rio de Janeiro. W 1968 roku ukończyła trzy prace opublikowane przez Texas Memorial Museum w Austin: „Geographic Variation in Brazillian Species of Hyla” (1968), „Taksonomy of the Neotropical Hylidae” (1968) i „New brazylijskie formy Hyla” (1968, wznowione w Rio de Janeiro w 1973). Napisała także obszerną książkę „Brazylijski gatunek Hyla”, napisaną wspólnie z Gualterem A. Lutzem i ze przedmową W. Franka Blaira, która została również opublikowana w Austin w Teksasie w 1973 r. W 1975 r. Lutz reprezentował Brazylię na pierwszej Międzynarodowej Kongres Kobiet w Meksyku, zorganizowany przez Organizację Narodów Zjednoczonych. Bertha Lutz zmarła 16 września 1976 roku w Rio de Janeiro. Na jej cześć powstała Fundacja Berthy Lutz; jego symbolem jest zielony motyl.

Luksemburg, Róża

(1871–1919) rewolucjonista socjalistyczny

Róża Luksemburg, marksistowska rewolucjonistka, działaczka i autorka, urodziła się 5 marca 1871 r. w polsko-rosyjskim mieście Zamościu w żydowskiej rodzinie Eduarda i Line Luxemburg. Od wczesnych lat szkolnych jej głównym zainteresowaniem była polityka. Do Zurychu przybyła w 1889 roku, aby studiować na tamtejszym uniwersytecie prawo i ekonomię polityczną. Luksemburg znalazła się wśród czołowych rewolucjonistów tamtego okresu, w tym Jerzego Plechanowa (1857–1918) i Leo Jogichesa (1867–1919). Jej związek z tym ostatnim trwał całe życie, a obaj mężczyźni pomogli w powołaniu nowej partii, Socjaldemokracji Królestwa Polskiego, która przekształciła się w Partię Socjalistyczno-Demokratyczną Królestwa Polskiego i Litwy (SDKPiL). Przez jakiś czas przebywała w Paryżu, gdzie redagowała rzecznik partii „Sprawa Robotnicza”. W 1898 r. przeniosła się do Berlina i przez następne 20 lat była związana z niemieckim socjalizmem. Po uzyskaniu obywatelstwa niemieckiego osiedliła się w Berlinie i została członkinią Niemieckiej Partii Socjaldemokratycznej. Od 1905 r. Luksemburg był redaktorem organu partyjnego „Vorwärts” (Naprzód). W tym okresie Luksemburg rozwinęła wiele swoich koncepcji rewolucji. Dla niej powstanie moskiewskie z grudnia 1905 r. było skutkiem akcji masowych. Rewolucja była zjawiskiem długotrwałym. Co więcej, mogłoby się to zdarzyć w stosunkowo słabo rozwiniętym kraju, takim jak Rosja. Zaczęła obficie pisać, kładąc nacisk na strajki masowe. Bolszewicy i mieńszewicy mieli różne strategie rewolucyjne, a Luksemburg wierzyła w hasło tej pierwszej dyktatury proletariatu i chłopstwa. Krytykowała jednak bolszewików po wybuchu rewolucji październikowej. Luksemburg została uwięziona w polskiej Rosji w 1906 roku, a później zwolniona. Kontynuowała działalność polityczną, za co w czerwcu i lipcu 1907 r. przebywała w więzieniu przez dwa miesiące. W latach 1907–1914 Luksemburg wykładała marksizm i ekonomię w Szkole Partii Socjaldemokratycznej w Berlinie. 28 lipca 1914 r. wybuchła I wojna światowa, a Biuro Następnego dnia w Brukseli odbyło się spotkanie Międzynarodówki Socjalistycznej. Luksemburg jako przedstawiciel SDKPiL opowiadała się za masowymi demonstracjami przeciwko wojnie. Jednak członkowie SPD głosowali za wypowiedzeniem wojny przez Reichstag 4 sierpnia. We wrześniu Luksemburg wraz ze swoim kolegą Karlem Liebknechtem (1871–1919) i innymi utworzyła ze swojego mieszkania Grupę Międzynarodową i postanowiła przeciwstawić się wojnie. Z dniem 1 stycznia 1916 roku grupę przekształcono w Spartakusbund. W czasie wojny Luksemburg była wielokrotnie więziona. Została zwolniona 8 listopada 1919 r. z więzienia i przy pomocy Liebknechta i grup socjalistycznych założyła

Niemiecką Partię Komunistyczną (KPD). Luksemburg zorganizowała powstanie Spartakusbundu w styczniu 1919 r. w Berlinie, ale została schwytana wraz z Liebknechtem. Oboje zginęli 15 stycznia. Wkład Luksemburga w teorię i praktykę socjalistyczną był ogromny. Była najgłośniejszą rzeczniczką niemieckiego ruchu robotniczego. Luksemburg nie była fotelowym rewolucjonistą jak wielu marksistów, ale wierzyła w działanie. Ostatecznie stała się męczennicą za swoje przekonania, które nigdy nie zachwiały się na silnych podstawach humanitaryzmu.

Lyautey, Louis-Hubert

(1854–1934) Francuski urzędnik kolonialny

Louis-Hubert Gonzalve Lyautey urodził się 17 listopada 1854 roku w Nancy we Francji. Wychowywał się w arystokratycznym i intelektualnym społeczeństwie Nancy oraz w prostocie wiejskiego życia. Kiedy Lyautey miał zaledwie 18 miesięcy, spadł z balkonu rodzinnego domu, co spowodowało uraz kręgosłupa. Do szóstego roku życia wytrzymał długi okres wymuszonej bezczynności, zabijając czas czytaniem. Jako nastolatek uczęszczał do kilku szkół, a w wieku 18 lat w 1873 roku wstąpił do francuskiej akademii wojskowej Saint-Cyr. W 1876 roku zapisał się do szkoły sztabowej wojskowej i wstąpił do pułku kawalerii stacjonującego w Orleansville w Algierii. Przez następne dwa lata Lyautey uczył się o islamie, Afryce Północnej i administracji kolonialnej; zaczął także uczyć się języka arabskiego. Lyautey został awansowany do stopnia kapitana w 1882 roku, a następnie otrzymał rozkaz wstąpienia do IV pułku Chasseurs Legers w Epinal. Kiedy Lyautey miał około 33 lat, opublikował artykuł na temat reform wojskowych, które ostatecznie zmieniły jego karierę. Uważany był za jednego z tych nielicznych ludzi, którzy lubili zarówno miecz, jak i pióro. W ramach nagany za swój artykuł Lyautey został przeniesiony do Indochin; okazało się to jednak błogosławieństwem w nieszczęściu. Przybył do Sajgonu w 1894 roku i spotkał się z pułkownikiem Josephem Gallieni, który stał się jego inspiracją; Gallieni awansował go także na szefa sztabu. Pod rządami Gallieniego Lyautey nauczył się podstawowej lekcji kolonizacji, a mianowicie, aby nie obrażać lokalnych tradycji ani nie zmieniać zwyczajów i wykorzystania klasy elitarnej na korzyść imperium. Lyautey nauczył się także taktyki polegającej na zajmowaniu, zabezpieczaniu, administrowaniu i zagospodarowywaniu obszarów, które znajdowały się w rękach wroga lub były przedmiotem ataku wroga. Jego zasady skupiały się na dobrobycie rdzennej ludności, zapewnieniu jej bezpieczeństwa w życiu codziennym i prowadzeniu ich spraw ze zrozumieniem, szacunkiem i hojnością. W 1897 Lyautey podążył za Gallieniem na Madagaskar, gdzie awansował do stopnia podpułkownika i miał okazję zbudować miasto według własnego uznania. W 1900 roku został awansowany do stopnia pułkownika, a w 1903 roku wrócił do Algierii jako generał brygady. Po tym, jak Francuzi zajęli kilka miast w Maroku, próbując stłumić opór wobec ich okupacji w sąsiedniej Algierii, 30 marca 1912 roku podpisano traktat w Fezie ustanawiający francuski protektorat nad Marokiem. Lyautey został wówczas mianowany pierwszym generałem-rezydentem Maroka. Jedną z największych cech Lyauteya była umiejętność przystosowania się do nowych sytuacji, dlatego też w swojej administracji Maroka nie przyjął określonej i sztywnej formuły. Miał cechy, które podobały się zarówno Marokańczykom, Berberom, jak i Arabom, ponieważ był człowiekiem zdecydowanym, uczciwym i sprawiedliwym. W przeciwieństwie do wielu swoich rówieśników Lyautey nie wierzył, że misją Europejczyków jest narzucanie swojej cywilizacji i religii narodom krajów skolonizowanych. Uważał, że ważne jest, aby Francuzi rozumieli islam i wartości świata muzułmańskiego. Uważał również, że masowa migracja europejskich kolonistów do Maroka spowoduje problemy (podobnie jak w Algierii), ale nie sprzeciwiał się, gdyby migranci zechcieli wnieść swój wkład dla kraju. Jako generał Lyautey utrzymywał lokalne zwyczaje i architekturę oraz utworzył tak zwane latające kolumny żołnierzy, aby szybko przemieszczać się z jednego miejsca do drugiego w celu stłumienia wszelkich lokalnych buntów. Utworzenie lokalnych przychodni zdrowia w odległych obszarach pomogło zachęcić Maroko do wsparcia francuskiej administracji. Lyautey modernizował także i powiększał porty,

zwłaszcza w Casablance, oraz wspierał projekty rozwoju gospodarczego w górnictwie i handlu. Wraz z wybuchem I wojny światowej udało mu się kontrolować Maroko przy pomocy bardzo niewielkiej liczby żołnierzy. W 1916 roku, w środku I wojny światowej, Lyauteyowi zaproponowano stanowisko ministra wojny. Po pewnej niechęci przyjął to stanowisko, ale wkrótce stał się z innymi wysokimi rangą oficerami wojskowymi. Sprzeciwił się planowi naczelnego dowódcy Roberta Nivelle'a dotyczącego nowej ofensywy przeciwko Niemcom, ale plan ten został wdrożony pomimo sprzeciwu Lyauteya. Tak jak przewidział Lyautey, ofensywa zakończyła się niepowodzeniem i spowodowała ogromną liczbę ofiar francuskich. Wściekły Lyautey złożył rezygnację i został poproszony o powrót do Maroka, aby powrócić na swoje dawne stanowisko generała-rezydenta, co z radością przyjął. Po wojnie w 1921 r. Lyautey został awansowany na najwyższy w kraju stopień marszałka wojskowego. Miał 66 lat. Lyauteya nękały ataki wątroby, które nękały go przez lata, co zmusiło go do pozostania w łóżku przez kilka tygodni i przez które musiał przejść kilka operacji. W latach dwudziestych XX wieku, borykający się ze złym stanem zdrowia, Lyautey próbował zrezygnować z rezydentury, ale nieustannie namawiano go, aby pozostał w Maroku. We wczesnych latach dwudziestych sukcesy buntu Rif pod wodzą Abd el Krima przeciwko hiszpańskim enklawom na północy Maroka zagroziły francuskiemu rządowi w pozostałej części kraju. W 1925 roku Lyautey został niechętnie wciągnięty w operacje wojskowe przeciwko Abd el Krimowi i jego armii. W środku walk Lyautey został usunięty z dowództwa wojskowego Maroka, a na jego miejsce zastąpił marszałek Philippe Pétain, z którym się wcześniej stał. 24 września 1925 roku 70-letni weteran kolonialny zwrócił się z prośbą o zwolnienie go z naczelnego dowództwa w Maroku. Jego rezygnacja została przyjęta i w październiku Lyautey opuścił Maroko i udał się do Francji. Gdy opuszczał Rabat, zebrał się duży tłum, aby go pożegnać. Ku zaskoczeniu wielu to Brytyjczycy, a nie Francuzi, zaszczylicili Lyauteya eskortą morską dwóch niszczycieli przez Cieśninę Gibraltarską. Lyautey spędził większość pozostałych lat w Thorey, w swojej ukochanej Lotaryngii, przygotowując kilka tomów listów do publikacji. Lyautey może pochwalić się takimi osiągnięciami w Maroku, jak budowa dróg, miast, szpitali, szkół, przychodni i linii kolejowych. Hubert Lyautey zmarł w 1934 roku, a jego prochy zostały przetransportowane przez francuską eskadrę marynarki wojennej w towarzystwie 14 okrętów brytyjskiej 2. Eskadry Krążowników Bojowych do jego mauzoleum w Rabacie w Maroku.

Linia Maginota

Wśród wojskowych nigdy nie było jednomyślności co do wniosków płynących z I wojny światowej. Kiedy w 1940 r. przeciwnicy z lat 1914–1918 walczyli ponownie, Niemcy zinterpretowali swoje doświadczenie jako uczące potrzeby szybkiego i mocnego ataku. Zupełnie inaczej interpretując ten sam konflikt, Francja planowała w pierwszych etapach walczyć niemal wyłącznie defensywnie. Następnie zaatakowałby Niemców, którzy ich zdaniem byłiby wyczerpani atakiem na centralny element francuskiej strategii, linię Maginota. Zaplanowana w latach dwudziestych XX wieku i zasadniczo ukończona do 1935 roku linia Maginota (nazwana na cześć francuskiego ministra wojny) była siecią fortyfikacji na granicy między Niemcami, Luksemburgiem i Włochami. Linia została zaprojektowana i zbudowana, aby służyć kilku celom. Po pierwsze, linia Maginota miała chronić francuski przemysł w regionie Alzacji i Lotaryngii. Po drugie, silna linia obronna pomogłaby Francuzom w maksymalnym wykorzystaniu dostępnych sił przy jednoczesnej mobilizacji pozostałych rezerw. Wreszcie przewidywano, że Niemcy pójdą bezpośrednio na linię, pozwalając Francuzom powstrzymać ich i zadać ciężkie straty. Stosunkowo świeży Francuzi przypuściliby wówczas własny atak i pokonali Niemców na własnym terytorium. Linia Maginota nie była linią nieprzerwaną, jak system okopów z I wojny światowej. Zamiast tego była siecią stalowych i betonowych fortyfikacji zwróconych ku Niemcom na wschodzie i Włochom na południowym wschodzie. Każdy fort (powszechnie nazywany ouvrage, czyli dziełem) był niezależną konstrukcją; w sumie było ich ponad 100 z dodatkowymi mniejszymi umocnieniami. Używając dział różnych kalibrów, każdy fort znajdował się w zasięgu innego, dzięki czemu mogli nie tylko strzelać do atakujących żołnierzy ale mógłby również obejmować inne forty w

najbliższej okolicy. Aby zapewnić dalsze wsparcie, istniały stałe garnizony „oddziałów interwałowych”, czyli jednostek piechoty, które zapewniały wsparcie na obszarach pomiędzy fortami. Forty należały do najbardziej zaawansowanych konstrukcji technicznych tamtych czasów. Każdy z nich miał duże magazyny amunicji, zaplecze do zaopatrzenia w żywność, centra dowodzenia, centra kierowania ogniem, kilometry tuneli, małe linie kolejowe, klimatyzację, elektrownie i wodociągi. Ponadto działa zamontowano w wieżach, w których zastosowano szereg skomplikowanych, wysoce zaawansowanych urządzeń mechanicznych do zmiany elewacji lub kierunku. Linia była mocna, odzwierciedlała najnowocześniejsze technologie lat trzydziestych XX wieku, a nawet miała wysoki stopień militarnego sensu. Były jednak wady. Być może najważniejszym z nich było to, że linia nie prowadziła aż do Morza Północnego. Francja nie przedłużyła linii z kilku powodów: kosztu, nieodpowiedniego terenu i pozurow, że Francja opuszcza Belgię. W rzeczywistości Francuzi wierzyli, że dopóki linia Maginota będzie się utrzymywać, nowo zmobilizowane siły francuskie połączą się z Belgami, aby powstrzymać niemieckie natarcie. Razem, prawdopodobnie z pomocą brytyjską, przedostaliby się następnie przez Belgię i ostatecznie najechali Niemcy. Jednocześnie Francuzi założyli, że bardzo północny kraniec linii Maginota, który kończył się w pobliżu Ardenów, będzie bezpieczny, ponieważ Niemcy nigdy nie przeprowadzą tam większej ofensywy przez nierówny teren. aż do maja 1940 r. żadna ze stron nie podjęła znaczących działań na froncie zachodnim. Okres ten, znany jako fałszywa wojna, pozwolił Brytyjczykom i Francuzom zmobilizować się i sprowadzić swoje wojska do zajęcia pozycji bez ingerencji Niemców. Rankiem 10 maja ponad 100 dywizji niemieckich zaatakowało Francuzów, Brytyjczyków, Belgów i Holendrów. Główny niemiecki atak przeszedł przez lasy i góry Ardenów w Luksemburgu, na południe od Liege, dokładnie tam, gdzie Francuzi zakładali, że nigdy nie nastąpi. W ten sposób niemieckie czołgi i siły zmotoryzowane ominęły skrajne lewe skrzydło linii Maginota i prosto do Francji. Ominęli linię i nie zaatakowali jej bezpośrednio aż do ewakuacji Brytyjczyków z Dunkierki i kapitulacji rządu francuskiego. Forty linii Maginota poddały się dopiero wtedy, gdy ich mobilne oddziały interwałowe wycofały się i zostały całkowicie otoczone. Niemcy zajęli fort Maginota, ale ich nie utrzymali. Używali ich tylko przez krótki czas, kiedy Stany Zjednoczone zaatakowały niektóre pobliskie francuskie miasta w 1944 i 1945 roku. Po wojnie armia francuska ponownie je zajęła i wykorzystała. W latach zimnej wojny zapewniały centrale i centra łączności, które zapewniały znaczną ochronę na wypadek wojny nuklearnej. W latach międzywojennych nie tylko Francuzi dostrzegali użyteczność fortyfikacji. Choć Niemcy mieli polegać na wysoce mobilnej i potężnej ofensywie, Niemcy utrzymali dwie linie, jedną zwróconą w stronę Polski (Ściana Wschodnia) i jedną zwróconą w stronę Francji (Ściana Zachodnia, lepiej znana jako linia Zygfryda, która miała zostać użyta w 1944 r. Stany Zjednoczone). Ponadto Czechosłowacja zbudowała linię obrony zbudowaną przy pomocy Francji. Wreszcie Szwajcaria zbudowała kompleks fortyfikacji. Chociaż nie był tak rozległy jak linie Maginota czy linie niemieckie, był dobrze położony, wykorzystując górzysty teren i dowodząc kilkoma liniami komunikacyjnymi przez przełęcze. Linia Maginota stała się symbolem. Z jednej strony reprezentuje obronę, która zwiódła jego budowniczych do myślenia, że nie muszą robić nic innego, jak tylko polegać na czymś, co wydawało się nieprzeniknioną obroną. Stało się także symbolem lub skrótowym wyrażeniem wszystkich przyczyn porażki Francji w 1940 r. Ironią jest, że gdyby zostało właściwie użyte, to znaczy uzupełnione o wnikliwe zrozumienie tego, co może zrobić wróg, a nie to, co Francuzi chcieli, żeby to zrobili, mógł to być symbol zwycięstwa. Zgodnie z projektem linia Maginota zadziałała. To reszta strategii Francji zawiodła.

Libia

Po klęsce sił libijskich dowodzonych przez Omara Mukhtara w latach trzydziestych XX wieku Włochy umocniły swoją imperialną kontrolę nad trzema głównymi prowincjami Libii: Cyrenajką, Trypolitanią i Fezzanem. Podczas II wojny światowej Libia stała się polem bitwy pomiędzy siłami Osi a siłami alianckimi Francji i Wielkiej Brytanii. Do 1942 roku Włosi zostali pokonani, Brytyjczycy zajęli

Trypolitanię i Cyrenajkę; a Francuzi zajęli Fezzan. W Trypolitanii Brytyjczycy zachowali bezpośrednią kontrolę, ale w Cyrenajce przyznali większą autonomię; Francuzi administrowali Fezzanem poprzez bezpośrednią kontrolę wojskową. Po wojnie zaproponowano szereg różnych rozwiązań dotyczących przyszłości terytoriów libijskich. Włochy zażądały powrotu Libii pod swoją jurysdykcję. Inne kraje zachodnie sugerowały powiernictwo, podczas gdy niektóre opowiadały się za niepodległością. Przejęciem kontroli nad tym terytorium był zainteresowany Egipt, sąsiad Libii od wschodu. Konkurujące libijskie siły polityczne również miały sprzeczne cele. Niektórzy chcieli kontynuacji przywództwa Sayyida Idrisa w Sanussi, podczas gdy społeczeństwo polityczne składające się z młodych wykształconych Libijczyków, takie jak Mukhtar, opowiadało się za jednością i całkowitą niezależnością. Kiedy mocarstwa nie osiągnęły porozumienia, sprawa została przekazana nowo utworzonej Organizacji Narodów Zjednoczonych (ONZ). Po przedłużających się negocjacjach Zgromadzenie Ogólne ONZ zaleciło w 1949 r., aby Libia – obejmująca Cyrenajkę, Trypolitanię i Fezzan – utworzyła zjednoczone państwo, które powinno uzyskać niepodległość nie później niż 1 stycznia 1952 r. Tym samym po raz pierwszy w swojej historii Zgromadzenie Ogólne działało jako światowy ustawodawca posiadający władzę wiążącą. W 1951 roku Libia stała się zjednoczonym narodem pod monarchią króla Idrisa. W tamtym czasie Libia była jednym z najbiedniejszych krajów na świecie, a Idris był w dużym stopniu uzależniony od pomocy Zachodu. Zachował także znaczną władzę wykonawczą i zyskał wsparcie przywódców plemiennych, tradycyjnych polityków i kilku odnoszących sukcesy biznesmenów. Ta wąska baza władzy zniechęciła wielu, którzy byli coraz bardziej zniechęceni starym reżimem. Idris nadal rządził Libią aż do obalenia go w 1969 r. przez Muammara Kaddafiego

Lin Biao (Lin Piao)

(1908–1971) chiński generał komunistyczny

Chociaż jego wkład w rozwój współczesnych komunistycznych Chin jest przyćmiony przez wkład przewodniczącego Mao Tse-tunga, przywódcy zarówno Komunistycznej Partii Chin (KPCh), jak i kraju, Lin Biao odegrał jednak ważną rolę. Lin Biao urodził się w Wuhan w Chinach w 1908 r. Jako syn właściciela ziemskiego wstąpił do Ligi Młodzieży Socjalistycznej w 1926 r. Podczas studiów w Akademii Wojskowej w Whampoa poznał innego przyszłego przywódcę komunistycznego, Zhou Enlai. Po upadku dynastii Qing (Ch'ing) w Chinach w 1911 r. dużą częścią chińskiej wsi rządzą watażkowie. W latach dwudziestych XX wieku nastąpił nacisk na zjednoczenie kraju. Dwie z głównych grup to nowa KPCh, utworzona w 1921 r., oraz Kuomintang (KMT), Partia Nacjonalistyczna. Wyłaniającym się liderem KMT był Czang Kaj-szek. Lin Biao udało się przetrwać czystki i wraz z Mao i pozostałymi komunistami uciekł w głąb Chin. Brał udział w Długim Marszu; Spośród 100 000, które rozpoczęły wędrówkę, przeżyło 30 000. Byli wśród nich przywódca Mao, Liu Shaoqi i Zhou Enlai. Kiedy Japończycy najechali Chiny w 1937 r., Lin Biao zastosował taktykę partyzancką do walki z najeźdźcami za liniami wroga, co zapewniło KPCh patriotyczny prestiż. Pod koniec II wojny światowej ponownie wybuchła wojna między KPCh a KMT. KPCh utworzyła Armię Ludowo-Wyzwoleńczą (PLA), w której Lin Biao służył jako dowódca. 1 października 1949 roku Mao ogłosił utworzenie Chińskiej Republiki Ludowej (ChRL). Lin w dalszym ciągu odgrywał główną rolę zarówno w rządzie, jak i w wojsku oraz dowodził „ochotnikami” z Chin podczas wojny koreańskiej (1950–1953); awansował do stopnia marszałka. W 1968 roku Mao rozpoczął Wielką Proletariacką Rewolucję Kulturalną, aby zaatakować swoich krytyków i odzyskać kontrolę nad partią. Mao postanowił wyeliminować swoją konkurencję. Lin Biao blisko współpracował z Mao i walczył przeciwko frakcji kierowanej przez Liu Shaoqi, który był przewodniczącym stanu od 1959 r. Lin odegrał także kluczową rolę w zebraniu pism Mao w Cytaty Przewodniczącego Mao, czyli „Małą Czerwoną Księgę”, która otrzymała ogólnokrajowy dystrybucja. Siła Lin wzrosła, gdy Czerwona Gwardia, młodzi zwolennicy Mao, zaczęli ze sobą walczyć, wprowadzając chaos, który przerodził się w anarchię. Minister obrony został wezwany przez Mao na spotkanie z wrogiem w celu stłumienia

Czerwonego Krzyża w 1967 r. W tym celu został mianowany wiceprzewodniczącym KPCh i następcą Mao na IX Zjeździe Partii w 1969 r. Jednakże Mao stawał się wobec niego coraz bardziej podejrzliwy jako „że moc Lina rosta. I odwrotnie, niecierpliwość Lina, by zastąpić Mao, zakończyła się nieudanym zamachem w 1971 r. Lin i jego żona próbowali uciec do Związku Radzieckiego, ale samolot, którego pilotował ich syn oficer sił powietrznych, rozbił się w Mongolii Zewnętrznej i wszyscy zginęli. Wzlot i upadek Lin ukazuje morderczo niestabilną politykę w maoistycznych Chinach.

literatura

Od 1950 r. opublikowano ogromną liczbę nowych książek, a wiele z przed 1950 r. zostało ponownie opublikowanych w nowych wydaniach, faksymile starych wydań, a w ostatnich latach w postaci książek cyfrowych. Od lat 70. XX wieku pojawiło się także coś, co stało się znane jako „fikcja lotniskowa”, opisująca książki sprzedawane podróżującym samolotem, które miały dużo czasu do zajęcia. W szczególności książki cyfrowe umożliwiły dostęp do wielu starych i wyczerpanych nakładów książek oraz oferują funkcje wyszukiwania komputerowego, dzięki którym czytelnicy i naukowcy mogą szybciej znajdować informacje. Chociaż umożliwiło to łatwiejszy dostęp do dzieł źródłowych, zdecydowana większość dzieł beletrystycznych jest nadal publikowana w formie książkowej. Chociaż wielu pisarzy ma inne źródła dochodu, niektórzy odnieśli duży sukces dzięki sprzedaży książek, a brytyjska pisarka J. K. Rowling, twórczyni Harry'ego Pottera, stała się pierwszą pisarką, która zarobiła ponad 1 miliard dolarów na sprzedaży swoich książek.

Pisarze brytyjscy

Pisarze brytyjscy zdominowali większość anglojęzycznego świata, a zwyciężył Bertrand Russell literacką Nagrodę Nobla w 1950 r., Sir Winston Churchill w 1953 r., William Golding – autor „Władcy much” – w 1983 r., V. S. Naipaul w 2001 r. i Harold Pinter w 2005 r. Od 1950 r. do innych ważnych brytyjskich pisarzy zalicza się Richard Adams, autor książki Watership Down; Kingsley Amis, autor Lucky Jim; Martin Amis; Juliana Barnes; HE Bates; Malcolm Bradbury, autor książki The History Man; John Braine, autor „Pokoju na szczycie”; Anita Brookner, autor Hotelu du Lac; Anthony Burgess, autor Mechanicznej Pomarańczy; pisarka postfeministyczna Angela Carter; Norman Collins; Małgorzata Drabble; Daphne du Maurier; powieściopisarz i poeta Lawrence Durrell, autor Kwartetu Aleksandryjskiego oraz jego młodszy brat przyrodnik i zoolog Gerald Durrell, autor książki Moja rodzina i inne zwierzęta; John Fowles, autor książki „Kobieta francuskiego porucznika”; Grahama Greene’a; L. P. Hartley, autor książki The Go-Between; Laurie Lee, autorka Cider with Rosie; Malcolm Lavry, autor książki Pod wulkanem; Jessica Mitford, autorka książek Hons and Rebels; John Mortimer, twórca Rumpole of the Bailey; Iris Murdoch, autorka książki „Morze, morze”, laureatka Nagrody Bookera w 1978 r.; Anthony Powell, autor „Tańca do muzyki czasu”; V. S. Pritchett, autor Hiszpańskiego temperamentu; Dama Edyta Sitwell; Sir Osberta Sitwella; i CP Snow. Było także wielu, których główne dzieło literackie powstało w pierwszej połowie XX wieku, a którzy stworzyli także więcej dzieł w drugiej połowie, m.in. W. H. Auden; Robert Graves, autor książki „Ja, Klaudiusz”; Aldous Huxley, autor Nowego wspaniałego świata; W. Somerset Maugham; JB Priestley; Urodzony w Walii pisarz Howard Spring; Dylan Thomas, autor książki Under Milk Wood; oraz P. G. Wodehouse, twórca Jeeves. Było wielu pisarzy fikcji historycznej, w tym wielu, którzy swoje książki rozpoczęli w czasie wojen napoleońskich: Bernard Cornwell (pseudonim Bernard Wiggins), twórca Sharpe'a; CS Forester (pseudonim Cecila Louisa Troughtona Smitha), twórca Horatio Hornblowera; Alexander Kent (pseudonim Douglasa Reemana), twórca Richarda Bolitho; Patrick O'Brian (pseudonim Richarda Patricka Russa), twórca serii Aubrey-Maturin; oraz Northcote Parkinson, twórca Richarda DeLanceya. Inni autorzy powieści historycznych to: Charlotte Bingham; Katarzyna Cookson; George Macdonald Fraser, który wskrzesił Flashmana z „Toma Browna Schooldays” dla „Flashman Papers”; Roberta Harrisa; i Jean Plaidy (pseudonim Eleanor Hibbert). Tematykę kolonialną i postkolonialną zgłębiły pisarki Joy Adamson, autorka książek Born Free; Rumer

Godden; Elspeth Huxley, autorka „Ognistych drzew Thiki”; Ruth Praver Jhabvala, autorka „Gorączka i kurz”, zdobywczyni Nagrody Bookera w 1975 r.; M. M. Kaye, autorka „Dalekich pawilonów”; Richard Mason, autor książki Świat Suzie Wong; John Masters, autor książki Bhowani Junction; R. K. Narayan, autor książki Vendor of Sweets; Paul Scott, autor „The Raj Quartet”; oraz Leslie Thomas, autorka książki „Dziewczyny żołnierze”. James Clavell, autor Shoguna, poruszał azjatyckie tematy historyczne. Do autorek romansów zalicza się Barbara Cartland, autorka 723 tytułów; Anna Baker; Barbara Taylor Bradford; Jackie Collinsa; Lena Kennedy; Anne Mather, autorka ponad 150 powieści; Betty Neels, autorka ponad 130 tytułów. Wydawcy Mills i Boon drukują tysiące tytułów romantycznych, wiele z nich napisanych według wzoru. Do popularnych autorów thrillerów należą Eric Ambler; były polityk Jeffrey Archer; Desmond Bagley; Lena Deightona; Ian Fleming, twórca Jamesa Bondy; Kena Folletta; Frederick Forsyth, autor „Dzień szakala”; John le Carré (pseudonim Davida Cornwella), twórca George'a Smiley; Alastair Maclean; i Douglasa Reemana. Historie wojenne autorstwa Paula Brickhilla; Nicholas Monsarrat (pseudonim Johna Turneya), autor książki „Okrutne morze”; oraz Eric Williams, autor książek The Wooden Horse i The Tunnel również dobrze się sprzedawali. Autorami kryminałów są Edward Aarons, autor książek „Przydział”; Margery Allingham; Agata Christie; Johna Creaseya; PD James (pseudonim Phyllis White); i Ruth Rendell; byli też inni, którzy osadzili swoje historie w konkretnych wydarzeniach historycznych, jak na przykład Ellis Peters (pseudonim Edith Pargeter), twórczyni Cadfael w średniowiecznym Shropshire; oraz HRF Keating, który umieścił swoje powieści o inspektorze Ghote w Indiach Brytyjskich. Należy także wspomnieć o Josephine Tey, której powieść „Córka czasu” zmieniła sposób, w jaki wielu ludzi postrzega Ryszarda III. Do dramaturgów należą Arnold Wesker, który napisał Zupę z kurczaka z jęczmieniem, i Terence Rattigan, autor książki Separate Tables. Poetami są T. S. Eliot, zdobywca Nagrody Nobla w 1948 r. i D. J. Enright, autor Śmiejącej się hieny. Pisarze fantasy, tacy jak C. S. Lewis, twórca Narnii; Szczyt Mervyna; Terry'ego Pratchetta; i J. R. R. Tolkien, autor Hobbita i Władcy Pierścieni, cieszą się dużą popularnością. W science fiction Douglas Adams, autor Autostopem przez Galaktykę; J. G. Ballarda, który zasłynął raczej dzięki na wpół autobiograficznemu Imperium słońca niż science fiction; Arthur C. Clarke, autor książki 2001: Odyseja kosmiczna; i John Wyndham cieszą się popularnością, a ich książki są publikowane w wielu językach. Do autorek opowiadań dla dzieci zaliczają się Enid Blyton, twórczyni Noddy'ego; Anthony Buckeridge, twórca Jenningsa; Richmal Crompton, autor książki Just Williams; oraz fikcja historyczna Cynthii Harnett, Rosemary Sutcliff, Geoffrey Trease i Ronald Welch (pseudonim Ronalda Feltona). Do najśłynniejszych dramaturgów zalicza się Harold Pinter, laureat Nagrody Nobla; John Osborne, autor książki Look Back in Anger; Dennis Potter, autor Syna Człowieczego; Tomek Stoppard. Poeci to John Betjeman, Ted Hughes i Philip Larkin. Historycy to Alan Bullock, EH Carr, Leonard Cottrell, Antonia Fraser, Christopher Hibbert, Christopher Hill, James/Jan Morris, John Prebble i Hugh Trevor-Roper. Istnieje również wiele relacji o przygodach, w tym „Wejście na Everest” Sir Johna Hunta; Exploration Fawcett pułkownika P. H. Fawcetta; Pozorny smok Normana Lewisa; Drzewo podróżników Patricka Leigha Fermora i podobne książki. Należy również wspomnieć o pisarzach kornwalijskich A. L. Rowse i Derek Tangye. Do pisarzy podróżniczych należą H. V. Morton; Eric Newby, autor Krótkiego spaceru po Hindukuszu; oraz Freya Stark, autorka książki Beyond the Euphrates i innych książek o Bliskim Wschodzie.

Pisarze amerykańscy

W tej epoce było także wielu wybitnych pisarzy amerykańskich, w tym czterech, którzy zdobyli literacką Nagrodę Nobla: Ernest Hemingway w 1954 r., John Steinbeck w 1962 r., urodzony w Kanadzie Saul Bellow w 1976 r. i Toni Morrison w 1993 r. Inni to James Baldwin, autor książki „Inny kraj”; Paul Bowles, który przeprowadził się do Tangeru w Maroku w 1952 r.; Allen Drury, autor książki Doradztwo i zgoda; Alex Haley, autor książek „Korzenie”; Harper Lee, autorka książki Zabić drozda, która w 1961 roku zdobyła nagrodę Pulitzera w dziedzinie literatury pięknej; Mary McCarthy, autorka Hanoi; Norman

Mailer, autor Armii nocy; Jamesa Michenera; Chaim Potok; J. D. Salinger, autor książki Buszujący w zbożu; John Updike, autor książek „Królik”, „Uciekaj” i „Czarownice z Eastwick”; Gore Vidal, autor Myry Breckenridge i powieści historycznych; oraz Richard Wright, autor książki Outsider. W ostatnich latach pisarzem, który osiągnął największą sprzedaż jest Dan Brown, autor „Kodu Da Vinci”. Książki o kowbojach zawsze były popularne. Do powieściopisarzy historycznych zalicza się Steven Saylor, autor powieści Roma Sub-Rosa z Gordianusem „znalazcą”; oraz chirurg i pisarz Frank Slaughter. Historie wojenne obejmują między innymi te autorstwa Irwina Shawa, autora The Young Lions; oraz Herman Wouk, autor książki The Caine Mutiny, która w 1952 r. zdobyła nagrodę Pulitzera w dziedzinie literatury pięknej. Autorzy kryminałów, tacy jak Truman Capote, autor książki Z zimną krwią; Patricia Highsmith; i Mario Puzo, autor „Ojca chrzestnego”, również sprzedali wiele egzemplarzy swoich książek. Dobrze się sprzedawali pisarze science fiction, tacy jak Isaac Asimov, autorzy fantasy, tacy jak Ursula Le Guin i autorzy horrorów, tacy jak Stephen King. Było wielu popularnych pisarzy, takich jak VC Andrews; Clive Cussler; Johna Grishama; Thomasa Harris; Robert Ludlum, autor Tożsamości Bourne’a; satyryk P. J. O’Rourke; Danielle Stal; oraz Kathleen Windsor, autorka książki Forever Amber. Wśród dramaturgów znajdują się Arthur Miller, autor Tygla; Eugene O’Neill, którego Długa podróż w noc została opublikowana pośmiertnie w 1956 r.; Thornton Wilder, który zaczął pisać w latach dwudziestych XX wieku, ale jego sztuki obejmowały m.in. The Matchmaker; oraz Tennessee Williams, którego najśłynniejsze dzieła, takie jak Tramwaj zwany pożądaniem, powstały w latach czterdziestych XX wieku i który w 1955 r. zdobył nagrodę Pulitzera za film Kotka na gorącym blaszanym dachu. Warto także wspomnieć o Edwardzie Albee, autorze „Kto się boi Virginii Woolf?”, jego pierwszej pełnometrażowej sztuce. Było też wielu ważnych pisarzy literatury faktu, w tym Rachel Carson, autorka Cichej wiosny (1963); komentator polityczny Noam Chomsky; ekonomista i profesor J. K. Galbraith; oraz John Gunther, autor książek „Inside”. Do amerykańskich poetów należą Robert Lowell, Ogden Nash i Sylvia Plath.

Inni autorzy w języku angielskim

W innych krajach anglojęzycznych było wielu innych laureatów Nagrody Nobla, w tym Samuel Beckett z Irlandii w 1969 r., autor książek „Czekając na Godota”; Patrick White z Australii w 1973 r.; Wole Soyinka z Nigerii w 1986 r.; Nadine Gordimer z Republiki Południowej Afryki w 1991 r. (i Nagroda Bookera w 1974 r.); Derek Walcott z St. Lucia w 1992 r.; Seamus Heaney z Irlandii w 1995 r.; oraz J. M. Coetzee, autor książki The Life and Times of Michael K. z Republiki Południowej Afryki w 2003 r. Płodny południowoafrykański pisarz Bryce Courtney, autor książki The Power of One, przeniósł się do Australii. Do irlandzkich pisarzy należą Brendan Behan, autor książki Borstal Boy; James Donleavy, autor „Ryż”; Frank McCourt, autor „Prochów Angeli”; oraz William Trevor, autor książki The Old Boys. Do australijskich pisarzy należą Thea Astley; Petera Careya; Alberta Facey’a; feministka Germaine Greer; Xavier Herbert, autor książki Biedny człowiek w moim kraju; George Johnston, autor książki Mój brat Jack; Thomas Keneally, autor Arki Schindlera; Colleen McCullough, autorka „Ptaków ciernistych”; David Malouf, autor książki Fly Away Peter; Alan Moorehead, autor „Nilu Białego”; poeta Les Murray; Neville Shute (pseudonim Nevil Shute Norwegia); Christina Stead; Arthur Upfield, twórca aborygeńskiego detektywa „Bonaparte”; oraz Morris West, autor książek Adwokat diabła i Ambasador. Do nowozelandzkich pisarzy należą Janet Frame, autorka „Owls Do Cry”, autorka kryminałów Ngaio Marsh i Alan Duff, autor „Once Were Warriors”. Pisarzem najsilniej utożsamianym z Afryką Południową jest Wilbur Smith, który większość swoich książek osadza w Republice Południowej Afryki i Rodezji/Zimbabwe. Inni autorzy z Afryki Południowej to Stuart Cloete, autor Rags of Glory i Alan Paton, autor Cry, The Beloved Country. Było też wielu autorów kanadyjskich, z których chyba najbardziej znani z tego okresu to powieściopisarka Margaret Atwood i Thomas Costain.

Pisarze europejskich i południowoamerykańscy

Do pisarzy francuskich od 1950 r. zaliczają się laureaci Nagrody Nobla François Mauriac (1952), algiersko-francuski pisarz i filozof Albert Camus (1957), dyplomata i poeta Saint-John Perse (1960), Jean-Paul Sartre (1964; odmówił przyjęcia nagrody) oraz Claude Simon (1985). Inni znani pisarze tego okresu to pisarka i filozofka Simone de Beauvoir; antropolog strukturalny Claude Lévi-Strauss, autor *Anthropologie structurale*; André Malraux; powieściopisarka historyczna Zoë Oldenburg; i Jeana Tardieu. Belgijski pisarz Georges Simenon stworzył Inspektora Maigreta i napisał ponad 500 książek; a Francuz Gerard de Villiers napisał bestseller „S.A.S.” tajemnice morderstwa rozgrywające się w różnych krajach świata. Do pisarzy niemieckich, którzy zdobyli literacką Nagrodę Nobla, należą niemiecko-szwedzka pisarka Nelly Sachs w 1966 r.; Heinricha Bölla w 1972 r.; Günter Grass za *Błaszany bębenek*, 1999; oraz austriacka dramatopisarka i pisarka feministyczna Elfriede Jelinek w 2004 r. Należy również wspomnieć o urodzonym w 1894 r. pisarzu literackim Eliasie Canettim, który zdobył tę nagrodę w 1981 r. za pisanie w języku niemieckim. Włoskimi laureatami Nagrody Nobla byli poeta liryczny Salvatore Quasimodo w 1959 r.; poeta i pisarz Eugenio Montale w 1975; oraz dramaturg i reżyser teatralny Dario Fo w 1997 r. Prawdopodobnie najbardziej znanymi pisarzami włoskimi są Giuseppe di Lampedusa, który napisał *Lamparta*, który ukończył tuż przed śmiercią, a książka została wydana pośmiertnie; Lois de Bernières, autorka „*Mandoliny kapitana Corelliego*”; oraz Alberto Moravia, autor książek „*Kobiety Rzymu*” i „*Opowieści rzymskich*”. Wielu pisarzy hiszpańskich otrzymało literacką Nagrodę Nobla: Juan Ramón Jiménez w 1956 r., Vicente Aleixandre w 1977 r. i Camilo José Cela w 1989 r. Salvador de Madariaga napisał wiele książek o Hiszpanii i świecie hiszpańskojęzycznym, większość z którego zostały przetłumaczone na język angielski. Pozostali to Gwatemalczyk Miguel Ángel Asturias w 1967 r.; chilijski poeta Pablo Neruda (pseudonim Ricardo Elicer Neftali Reyes Basoalto) w 1971; Kolumbijczyk Gabriel García Márquez, autor „*Stu lat samotności*” w 1982 r.; oraz Meksykanin Octavio Paz w 1990 r. Pochodzący z Portugalii José Saramago zdobył Nagrodę Nobla w 1998 r., a w ostatnich latach ukazała się obszerna literatura na temat portugalskiej Afryki. Do poetów języka portugalskiego należą nacionalista z Angoli, a później prezydent Agostinho Neto; ukazało się także wiele książek brazylijskiego autora tekstów Paulo Coelho. Ze Związku Radzieckiego Borys Pasternak, autor *Doktora Żywago*, otrzymał w 1958 roku literacką Nagrodę Nobla, ale ją odmówił. Inni Rosjanie, którzy zostali laureatami Nagrody Nobla, to powieściopisarz Michaił Szołochow (1965), powieściopisarz i dramaturg dysydent Aleksandr Sołżenicyn (1970) i Józef Brodski (1987). Należy także wspomnieć o urodzonym w Rosji pisarzu Władimirze Nabokowie. Pochodzący z Europy Wschodniej pisarz żydowsko-węgierski i ocalały z obozów koncentracyjnych Imre Kertész zdobył Nagrodę Nobla w 2002 roku; pisarz i poeta Jaroslav Seifert z Czech zdobył tę nagrodę w 1984 r. Urodzony w Polsce amerykański pisarz Isaac Bashevis Singer otrzymał tę nagrodę w 1978 r. za twórczość w języku jidysz, poeta Czesław Miłosz w 1980 r. i Wisława Szymborska w 1996 r. W 1961 r. jugosłowiańska pisarka i dyplomata Ivo Andrić zdobył Nagrodę Nobla za swoje *Kroniki bośniackie*, które obejmują wiele aspektów historii Bośni. Laureatami Nagrody Nobla zostało dwóch Greków: poeta i dyplomata Giorgos Seferis w 1963 r. oraz modernistyczny poeta Odysseas Elytis w 1979 r. Ze Skandynawii do laureatów Nagrody Nobla od 1950 r. zaliczają się Szwedzi Pär Lagerkvist w 1951 r., Eyvind Johnson i poeta Harry Martinson w 1974 r. oraz Islandzki pisarz Halldór Laxness w 1955 r. Wznowiło się również duże zainteresowanie sagami Wikingów, z których wiele zostało w tym okresie przetłumaczonych i opublikowanych w języku angielskim i francuskim.

Pisarze Bliskiego Wschodu i Indii

Jeśli chodzi o literaturę bliskowschodnią, izraelski pisarz Szmuel Yosef Agnon był jednym ze wspólnych laureatów Nagrody Nobla w 1966 roku za twórczość w języku hebrajskim. Inne ważne dzieła literatury izraelskiej to „*Bunt*” Menachema Begina i książki o Jerozolimie autorstwa Teddy’ego Kolleka. Do pisarzy palestyńskich zalicza się mieszkaniec USA Edward Said i pisarz libański Edward Atiyah, autor książek *An Arab opowiada historię* i *Lebanon Paradise*. Do pisarzy północnoafrykańskich należą Naguib Mahfouz

z Egiptu, laureat literackiej Nagrody Nobla w 1988 r.; Gamal al-Ghitani z Kairu napisał wiele książek, w tym Zayni Barakat o mamelukach w Egipcie; a algierski pisarz Albert Memmi napisał Słup soli. Było też wielu wybitnych pisarzy tureckich, w tym Yashar Kemal, autor Memed, My Hawk; Irgan Orga, który zrobił wiele, aby wyjaśnić anglojęzycznym czytelnikom historię i kulturę Turcji; oraz postmodernistyczny pisarz Orhan Pamuk, laureat Nagrody Nobla w 2006 r. Większość afrykańskich książek jest zwykle pisana po angielsku, francusku lub w innych językach europejskich, ale autorem tego, co określa się jako najbardziej typowo afrykańską historię, jest Camara Laye, z Gwinei Francuskiej, autorka książki Ciemne dziecko, czyli Dziecko afrykańskie. W Indiach było również wielu pisarzy, którzy pisali po angielsku, w tym Dom Moraes; pierwszy premier Indii Jawaharlal Nehru, autor książki „Odkrycie Indii”; oraz Salman Rushdie, autor kontrowersyjnych „Dzieci północy” i jeszcze bardziej kontrowersyjnych „Szatańskich wersetów”.

Pisarze azjatyccy

Mao Zedong, przywódca Chin od 1949 r. do swojej śmierci w 1976 r., pisał wiersze, ale najbardziej znany jest jako pisarz dzięki swojej „Małej czerwonej książeczce”, która została wydana w 900 milionach egzemplarzy w języku chińskim i innych językach, w tym arabskim, angielskim, francuskim, niemieckim, włoskim, japońskim, koreańskim, malajskim, hiszpańskim i wietnamskim. Została opublikowana po raz pierwszy w kwietniu 1964 roku, a dzięki czerwonej plastikowej okładce stała się znana na całym świecie. Wiele innych publikacji Partii Komunistycznej, takich jak Dzieła wybrane Mao Tse-tunga również wydrukowano w milionach egzemplarzy. Aby pomóc w promowaniu nowych dzieł literackich publikowanych w Chinach, od 1951 r. wydawany był miesięcznik Chinese Literature. Spośród innych chińskich pisarzy od 1950 r. chyba najbardziej znany jest Han Suyin, którego pięciotomowa autobiograficzna saga rozpoczęła się od Okaleczonego drzewa i którego „A Many Splendoured Thing” stała się bestsellerem na całym świecie. W ostatnich czasach Jung Chang napisał książkę Dzikie łabędzie: trzy córki Chin, opisując życie rodziny podczas rewolucji kulturalnej. Należy także wspomnieć o płodnym pisarzu i akademiku Lin Yutang oraz de Lucy Ching, autorce książki One of the Lucky Ones. Xingjian Gao, który pisał o protestach na placu Tiananmen, został w Chinach uznany za persona non grata; zdobył literacką Nagrodę Nobla w 2000 r. Dwóch japońskich pisarzy otrzymało literacką Nagrodę Nobla: Kawabata Yasunari w 1968 r. i Oe Kenzaburo w 1994 r. Jednak najbardziej znani pisarze japońscy tego okresu niewątpliwie byli Abe Kobo i Mishima Yukio. Wiele dzieł koreańskich zostało przetłumaczonych na język angielski i opublikowanych przez wydawnictwo Heinemann Asia, ale poza tłumaczeniami Wspomnień koreańskiej królowej Lady Hong niewiele książek koreańskich udało się osiągnąć duże zainteresowanie literackie poza Koreą. Prace przywódców Korei Północnej Kim Il Sunga i Kim Dzong Ila zostały opublikowane w wielu różnych wydaniach i kilku językach przez wydawnictwo Foreign Languages Press w Pjongjangu. W przypadku kontynentalnej Azji Południowo-Wschodniej opublikowano wiele książek w języku birmańskim, khmerskim, tajskim i wietnamskim, a nawet wiele w języku laotańskim. Po uzyskaniu niepodległości w języku birmańskim opublikowano wiele książek, w tym wiele pozycji poświęconych historii Birmy. Ponieważ import książek jest obecnie ograniczony, pomogło to birmańskiemu przemysłowi wydawniczemu i lokalnej literaturze. Przed 1970 rokiem w języku khmerskim opublikowano wiele powieści, przy ogromnym wzroście branży wydawniczej w języku khmerskim w latach 1970–1975, w tym prace Long Boreta, premiera w latach 1973–1975. Podobnie literatura wietnamska podążała za polityką tendencje, przy czym wiele książek opublikowano w Wietnamie Południowym do 1975 r., a następnie kilka dzieł literackich opublikowanych w Wietnamie do lat 90. XX wieku. W Tajlandii dobrobyt kraju zapewnił regularną publikację książek w języku tajskim. Po uzyskaniu przez Malaje niepodległości Dewan Bahasa dan Pustaka w Kuala Lumpur zachęcał do pisania w języku malajskim, co rozkwitło. W sąsiednim Singapurze opublikowano wiele książek, w tym wiele dzieł historycznych obejmujących różne aspekty historii

Singapuru, ale także wiele nostalgicznych powieści o kolonialnej przeszłości kraju i wiele historii osadzonych we współczesnym Singapurze.

Li Zongren (Li Tsung-jen)

(1891–1969) Chiński generał i polityk

Li Zongren (Li Tsung-jen) był ważnym przywódcą wojskowym i politycznym prowincji Guangxi (Kwangsi), wraz z Bai Chongxi (Pai Chung-hsi) w latach 1925–1949. Wstąpił do Kuomintangu (KMT, lub Partia Nacjonalistyczna), założona przez Sun Yat-sena i dowodząca 7. Armią; odegrał ważną rolę w Ekspedycji Północnej (1926–28), która wyniosła Koumintang do władzy. Li wyróżniał się jako wykwalifikowany dowódca wojskowy podczas Ekspedycji Północnej i wojny chińsko-japońskiej, gdzie dowodził oddziałami nacjonalistów, odnosząc ważne zwycięstwo w 1938 r. pod Taierzhuang w prowincji Shandong (Szantung). Jednakże Li i Bai reprezentowali erę watażków, dołączając do KMT częściowo po to, aby zachować i rozszerzyć swoją władzę regionalną poprzez kontrolowanie swojej armii jako odrębnych jednostek, które często sprzeciwiały się rządowi centralnemu. Ich grupa nazywana jest „kliką Guangxi” i walczyła z rządem centralnym w Nanjing (Nanking) w latach 1929–1930. Pozwoliła także uciekającym chińskim komunistom na przedostanie się przez Guangxi podczas Długiego Marszu. Kiedy w 1948 r. w Nankinie zebrało się Zgromadzenie Narodowe, aby wprowadzić w życie nową konstytucję, Li został wybrany wiceprezydentem Chin (prezydentem był Czang Kaj-szek). Li został pełniącym obowiązki prezydenta, gdy Chiang zrezygnował w 1949 r. Jednakże Chiang nadal zachował większość swojej władzy i lojalność kluczowych dowódców armii, a kiedy Li nie udało się wynegocjować porozumienia z KPCh w czasie wojny domowej, Chiang nagle złożył rezygnację, a Bai wybrał uciec na Tajwan. Po wyjeździe Li do Nowego Jorku Chiang wznowił prezydenturę na Tajwanie. Li odmówił przyłączenia się do nacjonalistów na Tajwanie i został postawiony w stan oskarżenia zaocznie. Stany Zjednoczone stały się zdeklarowanym krytykiem rządów Czanga. Li pozostał w Stanach Zjednoczonych do 1966 r., kiedy wrócił do Chin kontynentalnych i wyraził poparcie dla rządu komunistycznego. Niedługo potem zmarł.

Lumumba, Patrice

(1925–1961) premier Konga

Patrice Lumumba był pierwszym premierem niepodległej Republiki Konga. Urodzony w prowincji Kasai we wschodnim Kongo, pochodził z małego plemienia lub grupy etnicznej – Batatele. To pochodzenie miało mu przeszkodzić w przyszłych kontaktach z rywalami wywodzącymi się z głównych ugrupowań plemiennych. Lumumba urodził się 2 lipca 1925 r. Wykształcony przez misjonarzy protestanckich, rozpoczął służbę pocztową i współpracował z rodzącą się prasą kongijską. Zaangażował się także w działalność związkową, a od 1955 roku był prezesem regionalnego związku zawodowego. Skazany za defraudację poczty, Lumumba, po wyjściu z więzienia w 1957 r., w październiku 1958 r. założył ogólnokrajową partię polityczną, Kongijski Ruch Nacjonalistyczny. Po wzięciu udziału w Ogólnoafrykańskiej Konferencji Ludów w nowo niepodległej Ghanie w grudniu 1958 r., Lumumba stał się bojowym nacjonalistą. W 1959 dołączył do innych przywódców nacjonalistycznych, sprzeciwiając się belgijskiemu planowi stopniowej niepodległości w ciągu pięciu lat. Belgowie zmuszeni byli obiecać niepodległość do 30 czerwca 1960 r. Wybory przeprowadzone w maju 1960 r. dały partii Lumumby największą liczbę głosów i zaproponowano mu stanowisko premiera. Zaczął już wówczas mówić o przemianach gospodarczych i społecznych. Ponieważ część retoryki brzmiała socjalistycznie, wielu na Zachodzie obawiało się, że antykolonialny ton jego przemówień oznacza sojusz ze Związkiem Radzieckim. Po utworzeniu niezależnego rządu, 23 czerwca 1960 roku, siedem dni później Lumumba stanął w obliczu zamieszek. Jednostki wojskowe zbuntowały się, prowincja Katanga odłączyła się, a Belgia wysłała wojska. Lumumba wezwał Organizację Narodów Zjednoczonych do przywrócenia

porządku; jednak nie interweniował. Następnie zwrócił się do Związku Radzieckiego o samoloty do transportu jego żołnierzy. Zwrócił się także do niezależnych państw afrykańskich o wsparcie. Kroki te okazały się nieskuteczne i spowodowały, że jego wewnątrzni sojusznicy odwrócili się od niego. W dniu 5 września prezydent Kongo Joseph Kasavubu, który opowiadał się za bardziej umiarkowanym kursem i pewną formą autonomii, ogłosił, że Lumumba został obalony. 14 września szef armii Joseph Mobutu przejął władzę za zgodą Kasavubu. Mobutu i Kasavubu wkrótce porozumieli się z ONZ, która uznała rząd w październiku 1960 r. Bezsilny Lumumba próbował udać się do Stanleyville (obecnie Kisangani) w północno-wschodnim Kongo, gdzie nadal miał wsparcie. W drodze tam został jednak przechwycony przez żołnierzy Josepha Mobutu. Po trzech miesiącach więzienia Mobutu 17 stycznia 1961 roku przekazał Lumumbę Moïse Tshombe, przywódcy secesjonistycznej prowincji Katanga. Lumumba został zamordowany tej samej nocy. Z perspektywy czasu idee i retoryka Lumumby nie wydają się aż tak radykalne. Popierał zjednoczone Kongo, przeciwstawiając się jego podziałowi regionalnemu/etniczemu/plemiennemu. Popierał koniec kolonializmu i w czasie zimnej wojny opowiadał się za neutralnością, z naciskiem na wartości „afrykańskie”. Te uczucia ostatecznie doprowadziły do jego zguby.

Liga Awami

Liga Awami, partia polityczna założona przez prawnika i polityka H. S. Suhrawardy'ego w 1956 r., stała na czele wydarzeń politycznych, które doprowadziły do powstania Bangladeszu (dawniej Pakistanu Wschodniego) w 1971 r. Kiedy Brytyjczycy opuścili Indie w 1947 r., pozostawił po sobie dwa suwerenne narody: Indie i Pakistan. W latach następujących po uzyskaniu niepodległości między Pakistanem Wschodnim i Zachodnim pojawiły się kwestie tożsamości narodowej, którymi w imieniu Pakistanu Wschodniego zajęła się Liga Awami. Opowiadała się za tym Liga Awami bengalski, używany w Pakistanie Wschodnim, otrzyma status języka narodowego wraz z urdu, którym mówiono w Pakistanie Zachodnim i który został uznany za język narodowy w 1947 r. Liga promowała także większą reprezentację Bengalczków w rządzie centralnym, ponieważ Bengalczycy we władzach cywilnych na szczeblu centralnym służby w Pakistanie Zachodnim nie posiadali silnej bazy władzy w regionie, a wyższe stanowiska w wojsku i rządzie we wschodnim Pakistanie często zajmowali Pakistańczycy z Zachodu. Za rządów wojskowych generała Ayuba Khana (1958–1969) w obu skrzydłach kraju nastąpił wzrost gospodarczy, ale rosła także dysproporcja między bogactwem Pakistanu Zachodniego a biedą Pakistanu Wschodniego. Co więcej, wojna z Indiami w 1965 r. pozostawiła Pakistan Wschodni bez obrony, ponieważ konstytucja kraju przewidywała stacjonowanie wojsk wyłącznie w Pakistanie Zachodnim. Pod przywództwem szejka Mujibura Rahmana, Awami League sformułowała sześciopunktowe żądanie jako sposób zaradzenia niedogodnościom, z jakimi borykają się Bengalczycy w sprawach gospodarczych i narodowych. Sześciopunktowe żądanie miało stać się kamieniem węgielnym ruchu nacjonalistycznego w Bangladeszu. Sześciopunktowe żądanie Mujibura Rahmana domagało się parlamentarnej formy rządu w kraju z reprezentacją opartą na liczbie ludności. Rząd federalny miał zajmować się wyłącznie obronnością i sprawami zagranicznymi i miały istnieć albo dwie różne waluty, albo jedna waluta, w przypadku której banki federalne miały zapobiegać ucieczce kapitału z jednego regionu do innego. Za politykę fiskalną miały odpowiadać zrzeszające się jednostki, a każda jednostka miała posiadać odrębne rachunki walutowe. Wreszcie, w interesie bezpieczeństwa narodowego, zarówno Pakistan Wschodni, jak i Zachodni, miały posiadać milicję i siły paramilitarne. O popularności Ligi Awami jako przedstawicielki Bengalczków świadczyły wyniki wyborów krajowych w 1970 r., w których Liga Awami zdobyła 160 ze 162 mandatów we wschodnim Pakistanie i 38 procent głosów w całym kraju. Tymczasem większość mandatów w Pakistanie Zachodnim i 20 procent głosów w całym kraju przypadła Pakistańskiej Partii Ludowej kierowanej przez Zulfiqara Ali Bhutto. Kiedy nadszedł czas utworzenia rządu przez obie partie, napięcia między dwoma skrzydłami kraju osiągnęły punkt kulminacyjny. Liga Awami chciała, aby sześć punktów było częścią nowej konstytucji, ale spotkała

się z oporem ze strony Bhutto. Ówczesny prezydent generał Yahya Khan zachęcał do spotkań między obiema stronami. Partia Ludowa pod rządami Bhutto rozpoczęła kampanię mającą na celu dyskredytację Ligi Awami, atakując sześciopunktowe żądanie i opóźniając posiedzenie Zgromadzenia Narodowego, aby wyrzucić presję na Ligę Awami, aby osiągnęła kompromis. Opóźnienia w posiedzeniu Zgromadzenia Narodowego i kampanii Bhutto przeciwko Mujiburowi Rahmanowi uznano za dowód złej wiary Pakistańczyków ze Wschodu i doprowadziło do powszechnych demonstracji publicznych i zamieszek. Akceptując przełożenie spotkania przez Bhutto, Yahya w sposób dorozumiany zaakceptował władzę polityczną Bhutto. Kiedy Yahya zwołał konferencję wszystkich partii bez konsultacji z Ligą Awami, Liga Awami ogłosiła strajk i odmówiła udziału w spotkaniu. W miesiącach pomiędzy wyborami a konferencją wszystkich partii Liga Awami przejęła władzę i sprawowała władzę rządową we wschodnim Pakistanie. Kiedy liga odmówiła udziału w konferencji, a kolejne negocjacje między Yahya a Mujiburem Rahmanem zakończyły się niepowodzeniem, generał Yahya oskarżył Ligę Awami o zdradę stanu i ogłosił interwencję wojskową we wschodnim Pakistanie wraz z aresztowaniem wszystkich prominentnych osobistości ligi. Podczas wynikającej z niej wojny domowej między Wschodnim i Zachodnim Pakistanem Liga Awami utworzyła rząd na uchodźstwie Republiki Bangladeszu po drugiej stronie granicy z Indiami. Powtarzające się indyjskie powstania na ziemi pakistańskiej i wsparcie Indii dla bojowników o wolność z Bangladeszu doprowadziły do wypowiedzenia wojny Indiom przez Pakistan. 17 grudnia 1971 roku ogłoszono zawieszenie broni i wojska pakistańskie poddały się. Nowy rząd zwolnił Mujibura Rahmana z Pakistanu pod rządami Bhutto, a następnie został pierwszym premierem Bangladeszu. Liga Awami kładła nacisk na nacjonalizm, demokrację, socjalizm i sekularyzm. Wysiłki na rzecz odbudowy kraju rozdartego wojną okazały się jednak wyzwaniem dla nowego rządu. W obliczu krytyki i sprzeciwu Mujibur Rahman ogłosił Bangladesz państwem jednopartyjnym i przyznał sobie władzę prezydenta. Rahman został zamordowany przez oficera wojskowego w 1975 r., a stan wojenny wprowadził Ziaur Rahman, szef sztabu armii. W latach 80. Liga Awami została ożywiona przez córkę Mujibura Rahmana, szejka Hasinę Wajid, która wygrała wybory w 1986 r. i pozostała u władzy do końca swojej kadencji w 1990 r. Liga Awami pozostaje dziś potężną i głośną partią opozycyjną w Bangladeszu aż do XXI wieku. XX wieku i konsekwentnie sprzeciwia się roli wojska w rządzie.